

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

Επιμέλεια:

Α. Μουρίκη, Δ. Μπαλούρδος
Ο. Παπαλιού, Ν. Σπυροπούλου
Ε. Φαγαδάκη, Ε. Φρονίμου

Το κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδας - 2012

Όψεις της κρίσης

Αθήνα 2012

ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ
ΠΟΡΤΡΑΙΤΟ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ
2012

Το Κοινωνικό Πορτραίτο της Ελλάδας 2012
The Social Portrait of Greece 2012
Le Portrait Social de la Grèce 2012

© 2012 ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
Κρατίνου 9 & Αθηνάς, Αθήνα 105 52
http: //www.ekke.gr

© 2012 NATIONAL CENTRE FOR SOCIAL RESEARCH
Kratinou 9 & Athinas Str., 105 52, Athens-Greece

Κεντρική διάθεση των εκδόσεων
Κρατίνου 9 & Αθηνάς, Αθήνα 105 52
Τηλ.: (210) 7491707
e-mail: ekdosis@ekke.gr
http: //www.ekke.gr

ISSN 1109-5989

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ
ΠΟΡΤΡΑΙΤΟ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ
2012

Επιμέλεια

Αλίκη Μουρίκη
Διονύσης Μπαλούρδος
Όλγα Παπαλιού
Ναταλία Σπυροπούλου
Εύη Φαγαδάκη
Έμμη Φρονίμου

ΑΘΗΝΑ 2012

Πρόλογος

Τον Ιούνιο 2010, όταν ως Ινστιτούτο Κοινωνικής Πολιτικής του ΕΚΚΕ, παρουσιάσαμε την έκδοση του Κοινωνικού Πορτραίτου της Ελλάδας 2010, η οποία ήταν αφιερωμένη στη φτώχεια, η οικονομική κρίση στη χώρα μας, που σύντομα επρόκειτο να αποκτήσει κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές διαστάσεις, είχε ήδη ξεσπάσει, ως διπλή κρίση χρέους και δημοσιονομικών ελλειμμάτων.

Έκτοτε, ο καταγιστικός ρυθμός των ανατροπών δημιούργησε την ανάγκη επικαιροποίησης κάποιων δεδομένων, όσο το επέτρεπαν τα στοιχεία που οι αρθρογράφοι του τεύχους είχαν στη διάθεση τους. Η διαρκής ρευστότητα, οι συνεχόμενες αλλαγές και ανακατατάξεις που επικράτησαν στους τομείς των εργασιακών σχέσεων, της απασχόλησης και της λειτουργίας του κοινωνικού κράτους, καθώς και η αυξημένη αβεβαιότητα που έχει, μεταξύ άλλων, και ψυχολογικές συνέπειες σε κοινωνικό και ατομικό επίπεδο, έχουν διαμορφώσει ένα περιβάλλον όπου τα δεδομένα αναθεωρούνται με ραγδαίους ρυθμούς.

Σήμερα παρουσιάζουμε το «**Κοινωνικό Πορτραίτο 2012**», το οποίο καλύπτει χρονικά την περίοδο που οριοθετείται από την ένταξη της Ελλάδας στον μηχανισμό διάσωσης την άνοιξη του 2010 μέχρι και τις πρόσφατες εκλογικές αναμετρήσεις. Η παρούσα έκδοση αποτελείται από δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος παρουσιάζονται οι θέσεις για την κρίση πέντε έγκυρων πανεπιστημιακών, με μακρά πείρα στο γνωστικό τους αντικείμενο, των οποίων ζητήθηκε η γνώμη σχετικά με τις διάφορες εκφάνσεις της κρίσης στη χώρα μας. Στο δεύτερο μέρος οι συγγραφείς, ερευνητές του ΕΚΚΕ με μακροχρόνια ενασχόληση με τα θέματα κοινωνικής πολιτικής και απασχόλησης, επιχειρούν μέσα από τα άρθρα τους ν' αποτυπώσουν με νέες αναλύσεις και δεδομένα τις εξελίξεις της τελευταίας διετίας στην αγορά εργασίας, την ανεργία, τη μετανάστευση, τη φτώχεια και τις κοινωνικές ανισότητες, καθώς και να διερευνήσουν τις ευρύτερες κοινωνικές επιπτώσεις των μετασχηματισμών που δρομολόγησε η κρίση.

Αθήνα Σεπτέμβριος 2012

Διονύσης Μπαλούρδος
Διευθυντής Ερευνών,
Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Περιεχόμενα

Μέρος Ι. - Συνεντεύξεις

N. Μουζέλης, Ομότιμος Καθηγητής Κοινωνιολογίας, London School of Economics	11
B. Παναγιωτόπουλος, Ιστορικός, Ομότιμος Διευθυντής Ερευνών Ε.Ι.Ε.	17
Στ. Μπαμπανάσης, Ομότιμος Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών, Πρόεδρος του Ιδρύματος Μεσογειακών Μελετών	27
A. Φραγκουδάκη, Ομότιμη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Αθηνών	35
H. Κατσούλης, Καθηγητής Πολιτικής Κοινωνιολογίας	41

Μέρος ΙΙ. – Άρθρα

Στον βωμό της ‘ανταγωνιστικότητας’: η απορρύθμιση της αγοράς εργασίας και των εργασιακών σχέσεων την περίοδο 2010-2012 και οι επιπτώσεις της στις προοπτικές ανάκαμψης <i>A. Μουρίκη</i>	55
Αγορά εργασίας, εγγεγραμμένη ανεργία και ροές εργατικού δυναμικού κατά τη διάρκεια της τρέχουσας οικονομικής ύφεσης <i>Δ. Καραντινός</i>	89
Οι εξελίξεις στην αγορά εργασίας κατά την περίοδο 2010-2011 <i>M. Κετσετζοπούλου</i>	109
Συμμετοχή των μεταναστών δεύτερης γενιάς στο εκπαιδευτικό σύστημα και ένταξη στην αγορά εργασίας <i>M. Χρυσάκης – Δ. Μπαλούρδος – Α. Τραμουντάνης</i>	127
Πορτραίτα της φτώχειας στην Ελλάδα της κρίσης <i>Δ. Μπαλούρδος – Ν. Σπυροπούλου</i>	161

ΜΕΡΟΣ Ι.

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΙΣ

Η ενότητα αυτή επιχειρεί να καταγράψει τις απόψεις πέντε διακεκριμένων, στο χώρο τους, επιστημόνων σχετικά με τις όψεις της σημερινής πολύπλευρης κρίσης στη χώρα μας.

Στους ειδικούς αυτούς επιστήμονες, εκ των οποίων τρεις είναι κοινωνιολόγοι, ένας ιστορικός και ένας οικονομολόγος, θέσαμε ερωτήσεις σχετικά με τα αίτια, την εξέλιξη της κρίσης καθώς και τις προοπτικές εξόδου από αυτήν. Οι συνεντεύξεις, που αποτελούν ενδιαφέρουσες και διαφορετικές επιστημονικές προσεγγίσεις στο ζήτημα της κρίσης, δόθηκαν γραπτώς μετά από επεξεργασία και σχετικές διευκρινήσεις κατά το χρονικό διάστημα Φεβρουαρίου – Μαΐου 2012. Ειδικότερα δε επικεντρώνονται σε ερωτήματα σχετικά με:

- α. τους παράγοντες που διαδραμάτισαν το σημαντικότερο ρόλο για την έλευση της σημερινής κρίσης (παράγοντες ιστορικούς, πολιτικούς, κοινωνικούς, οικονομικούς κ.α.)
- β. την ανάλυση και κριτική αντιμετώπιση των τρόπων διαχείρισης της σημερινής κρίσης, σε ελληνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο
- γ. τις κυριότερες επιπτώσεις της κρίσης για το παρόν και το μέλλον της χώρας και της Ευρώπης, σε σχέση με το κοινωνικό κράτος, την εργασία, τα κοινωνικά δικαιώματα και γενικότερα τους θεσμούς και
- δ. τις προϋποθέσεις που είναι αναγκαίες και πιθανολογείται ότι θα οδηγήσουν προς την κατεύθυνση εξόδου από την κρίση.

A. Μουρίκη
Δ. Μπαλούρδος
Ο. Παπαλιού
Ε. Φρονίμου

**Συνέντευξη Νίκου Μουζέλη,
Ομότιμου Καθηγητή
Κοινωνιολογίας, London School
of Economics¹**

1. Ποιοι παράγοντες, κατά τη γνώμη σας, έπαιξαν σημαντικότερο ρόλο ώστε να οδηγηθούμε στη σημερινή πολύ-πλευρη κρίση (παράγοντες ιστορικοί, πολιτικοί, κοινωνικοί, οικονομικοί κ.ά.);

Για να εξηγήσουμε την ελληνική κρίση πρέπει να εξετάσουμε όχι μόνο τους εσωτερικούς αλλά και τους εξωτερικούς παράγοντες. Πρέπει να δούμε τις εξελίξεις που οδήγησαν στην κρίση όχι μόνο σε εθνικό αλλά και σε ευρωπαϊκό και παγκόσμιο επίπεδο. Ξεκινώντας από το τελευταίο, το απότομο άνοιγμα των χρηματοπιστωτικών αγορών τη δεκαετία του 70' είχε ως αποτέλεσμα μια ανισορροπία ισχύος μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας, μια ανισορροπία που δεν υφίστατο κατά τη λεγόμενη «χρυσή εποχή της σοσιαλδημοκρατίας» (1945-1970). Αυτό το φαινόμενο οφείλεται στο ότι, στο πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης, δεν είναι πλέον δυνατόν να ελεγχθούν οι κινήσεις των κεφαλαίων ώστε να παραμένουν εντός των εθνικών συνόρων. Κάθε προσπάθεια σοβαρού ελέγχου ή υψηλής φορολόγησης οδηγεί αναπόφευκτα στην έξοδο των επιχειρήσεων σε χώρες όπου η εργασία είναι φθηνή, η εργατική νομοθεσία σχεδόν ανύπαρκτη και οι συνθήκες εργασίας πρωτόγονες.

Σε ό,τι αφορά τη χώρα μας, είχαμε την εμπειρία επιχειρήσεων που, κυρίως στη Βόρεια Ελλάδα, έκλειναν για να

ανοίξουν αμέσως μετά στην Βουλγαρία και αλλού. Κάτι παρόμοιο βέβαια συμβαίνει και με τις τραπεζικές καταθέσεις. Με την ένταση της κρίσης, λόγω του φόβου ανεξέλεγκτης πτώχευσης, ένα μεγάλο μέρος των τραπεζικών καταθέσεων κατευθύνθηκαν σε ξένες τράπεζες, πράγμα που οδήγησε σε δραματική έλλειψη ρευστότητας στην ελληνική αγορά. Αν λάβει κανείς υπόψη του τα παραπάνω, γίνεται φανερό το γιατί η κυρίαρχη οικονομική στρατηγική σήμερα, και στην Ελλάδα, βασίζεται λιγότερο στα οικονομικά του Keynes και περισσότερο στα οικονομικά του Hayek, δηλαδή λιγότερο στη σοσιαλδημοκρατική έννοια της κοινωνικής αλληλεγγύης και συνοχής και περισσότερο στη νεοφιλελεύθερη θεοποίηση της αγοράς. Η ανισορροπία ισχύος μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας θυμίζει μια παρόμοια κατάσταση του 18ου αιώνα στη δυτική Ευρώπη, η οποία οδήγησε στην εξαθλίωση ένα μεγάλο μέρος της εργατικής τάξης. Εκείνη τη χρονική περίοδο η κυριαρχία του κεφαλαίου οφειλόταν στο γεγονός ότι η εργατική τάξη δεν ήταν οργανωμένη. Αρχικά μάλιστα, σε πολλές χώρες η οργάνωση των εργατών ήταν και απαγορευμένη διά νόμου. Σήμερα υπάρχουν μεν μαζικές εργατικές οργανώσεις (συνδικάτα και κόμματα) τα οποία όμως χάνουν σταδιακά τη δύναμή τους, αφού η εργασία δεν έχει την πρωτοφανή κινητικότητα που έχει το κεφάλαιο.

Σε ό,τι αφορά τώρα την ευρωπαϊκή κατάσταση της κρίσης, στο χώρο της Ευρωζώνης παρατηρούμε ένα χάσμα μεταξύ των κοινωνιών του ευρωπαϊκού Βορρά και αυτών του Νότου. Υπεραπλουστεύοντας, οι τελευταίες είναι στο οικονομικό επίπεδο λιγότερο παραγωγικές/ανταγωνιστικές, στο πολιτικό πε-

¹ Η συνέντευξη ολοκληρώθηκε στις 13/2/12.

ρισσότερο αυταρχικές και συγχρόνως συγκρουσιακές, στο κοινωνικό επίπεδο παρουσιάζουν μεγαλύτερες ανισότητες και στο πολιτισμικό είναι πιο οικογενειοκεντρικές και πελατειακές. Οι ποιοτικές αυτές διαφορές στις δομές οδηγούν σε μια «άνιση συναλλαγή», δηλαδή υπάρχει αυτόματα μια συνεχής μεταφορά πόρων από τις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες του Νότου στις πλουσιότερες χώρες του Βορρά. Αυτή η *συστημική* μεταφορά πόρων δεν αντισταθμίζεται από την οικονομική βοήθεια που το κέντρο παρέχει στην ημιπεριφέρεια. Γιατί σε μια Ευρωπαϊκή Ένωση που βασικά αποτελεί μια τεράστια αγορά, δεν υπάρχουν μηχανισμοί, ούτε για την ουσιαστική ρύθμιση αυτής της αγοράς, ούτε για την ανακατανομή πόρων προς όφελος των χωρών του Νότου. Επιπλέον, το κοινό νόμισμα αφαιρεί τη δυνατότητα από τις μη ανταγωνιστικές οικονομίες να χρησιμοποιήσουν την υποτίμηση, ως μηχανισμό αύξησης των εξαγωγών. Αυτού του είδους η άνιση συναλλαγή δεν μπορεί βέβαια να συνεχίσει *επ' άπειρον*.

Ακούμε καθημερινά πως οι Γερμανοί φορολογούμενοι δυσανασχετούν, αφού αναγκάζονται να χρηματοδοτούν τους «σπάταλους νοτιοευρωπαίους». Οι Γερμανοί φορολογούμενοι όμως αγνοούν πως τα χρήματα που δίνουν στον ευρωπαϊκό νότο είναι πολύ λιγότερα από αυτά που έμμεσα εισπράττουν μέσω της «άνισης ανταλλαγής» μεταξύ Βορρά και Νότου. Στις παραπάνω δυσκολίες έρχεται να προστεθεί ο φονταμενταλισμός της αγοράς της καγκελαρίου Μέρκελ. Κατά τη γερμανίδα καγκελάρια και για όλους αυτούς που την υποστηρίζουν, το κράτος είναι ένα μεγάλο νοικοκυριό. Όπως ο νοικοκύρης δεν πρέπει να ξοδεύει περισσότερα από αυτά που κερδίζει, το ίδιο ισχύει και για το κράτος. Μια «σώφρων» κυβέρνηση πρέπει πάντα να ισορροπεί

έσοδα και έξοδα. Η παραπάνω αντίληψη φαίνεται λογική αλλά είναι άκρως παραπλανητική, γιατί δε λαμβάνει υπ' όψιν τη σημαντική έννοια του χρόνου (timing). Όταν ο πρωταρχικός στόχος δεν είναι η νοικοκυροσύνη αλλά η υπέρβαση της ύφεσης, ο Keynes φαίνεται να είναι περισσότερο χρήσιμος από τον Friedman.

Βέβαια και η νοικοκυροσύνη και η ανάπτυξη είναι αξίες επιθυμητές. Το πρόβλημα όμως είναι *πότε* πρέπει να δίνεται περισσότερη έμφαση στην πρώτη και πότε στη δεύτερη. Όπως βλέπουμε σήμερα η έμφαση στη νοικοκυροσύνη - δηλαδή στο «σφίξιμο της ζώνης»- μειώνει τη ζήτηση, συρρικνώνει την οικονομία και εντείνει την ανεργία. Η κυρία Μέρκελ επιμένει πως η ανάπτυξη προϋποθέτει δημοσιονομική πειθαρχία, δηλαδή πρώτα επιβολή λιτότητας και κατόπιν ανάπτυξη. Είναι ακριβώς αυτή η νεοφιλελεύθερη μυθολογία που εντείνει την ύφεση τόσο στη χώρα μας όσο και αλλού. Με την Ιταλία και την Ισπανία όμως στα πρόθυρα της χρεοκοπίας η Γερμανίδα καγκελάριας πρέπει να διαλέξει μεταξύ της νοικοκυρίστικης νοοτροπίας και της διάλυσης της ΕΕ. Γιατί ο μόνος τρόπος να μπει ένα τέλος στη δικτατορία των αγορών είναι μεσοπρόθεσμα το ευρωμόλογο και βραχυπρόθεσμα η δυνατότητα της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας να αγοράζει τα ομόλογα των υπερχρεωμένων χωρών.

Κατά την άποψη της κυρίας Μέρκελ, με αυτή τη στρατηγική οι τελευταίες θα συνεχίσουν τον «άσωτο βίο τους». Και αυτό το επιχείρημα όμως είναι λανθασμένο. Τίποτα δεν εμποδίζει τις ευρωπαϊκές αρχές, όταν ξεπεραστεί η ύφεση, να επιβάλλουν συλλογικά αυστηρούς δημοσιονομικούς ελέγχους σε όλες τις χώρες της ευρωζώνης. Σε ό,τι αφορά στη χώρα μας, κάποιοι πολιτικοί έχουν δίκιο

όταν ισχυρίζονται πως στη σημερινή συγκυρία η λιτότητα οδηγεί σε παραπέρα ύφεση. Αυτό όμως που αγνοούν είναι πως η χώρα μας δεν μπορεί να ακολουθήσει μια αντιφρεσιακή, αναπτυξιακή πολιτική όταν, σε ευρωπαϊκό επίπεδο, κυριαρχεί η νεοφιλελεύθερη γερμανική στρατηγική. Βέβαια, τελευταία η γερμανίδα καγκελάριας τόνισε την ανάγκη ευρωπαϊκής πολιτικής ενοποίησης. Αυτό όμως που εννοεί η κυρία Μέρκελ με «ενοποίηση» δεν είναι περισσότερη αλληλεγγύη και οικονομική βοήθεια στις υπερχρεωμένες οικονομίες του ευρωπαϊκού νότου αλλά άμεση επιβολή ακόμα αυστηρότερης δημοσιονομικής πειθαρχίας, δηλαδή μεγαλύτερης λιτότητας.

Περνώντας τώρα στο εθνικό επίπεδο η βασική, κατά τη γνώμη μου, αιτία για να εξηγήσουμε γιατί φτάσαμε μέχρι εδώ είναι η κομματικοκρατία. Στην Ελλάδα δεν έχουμε κομματική αλλά κομματικοκρατική δημοκρατία. Τα κόμματα δηλαδή διεισδύουν σε όλους τους θεσμικούς χώρους, από τα ελεύθερα επαγγέλματα και το πανεπιστήμιο μέχρι την τέχνη και τα σπορ. Κομματικοποιούν τα πάντα και υποσκάπτουν την αυτονομία και τις ειδικές αξίες και δυναμικές κάθε θεσμικού χώρου. Με άλλα λόγια, υπάρχει ένας διάχυτος έλεγχος των κομμάτων σε όλους τους τομείς. Επιπλέον, οι πολιτικές ελίτ κερδίζουν ψήφους προσφέροντας θέσεις στο δημόσιο. Αυτή η πολιτική πήρε τεράστιες διαστάσεις στη μεταπολίτευση, μια περίοδο κατά την οποία τα κόμματα μαζικοποιήθηκαν χωρίς να εκδημοκρατισθούν, χωρίς δηλαδή να χάσουν τα πελατειακά και λαϊκιστικά χαρακτηριστικά τους. Η κατάσταση επιδεινώθηκε θεαματικά επί караμανλικής διακυβέρνησης (2004-2009) οπότε τα δημόσια έξοδα σχεδόν διπλασιάστηκαν. Έτσι, με την περίφημη «επανάδρωση του

κράτους» περάσαμε από την πράσινη στη γαλάζια κομματικοποίηση της δημόσιας διοίκησης. Όσο για το ΠΑΣΟΚ, ενώ γνώριζε πολύ καλά τη δραματική δημοσιονομική κατάσταση της χώρας πριν από την εκλογική ήττα της ΝΔ, δεν προετοιμάστηκε κατάλληλα, ούτε στη συνέχεια προσπάθησε να αντιστρέψει την πορεία προς το δημοσιονομικό αδιέξοδο. Υπό την πίεση της τρόικας προσπάθησε να μειώσει το χρέος, περισσότερο μέσω της φορολογίας (που εντείνει την ύφεση) και λιγότερο μέσω της δραστικής μείωσης των δημόσιων δαπανών.

Ως συμπέρασμα θα έλεγα πως τρεις είναι οι βασικοί λόγοι που εξηγούν την ελληνική κρίση και εμποδίζουν την υπέρβασή της:

- (α) Η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση που έχει οδηγήσει στην κυριαρχία του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου και στην αδυναμία ελέγχου της κίνησης των κεφαλαίων σε εθνικό επίπεδο
- (β) Το πλαίσιο της Ευρωζώνης που από τη μια πλευρά οδηγεί στην άνιση συναλλαγή μεταξύ ευρωπαϊκού Βορρά και Νότου, ενώ από την άλλη εντείνει την ύφεση μέσω της επιβολής μιας υφεσιακής δημοσιονομικής πολιτικής
- (γ) Το πελατειακό ελληνικό πολιτικό σύστημα που, στη σημερινή μορφή του, καθιστά την ύφεση στη χώρα μας, σε σύγκριση με αυτή άλλων χωρών, ιδιαίτερα επίπονη και αδιέξοδη.

2. Πώς σχολιάζετε τους χειρισμούς που έχουν γίνει για την αντιμετώπιση της κρίσης σε ελληνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο;

Σε ό,τι αφορά το χειρισμό της κρίσης σε ευρωπαϊκό επίπεδο, όπως ήδη ανέφερα, η γερμανική εμμονή στον κανόνα «πρώτα σφίξιμο της ζώνης και μετά ανάπτυξη» οδηγεί σε αδιέξοδο. Όσο η καγκελάριας

Μέρκελ ακολουθεί την παραπάνω συνταγή, η ύφεση θα εντείνεται μαζί με την ανικανότητα της χώρας μας να μειώσει το χρέος. Όσον αφορά στους ελληνικούς χειρισμούς, πρέπει να επισημανθεί ότι η κυβέρνηση Παπανδρέου, πρώτα απ' όλα, άργησε να πάρει μέτρα για την αντιμετώπιση της κρίσης. Με το περίφημο σλόγκαν «λεφτά υπάρχουν» από τη μια και με την ιδέα του e-government από την άλλη (που δημιούργησε χάος στις δημόσιες υπηρεσίες), για πολλούς μήνες δεν υπήρξε καμία αντιμετώπιση της κρίσης. Όταν τελικά η τρόικα ανάγκασε την κυβέρνηση να «σοβαρευτεί», η τελευταία μη έχοντας ένα συγκεκριμένο σχέδιο δράσης, δέχθηκε παθητικά τα βάρβαρα μέτρα του μνημονίου. Στη συνέχεια, βέβαια, δεν έκανε όσα υποσχέθηκε να κάνει και η μη εφαρμογή των υπεσχημένων οδήγησε σε ένα δεύτερο μνημόνιο το οποίο απαιτούσε και περισσότερο δρακόντεια μέτρα.

Τα μέτρα που σήμερα μας υποχρεώνουν να πάρουμε δεν είναι μόνο βάρβαρα αλλά και, σε πολλές περιπτώσεις αδύνατο να εφαρμοστούν. Για να δώσω ένα παράδειγμα, δεν είναι δυνατόν να παταχθεί η φοροδιαφυγή όταν οι οικονομικές υπηρεσίες είναι τόσο διαλυμένες και αναποτελεσματικές όσο και οι υπόλοιπες δημόσιες υπηρεσίες. Ακόμα και αν η κυβέρνηση είχε ικανότατους υπουργούς, τόσες πολλές δομικές αλλαγές δεν μπορούν να υλοποιηθούν μέσα σε μερικές εβδομάδες. Οι μεταρρυθμίσεις «ερσάτζ» πάντοτε αποτυγχάνουν. Με άλλα λόγια, τουλάχιστον μέχρι στιγμής, τόσο από τη μεριά της τρόικας όσο και από τη μεριά της ελληνικής κυβέρνησης οι χειρισμοί της κρίσης ήταν λανθασμένοι. Η μεν τρόικα πέρα από την υφεσιακή πολιτική, απαιτεί μεταρρυθμίσεις εξπρές που δεν είναι υλοποιήσιμες, η δε ελληνική κυβέρνηση δεν κάνει ούτε καν τις μεταρ-

ρυθμίσεις που μπορούν γρήγορα να υλοποιηθούν (π.χ. κατάργηση άχρηστων δημόσιων υπηρεσιών).

3. Ποιες πιστεύετε ότι θα είναι οι κυριότερες επιπτώσεις της κρίσης στο παρόν και το μέλλον της χώρας και της Ευρώπης γενικότερα (σε σχέση με το κοινωνικό κράτος, την εργασία, τα κοινωνικά δικαιώματα και γενικά τους θεσμούς);

Τη στιγμή που γράφεται αυτό το κείμενο (13/2/12) η ελληνική Βουλή έχει ήδη ψηφίσει το δεύτερο μνημόνιο. Βραχυπρόθεσμα και μεσοπρόθεσμα οι επιπτώσεις στη χώρα μας θα είναι καθοριστικές και κυρίως αρνητικές.

Στον πολιτικό χώρο μπορεί κανείς να υποθέσει πως μια πρώτη επίπτωση της συμφωνίας, όταν τα νέα μέτρα αρχίσουν να εφαρμόζονται, θα είναι η πολιτική ριζοσπαστικοποίηση του κόσμου και η επακόλουθη ισχυροποίηση της αριστεράς, κυρίως της δημοκρατικής αριστεράς που προσπαθεί να συνδυάσει τον ρεαλισμό (όχι έξοδο από την ευρωζώνη) με μια πιο ενεργητική αντίδραση στους πιο βάρβαρους όρους του μνημονίου. Όσο για την ΝΔ, στην περίπτωση που στις επόμενες εκλογές σχηματίσει κυβέρνηση (σε συνεργασία με άλλο κόμμα), θα χάσει πολύ γρήγορα ένα σημαντικό μέρος των ψηφοφόρων που τώρα την στηρίζουν.

Γενικότερα, η απαξίωση του κομματικού συστήματος στο σύνολό του θα ενταθεί ακόμη περισσότερο, παρόλο που οι διάφορες εξωκομματικές κινήσεις («αγανακτισμένοι», «Για την Ελλάδα τώρα», «Τολμήστε» κ.τ.λ.) δεν φαίνεται να οδηγούν στη διαμόρφωση νέων κομματικών σχηματισμών. Θα υπάρξουν βέβαια διάφορες προσπάθειες εκδημοκρατισμού του κομματικού συστήματος.

Αυτές όμως μάλλον θα προέλθουν από την κοινωνία των πολιτών παρά από τους πολιτικούς. Οι τελευταίοι, στη συντριπτική πλειοψηφία τους, δεν φαίνεται να έχουν αντιληφθεί τις τεράστιες ευθύνες που, άμεσα ή έμμεσα, φέρουν για την κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει η χώρα. Οι περισσότεροι πολιτικοί παραμένουν εγκλωβισμένοι σε μια πελατειακή, μικροκομματική και λαϊκιστική κουλτούρα.

Περνώντας από το πολιτικό στο οικονομικό σύστημα, τα νέα μέτρα όπως ήδη ανέφερα, θα εντείνουν την ύφεση αφού παρ' όλες τις παλινωδίες της γαλλογερμανικής πολιτικής η καγκελάριος Μέρκελ εξακολουθεί να πιστεύει πως η οικονομική κρίση στη χώρα μας αλλά και στην Ευρώπη, οφείλεται κυρίως στον υπερδανεισμό και άρα η μόνη λύση είναι η επιβολή δρακόντειων μέτρων λιτότητας. Ως αποτέλεσμα είναι σίγουρο πως η οικονομία θα βυθιστεί σε μεγαλύτερη ύφεση, η ανεργία θα ενταθεί, το εισόδημα της μεσαίας τάξης θα συρρικνωθεί ακόμα περισσότερο, ενώ ένα σημαντικό μέρος των λαϊκών στρωμάτων θα βρεθεί σε κατάσταση πλήρους εξαθλίωσης. Σχετικά με τα δάνεια που μας χορηγεί η τρόικα, αυτά θα πάνε κυρίως για την αποπληρωμή των ήδη υπαρχόντων χρεών, μέσω ειδικού λογαριασμού. Έτσι η λεγόμενη βοήθεια θα αφορά λιγότερο στην υπέρβαση της κρίσης και περισσότερο στη μείωση του χρέους. Δηλαδή θα παίρνουμε δάνεια για να ξεπληρώνουμε τα ήδη υπάρχοντα δάνεια.

Όσον αφορά τον κοινωνικό χώρο, οι ανισότητες θα ενταθούν και οι κερδισμένοι της κρίσης θα είναι όσοι έβγαλαν τα χρήματά τους στο εξωτερικό. Με τη συνεχιζόμενη ύφεση και με αφορολόγητους πόρους οι τελευταίοι θα μπο-

ρέσουν σύντομα να αποκτήσουν ακίνητα και επιχειρήσεις σε εξευτελιστικές τιμές. Όσο για το κοινωνικό κράτος, θα ακολουθήσει κι αυτό με τη σειρά του το δρόμο της παραπέρα συρρίκνωσης και μάλιστα σε μια περίοδο όπου οι ανάγκες των πιο ευάλωτων ομάδων του πληθυσμού (άνεργων, αστέγων, εξαρτημένων από ουσίες ατόμων κ.τ.λ.) θα αυξάνονται γεωμετρικά. Συνακόλουθα, όπως είναι αναπόφευκτο σε περίοδο ύφεσης, ανεργίας και κοινωνικού αποκλεισμού, η κοινωνική συνοχή θα αμβλύνεται ενώ οι διάφορες μορφές παραβατικότητας θα εκτοξεύονται στα ύψη. Στη συνέχεια η αυξημένη παραβατικότητα και η διάλυση του κοινωνικού ιστού μπορεί να οδηγήσει σε ένταση του κρατικού αυταρχισμού, της ξενοφοβίας και του ρατσισμού.

Με δυο λόγια, μετά το νέο μνημόνιο η χώρα θα είναι πολιτικά λιγότερο δημοκρατική, οικονομικά φτωχότερη και κοινωνικά περισσότερο άδικη. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια πως η ανεξέλεγκτη πτώχευση θα αποτελούσε καλύτερη λύση. Μάλλον το αντίθετο. Είμαστε δυστυχώς σε μια κατάσταση όπου «μπρος γκρεμός και πίσω ρέμα». Το μόνο σίγουρο είναι πως αν η Ελλάδα βρισκόταν εκτός ΕΕ, τόσο η εθνική άμυνα όσο και το δημοκρατικό πολίτευμα θα ήταν περισσότερο επισφαλή.

Τέλος, σε ό,τι αφορά, τις επιπτώσεις της ευρωπαϊκής κρίσης μεσοπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα, τρία είναι τα πιθανά σενάρια. Το πρώτο, το πιο αισιόδοξο είναι η γερμανική κυβέρνηση να αντισταθεί στις πιέσεις της κοινής γνώμης και μιας μερίδας των οικονομικών ελίτ. Να προχωρήσει δηλαδή σε μια πολιτική που θα δίνει λιγότερη έμφαση σε μια σιδηρά δημοσιονομική πειθαρχία και περισσότερη στην καταπολέμηση της ύφεσης.

Αυτό σημαίνει λιγότερα δάνεια με υψηλό επιτόκιο και περισσότερη βοήθεια ανάλογη ενός σχεδίου Μάρσαλ. Αυτή η αναπτυξιακή στρατηγική δεν θα ευνοήσει μόνο τις χώρες του Νότου αλλά, όπως στις ΗΠΑ επί διακυβέρνησης Ρούσβελτ, θα βοηθήσει τις χώρες του Βορρά να συνεχίσουν και τη δική τους ανάπτυξη.

Η δεύτερη πιθανή ευρωπαϊκή διαδρομή είναι η έξοδος των χωρών του Νότου από την ευρωζώνη και η δημιουργία ενός αποκλειστικού club των πιο ανταγωνιστικών οικονομιών του Βορρά. Τότε θα έχουμε μια Ευρώπη τριών ταχυτήτων: τη λέσχη των πλουσίων, την ομάδα αυτών που θα έχουν εξέλθει από την ευρωζώνη και την ομάδα των υπολοίπων. Αυτή όμως η λύση δεν συμφέρει ούτε τον Νότο ούτε τον Βορρά. Στις πρώτες χώρες η έξοδος αυτή θα οδηγήσει τον πληθωρισμό και την ανεργία στα ύψη. Ενώ οι δεύτερες θα χάσουν ένα σημαντικό κομμάτι ζήτησης για τα προϊόντα τα οποία εξαγωγούν. Από αυτή την άποψη νομίζω πως η κα Μέρκελ είναι ειλικρινής όταν ισχυρίζεται πως δεν θέλει την τριχοτόμηση της ΕΕ.

Τέλος, υπάρχει και το τρίτο πιο ζοφερό σενάριο, της διάλυσης της Ένωσης και της επιστροφής στα κράτη-έθνη. Σε αυτή την περίπτωση, τα τελευταία θα επανακτήσουν μεν την αυτονομία που έχασαν όταν εντάχθηκαν στην ΕΕ, θα είναι όμως έρμαια των παγκόσμιων αγορών. Επίσης δεν θα έχουν καμιά επιρροή στη διαμόρφωση του παγκόσμιου γίγνεσθαι. Ας ελπίσουμε ότι η Γερμανία θα υπερβεί τη φοβία της για τον σχετικό, ελεγχόμενο πληθωρισμό που αναπόφευκτα μια ουσιαστική βοήθεια προς τον Νότο θα επιφέρει. Ας ελπίσουμε κάποια στιγμή, η γερμανίδα καγκελάρια να αντιληφθεί πως η επιβολή μιας νεοφιλελεύθερης υφεσιακής πολιτικής, στη

σημερινή συγκυρία, δεν είναι συμβατή με την προώθηση του ευρωπαϊκού εγχειρήματος.

4. Ποιες νομίζετε ότι είναι οι βασικές προϋποθέσεις που θα οδηγούσαν στην έξοδο από την κρίση;

Μια βασική προϋπόθεση είναι το πέρασμα από μια νεοφιλελεύθερη σε μια σοσιαλδημοκρατική, νεοκεϋνσιανή στρατηγική. Αυτό δεν είναι πολύ πιθανό βραχυπρόθεσμα, αν λάβει κανείς υπόψη του τον ιδεολογικό φανατισμό και το ακραίο πείσμα της γερμανίδας καγκελάριας. Αν όμως οι Γάλλοι σοσιαλιστές κερδίσουν τις επερχόμενες προεδρικές εκλογές² και αν, στη συνέχεια, οι Γερμανοί σοσιαλδημοκράτες, σε συμμαχία με τους Πράσινους σχηματίσουν κυβέρνηση το 2013, οι πιθανότητες αλλαγής πλεύσης για ολόκληρη την Ευρώπη θα είναι σημαντικές.

Μια δεύτερη βασική προϋπόθεση για την έξοδο από την κρίση είναι οι «προβληματικές» χώρες να πάψουν να ανταγωνίζονται για το ποια θα δείξει την πιο κόσμια διαγωγή στην κυρία Μέρκελ και να προχωρήσουν στη δημιουργία ενός συμπαγούς μπλοκ στο χώρο της ευρωζώνης, ενός μπλοκ που θα μπορέσει να αντιμετωπίσει πιο αποτελεσματικά το γερμανικό οικονομικό ιμπεριαλισμό.

---

² Κάτι που τελικά επαληθεύθηκε.

**Συνέντευξη Βασίλη
Παναγιωτόπουλου, Ιστορικού,
Ομότιμου Διευθυντή Ερευνών
Ε.Ι.Ε.¹**

1. Ποιοι παράγοντες, κατά τη γνώμη σας, διαδραμάτισαν το σημαντικότερο ρόλο ώστε να οδηγηθούμε στη σημερινή πολύπλευρη κρίση; (παράγοντες ιστορικοί, πολιτικοί, κοινωνικοί, οικονομικοί κ.ά.)

Ο χαρακτηρισμός της κρίσης, που θα εμπεριείχε και ένα μέρος ερμηνείας της, είναι έργο ειδικών οικονομολόγων και ειδικών οικονομικών ιστορικών, οι οποίοι όμως δεν μας έχουν κάνει ως τώρα μια ομόφωνη πρόταση. Η κρίση του 1929 π.χ., χαρακτηρίστηκε ως κρίση υπερπαραγωγής, κάτι που στη συνέχεια συνέβαλε όχι μόνον στην κατανόησή της, αλλά και στην καλύτερη αντιμετώπισή της. Η άποψη ότι η σημερινή είναι μια κρίση δημοσίου χρέους, ορισμένων τουλάχιστον κρατών (Ελλάδας, Ιταλίας, Πορτογαλίας, Ισπανίας), φαίνεται να προτείνεται από την πλειονότητα των μιντιακών αναλυτών, που εν μέρει υποκαθιστούν οικονομολόγους, κοινωνιολόγους και ιστορικούς. Αλλά και πάλι, δεν βλέπουμε να γίνεται μια ειδική επεξεργασία του γεγονότος ότι υπερχρεωμένα είναι τα κράτη, δηλαδή μη καθαρώς οικονομικοί θεσμοί/οργανισμοί, με ό,τι αυτό συνεπάγεται, πραγματολογικά και θεωρητικά. Βέβαια η έννοια της εθνικής οικονομίας είναι έννοια μεικτή, κάτι που οδηγεί αυτομάτως σε μια πολύπλευρη προσέγγιση όπου αναγνωρίζεται ότι στην παρούσα κρίση ενέχονται όλοι οι παράγοντες συγκρότησης ενός κοινωνικού σχηματισμού ή μιας κρατικής οντότητας. Περιοριζόμενος στην ελληνική περίπτωση, θα

έλεγα ότι όλοι οι παράγοντες που αναφέρονται στην ερώτηση έχουν στενή σχέση με την κρίση και αποτελούν μέρος της γενεαλογίας της. Ιδού λίγες επεξηγηματικές σκέψεις επ' αυτού.

Ιστορικοί παράγοντες: Δεν είναι εύκολο να ξεχωρίσει κανείς κάποιους ειδικούς ιστορικούς παράγοντες, μιας και όλοι οι παράγοντες μιας κρίσης έχουν, ο καθένας, τη δική του ιστορικότητα. Πάντως, δεν βρίσκω άτοπο να θεωρήσω ως αξιομνημόνευτο ιστορικό παράγοντα, αυτόν που έχω επισημάνει και παλαιότερα, εννοώ το χαμηλό επίπεδο συσσώρευσης του κεφαλαίου στη χώρα μας, κάτι που πρέπει να συσχετιστεί με το συναφές πρόβλημα της «δημοκρατικής» διασποράς αυτού του λιγιστού κεφαλαίου σε μεγάλο αριθμό οικονομικών παικτών. Η ελληνική οικονομία χαρακτηρίζεται σε όλη τη διάρκεια της ιστορικής διαδρομής της από μικρό αριθμό ισχυρών επιχειρήσεων, μεγάλο αριθμό νανο-επιχειρήσεων και μεγαλύτερο ακόμη αριθμό αυτοαπασχολούμενων. Αποτέλεσμα: υψηλότερο κόστος, χαμηλότερη παραγωγικότητα, ροπή προς την παραγωγική «ανακύκλωση» και τη μη εξειδικευμένα και μη δεσμευτική απασχόληση.

Πολιτικοί παράγοντες: Όλοι σήμερα στην Ελλάδα αποδίδουν στο πελατειακό σύστημα τα περισσότερα δεινά της δημόσιας κακοδαιμονίας, και δεν έχουν άδικο. Θα μπορούσε κανείς όμως να προσθέσει και την, επιλεκτική έστω, διείδυση της διαφθοράς στο πολιτικό σώμα, η οποία επιδείνωσε τις πολιτικές λειτουργίες στην κορυφή, όπως το πελατειακό σύστημα τις αλλοίωσε εξακολουθητικά στη βάση. Δυστυχώς, ένα μέρος του πολιτικού προσωπικού υπέκυψε στην πρόκληση του εύκολου πλουτισμού, με αποτέλεσμα να τρωθεί η αξιοπιστία

¹ Η συνέντευξη ολοκληρώθηκε την 1/3/2012.

ολόκληρου του πολιτικού κόσμου. Αλλά και οι ειδικές συνθήκες επιλογής και ανάδειξης του πολιτικού προσωπικού δεν ευνόησαν την εξυγίανσή του, δεν ενθάρρυναν την προσέλευση «εναλλακτικών» προσωπικοτήτων που θα έφερναν ένα άλλο ύφος στην πολιτική ζωή. Η αναμφισβήτητα ταχύτερη από άλλοτε ανανέωση του σώματος των αιρετών (βουλευτών, δημάρχων κ.ά.), δεν μπόρεσε να αντισταθμίσει τα παραπάνω ελλείμματα. Το πολιτικό προσωπικό της χώρας παραμένει, στην πλειονότητά του, μονοδιάστατο και αδυνατεί να διαχειριστεί τη συνεχώς αυξανόμενη πολυπλοκότητα του πολιτικού έργου.

Κοινωνικοί παράγοντες: Θα πρέπει να συμπεριλάβει κανείς σε αυτούς, για άλλη μια φορά, το πελατειακό σύστημα το οποίο έχει την πρωτοκαθεδρία, όπως το είδαμε παραπάνω, και στην κεντρική πολιτική σκηνή. Σε αυτή την παράγραφο ωστόσο η προσοχή μας πρέπει να επικεντρωθεί και να εξειδικευθεί στο συναφές ζήτημα της κοινωνικής κινητικότητας. Πράγματι, μέσω ενός γενικευμένου λαϊκού εκπαιδευτικού συστήματος, χαμηλού κόστους για όλους, τόσο δηλαδή για το κράτος πάροχο όσο και για τους χρήστες, και χαμηλού επιπέδου δυσκολίας για όλους τους εμπλεκόμενους συντελεστές του (εκπαιδευόμενους και εκπαιδευτές), και με ένα ελάχιστο απαιτητικό πελάτη, το κράτος, παράγεται ένα πρωτόγνωρο φαινόμενο κοινωνικής κινητικότητας, που αποτελεί σήμερα το σημείο συμπίκνωσης όλων των ελληνικών κοινωνικών και οικονομικών προβλημάτων. Και για να μην υπάρξουν παρανοήσεις, θα επαναλάβω τα προφανή. Βέβαια μια αναπτυσσόμενη χώρα (ή: που θέλει να είναι), και ταυτόχρονα κοινωνικά ευαίσθητη και πολιτικά προβλεπτική, πρέπει να έχει ένα εκπαιδευτικό σύστημα πολυμορφικό, ευρέως φάσ-

ματος και βέβαια προσιτό στο σύνολο του πληθυσμού. Το σύστημα όμως αυτό με τη σειρά του πρέπει να έχει υψηλές επιδόσεις, καλή σχέση προσφοράς και ζήτησης, τελικά να έχει ικανό βαθμό οικονομικής και κοινωνικής παραγωγικότητας, χωρίς την οποία θα παραμένει αδικαίωτο, ιδιαίτερα σε μια εποχή όπου όλα υπόκεινται σε αποτίμηση, ενίοτε και σε χυδαία μέτρηση. Η κοινωνική κινητικότητα των τροφίμων ενός εκπαιδευτικού συστήματος είναι εγγενές στοιχείο της λειτουργίας του και ένα σπουδαίο ερέθισμα συντελεστικό της καλύτερης αποδοτικότητάς του. Η κοινωνική κινητικότητα δεν μπορεί όμως να είναι αυτοσκοπός. Η δημόσια εκπαίδευση έχει κόστος και πρέπει να είναι, σε γενικές γραμμές, ανταποδοτική. Ασφαλώς τα πιο αξιόλογα στελέχη της ελληνικής κοινωνίας είναι προϊόντα της κοινωνικής κινητικότητας. Ο αγροτικός κοινωνικός χώρος και ο διάδοχός του μικροαστικός κόσμος των πόλεων, έδωσαν τις σημερινές ελίτ που στελεχώνουν την ελληνική κοινωνία και το κράτος και σταδιοδρομούν με σπουδαίες επιδόσεις εντός και εκτός Ελλάδας. Αλλά ό,τι αποτελεί προσωπικό κατόρθωμα, προϊόν κόπου και προσπάθειας των συγκεκριμένων προσώπων, δεν μπορεί να το πιστώνεται ένα εκπαιδευτικό σύστημα που χωλαίνει στο σύνολό του, πέραν και ανεξαρτήτως της αναμφισβήτητης αφοσίωσης και της επαγγελματικής επάρκειας μιας μόνο μερίδας του προσωπικού του.

Οικονομικοί παράγοντες: Αν δεν αποτελεί ταυτολογία να μιλάει κανείς για οικονομικούς παράγοντες μιας οικονομικής κρίσης, θα έλεγα ότι το θεμελιώδες οικονομικό πρόβλημα της Ελλάδας είναι η αδυναμία της ελληνικής οικονομίας να ενταχθεί επιτυχώς στο νέο σύστημα του διεθνούς καταμερισμού της εργασίας. Ως νέο σύστημα θεωρώ την κατάργηση των

περιορισμών του διεθνούς εμπορίου (GATT) που οδήγησε στην, σχεδόν, απρόσκοπτη διακίνηση εμπορευμάτων από τις αναπτυσσόμενες προς τις αναπτυγμένες χώρες και αντιστρόφως διευκόλυνε τη μεταφορά κεφαλαίου και τεχνολογίας, Ό,τι ονομάστηκε, καταχρηστικά νομίζω, παγκοσμιοποίηση. Αυτή πράγματι ήταν μια νέα συνθήκη που ερχόταν όμως σε πλήρη αντίθεση με τον, ως εκείνη τη στιγμή, ευρωπαϊκό προσανατολισμό της ελληνικής οικονομίας. Τώρα η Ελλάδα έπρεπε να αναδιατάξει τις δυνάμεις της για να ενταχθεί, όχι πια στον ευρωπαϊκό, αλλά στον διεθνή καταμερισμό της εργασίας. Με άλλα λόγια η παγκοσμιοποίηση ακύρωσε την επίπονη και, έτσι κι αλλιώς, εύθραυστη προσπάθεια της ελληνικής οικονομίας, να προσαρμοστεί στους όρους λειτουργίας της «κοινής Ευρωπαϊκής αγοράς» αρχικά, στη συνέχεια της ευρωπαϊκής ενοποίησης και του κοινού νομίματος, και να επιδοθεί σε δραστηριότητες για τις οποίες δεν ήταν καθόλου προετοιμασμένη.

Στην ίδια κατηγορία διαψεύσεων εντάσσεται και το μεταναστευτικό ζήτημα. Το κοινοτικό πλεονέκτημα της ελεύθερης διακίνησης προσώπων, που θα δημιουργούσε έναν ενιαίο ευρω-χώρο εργασίας, όχι μόνο δεν λειτούργησε υπέρ της χώρας, αλλά, αντίθετα, είχε αρνητικές επιπτώσεις. Η Ελλάδα έχασε θέσεις εργασίας λόγω της αποβιομηχάνισης, δεν μπόρεσε να τοποθετήσει παραγωγικά στις αναπτυσσόμενες οικονομίες των ευρωπαίων εταίρων μας ένα μέρος από το πλεονάζον εργατικό και επιστημονικό προσωπικό, που λίκναζε και λιμνάζει ακόμη στη χώρα μας, και δέχτηκε ένα γιγαντιαίο κύμα πολιτικο-οικονομικής μετανάστευσης, που επέδρασε παραμορφωτικά πάνω στην ήδη δύσμορφη ελληνική οικονομία. Κατά μια τραγική

ειρωνεία μάλιστα, η χώρα βρέθηκε με ένα αριθμό μεταναστών, ασύμμετρα υψηλό, ως προς τις δυνατότητες τοπικής απασχόλησης, που εγκλωβίστηκαν εδώ λόγω, ακριβώς, της καλής λειτουργίας των ευρωπαϊκών θεσμών (συνθήκη Σένγκεν κ.ά.). Μπροστά στο φαινόμενο της ανεξέλεγκτης παγκόσμιας μεταναστευτικής ροής, η Ελλάδα βρέθηκε με διάτρητα σύνορα εισόδου και στεγανά σύνορα εξόδου και μηδενικά περιθώρια πρωτότυπων χειρισμών, δηλαδή σεβασμού της προσωπικότητας αλλά ταυτόχρονα παραγωγικής απασχόλησης των απρόσκλητων επισκεπτών. Μπορεί στη μεγάλη τους πλειοψηφία οι μετανάστες να εργάστηκαν σκληρά και να συμπλήρωσαν κενά της παραγωγικής διαδικασίας της χώρας, αλλά η καθαρά οικονομική αποτίμηση της συμβολής τους στην ανάπτυξη ή στην κρίση, παραμένει ένα ερευνητικό ζητούμενο. Εννοείται βέβαια ότι δεν αναφέρομαι εδώ στον παραβατικό μετανάστη, που αποτελεί άλλου είδους κοινωνικό φαινόμενο.

Στο ίδιο πνεύμα της ευρωπαϊκής συμμετρίας, η Ελλάδα έχασε κάποια παραγωγικά πλεονεκτήματα που, ενδεχομένως, θα της έδιναν μια θέση στον ανανεωμένο διεθνή καταμερισμό της εργασίας (ζάχαρη, λιπάσματα κ.ά.) επειδή αυτά έπρεπε να συρρικνωθούν ενόψει του ευρωπαϊκού καταμερισμού της εργασίας. Η κοινή αγροτική πολιτική και άλλες συντονισμένες δράσεις των ευρωπαϊκών κοινοτικών οργάνων, θυμίζουν, κυρίως σήμερα, κάτω από τον αστερισμό της (ψευδο)παγκοσμιοποίησης, κάτι από τα οικονομικά πλάνα του υπαρκτού σοσιαλισμού και τις επιδόσεις του. Δεν θα επεκταθώ περισσότερο σε κοινούς τόπους. Θα περιοριστώ μόνον στο φαινόμενο των κατ' εξακολούθηση ελλειμματικών προϋπολογισμών και την

ισοσκελίση τους με δανεισμό, εξωτερικό και εσωτερικό.

Κράτος και δημόσια διοίκηση. Πελατειακό σύστημα: Πολλά έχουν γραφτεί για το πελατειακό σύστημα που διέπει τη δημόσια ζωή στην Ελλάδα και δεν υπάρχει λόγος να σταθούμε σ' αυτό το ζήτημα αναγκαστικά. Χονδρικός, ό,τι έχει λεχθεί επ' αυτού, ισχύει.

Δεν είναι όμως στις προθέσεις μου να λαιδορήσω, και εγώ, την ελλειμματική δημόσια διοίκηση και το αναποτελεσματικό κράτος. Η καταγγελία είναι γενικευμένη, και τώρα, στις συνθήκες της κρίσης, γίνεται ομόφωνη. Θα προβάλω όμως εδώ, μια επιφύλαξη. Μπορεί η κατακραυγή να είναι πράγματι δικαιολογημένη, αλλά δεν είναι βέβαιο ότι είναι πάντοτε εύστοχη και δίκαιη. Δεν θέλω να αναφερθώ στις φωτεινές εξαιρέσεις δημόσιων λειτουργών που επιβεβαιώνουν τον κανόνα (της απαξίας του συνόλου) και άλλες τέτοιες κοινοτοπίες που κατακλύζουν τον δημόσιο λόγο. Πιστεύω όμως ότι και ο σφιχτός εναγκαλισμός μέσω των πελατειακών σχέσεων, πολιτικής και δημοσιοϋπαλληλίας, ασφαλώς υπαρκτός και προφανώς ιδιοτελής και αντιπαραγωγικός, δεν μπορεί να αποτελεί από μόνος του το προπατορικό αμάρτημα που όταν εξαγνισθεί (βλ. ΑΣΕΠ), όλα θα διορθωθούν. Φοβάμαι ότι το ζήτημα αυτό είναι πολύ πιο περίπλοκο από ό,τι φαίνεται.

Σκέφτομαι προχείρως την πολιτική των κυβερνήσεων ΠΑΣΟΚ μετά το 1981. Το κράτος διογκώθηκε, αλλά οι κρατικοί λειτουργοί υποβαθμίστηκαν. Τα υπουργικά γραφεία στελεχώθηκαν από τους λεγόμενους «μετακλητούς», αποκλείοντας το ανθρώπινο δυναμικό των κρατικών υπηρεσιών από ουσιαστικές αρμοδιότητες και συνακόλουθα από τις

απορρέουσες ευθύνες. Τα σημαντικά ζητήματα του κράτους, αφαιρέθηκαν από την υπηρεσιακή ιεραρχία, η οποία ενίοτε και καταργήθηκε, και μεταφέρθηκαν στα υπουργικά γραφεία. Αλαζόνες πολιτικοί, εγκαταστάθηκαν σε ηγετικές θέσεις, συγκρότησαν ο καθένας στα μέτρα του μια ψευδεπίγραφη τεχνοδομή (τους «μετακλητούς») και περιθωριοποίησαν μια δημόσια διοίκηση, που, έτσι κι αλλιώς, έπρεπε να εκσυγχρονιστεί και να περάσει σε ανώτερο επίπεδο υπευθυνότητας. Ταυτόχρονα ενθάρρυναν, αν δεν εγκαθίδρυσαν κιόλας, έναν υπερ – κομματικοποιημένο συνδικαλισμό, μέσω του οποίου μοίρασαν στο διευρυμένο σώμα των δημοσίων υπαλλήλων (υπάλληλοι του κράτους, των ΔΕΚΟ, και των κρατικοδίαιτων επιχειρήσεων), αντί για καθήκοντα και ευθύνες, οικονομικές και κοινωνικές απολαβές.

Ο κατάλογος τέτοιων αιρετικών, ίσως, παρατηρήσεων θα μπορούσε να είναι μακρύς και για κάποιους πολύ ενοχλητικός. Ωστόσο ο χώρος μιας συνέντευξης έχει τα δικά του όρια. Απλά λοιπόν θέλω να πω ότι υπάρχουν πολλές κρυμμένες πλευρές της ελληνικής κρίσης. Η πελατειακή διαπλοκή της πολιτικής με τους λειτουργούς/υπηρέτες των κρατικών θεσμών, είναι μια μόνον από αυτές. Ίσως μάλιστα η πιο ορατή (βλ. παρακάτω).

Λαϊκές ευθύνες και συνδικάτα: Είναι συζητήσιμο αν έχει νόημα να μιλάμε για ευθύνες ενός λαού, εδώ του ελληνικού λαού, στην παρούσα κρίση. Αν όμως η λαϊκή ευθύνη δεν είναι ορατή και σταθμητή, και, πολύ περισσότερο, δεν μπορεί εύκολα να προσωποποιηθεί, δεν ισχύει και το αντίθετο, η εικόνα δηλαδή του ανεύθυνου και παραπλανημένου λαού που καλλιεργεί μια ορισμένη κοινωνική αντίληψη, τόσο στο χώρο των κομμάτων (όλων), όσο και σε εκείνον

των ΜΜΕ (όλων). Ασφαλώς και υπάρχουν περιορισμοί σε μια απόπειρα απόδοσης ευθυνών στο «λαό». Πρέπει να διακρίνουμε π.χ. το λαό σε «εκλογικό σώμα», σε «κοινωνία», σε «αδρανείς μάζες», σε «δραστήριες μειοψηφίες» και άλλα συναφή. Έτσι θα επιμερισθούν ακριβέστερα οι ευθύνες, όχι βέβαια για να επιβληθούν οι ανάλογες ποινές, αλλά για να αποκτήσουμε στερεότερες γνώσεις για την κοινωνία μας και ενδεχομένως τα αναγκαία διορθωτικά μέσα των στρεβλώσεων των κοινωνικών μας σχέσεων.

Πράγματι αναρωτιέται κανείς τι είδους λαϊκό αίτημα είναι π.χ. η κοινωνική απαίτηση για την κατάργηση της βαθμολογικής βάσης στις εισαγωγικές εξετάσεις των ΑΕΙ/ΤΕΙ, ή οι διαμαρτυρίες σε μια μικρή επαρχιακή πόλη κατά της συγχώνευσης δύο σχολικών μονάδων (Λυκείων) των εκατό μαθητών, σε μια των διακοσίων ή των διακοσίων πενήντα.

Πέρα όμως από τα συγκεκριμένα ζητήματα της κρατικής δυσλειτουργίας που ενδεχομένως θα μπορούσαν να αποτελέσουν ένα σημείο σύγκλισης περισσότερων πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεων, τα πράγματα δυσκολεύονται όταν χρειάζεται να εξειδικευτούν τα μέτρα εξόδου από την κρίση. Τότε όλοι όσοι αναθεμάτιζαν την κατάσταση των παραισθήσεων ή της «ευημερίας με δανεικά», σφυρίζουν αδιάφορα, ιδίως όταν έρχεται η στιγμή των διλημάτων και των πικρών αποφάσεων. Όσο για ζητήματα πιο γενικά και αφηρημένα, καλύτερα να μη γίνεται λόγος. Σκέφτομαι π.χ. το κόστος της κοινωνικής αλλαγής, της αλλαγής δηλαδή των συνηθειών και των συμπεριφορών που δεν έρχεται στο τραπέζι των συζητήσεων, ασφαλώς για λόγους αποφυγής δυσάρεστων συμπερασμάτων. Σκέφτηκε κανείς να μετρήσει το οικονο-

μικό κόστος μιας, ανώδυνης έστω, κοινωνικής αλλαγής, εννοώ τον παρατεταμένο πρωινό ύπνο μεγάλης μερίδας νεαρών ατόμων;

Από πολλές πλευρές επισημαίνεται, ενίοτε μάλιστα και ομοφώνως, η δυσαναλογία καταναλωτικού και παραγωγικού προτύπου της οικονομίας μας, χωρίς όμως να εντοπίζεται, και πολύ περισσότερο χωρίς να ενοχοποιείται, η κοινωνική μεταβολή που την υποστηρίζει και χωρίς να καταγράφεται, έστω και ακροθιγώς, το οικονομικό κόστος αυτής της μεταβολής. Πράγματι ένα μεγάλο μέρος της κοινωνικής δαπάνης απορροφάται από την οικογενειακή θαλπωρή, αυτή τη νέα συνθήκη που μετέτρεψε την οικογένεια από, παντοιοτρόπως, παραγωγική μονάδα σε μια λαίμαργη εστία κατανάλωσης. Μ' ένα λόγο η ελληνική οικογένεια / κοινωνία δεν μπόρεσε να χρηματοδοτήσει τον τρόπο της ζωής της, που ανεπαισθήτως αλλά ενσυνειδήτως, η ίδια επέλεξε. Το σχήμα αυτό βρήκε την οργανωτική του έκφραση, και στα κόμματα «αρχών» βεβαίως, με τα οποία έχει προικιστεί η ελληνική δημοκρατία από το 1974, αλλά κυρίως στα συνδικάτα και το συνδικαλισμό, που σίγουρα θα αποτελέσει, νομίζω, στο όχι μακρινό μέλλον ένα προνομιακό πεδίο μελέτης και κατανόησης των κοινωνικών μας παραμορφώσεων. Δίπλα στο αχαλίνωτα διευρυμένο κράτος, διαμορφώθηκε ένα πανίσχυρο συνδικαλιστικό κίνημα του δημόσιου τομέα, με ασύμμετρα περισσότερα δικαιώματα από εκείνο του ιδιωτικού, που, με κάθε διεκδικητική «επιτυχία» του, υπονόμειε κάθε παραγωγικό εκσυγχρονισμό των κοινωφελών επιχειρήσεων και των κρατικών υπηρεσιών, και υποθήκευε, όλο και περισσότερο, τα δημόσια οικονομικά της χώρας.

Ιδιαίτερα στα χρόνια της πολιτικής ηγεμονίας του ΠΑΣΟΚ, αλλά τώρα πια και στο χώρο της Ν.Δ., το συνδικαλιστικό κίνημα, έφθασε σε ένα είδος συγκυβέρνησης του κράτους, χωρίς τις ανάλογες ευθύνες, βέβαια, για την παραγωγικότητα και την αποτελεσματικότητα των υπηρεσιών του. Τελικά, ο συνδικαλισμός λειτούργησε ως ένας μηχανισμός διαχείρισης και διάχυσης των κοινωνικών απολαβών, ως ένα δεύτερο σπάταλο κράτος. Ακόμη χειρότερα, με τον ηθικολογικό ακτιβισμό του, νομιμοποιούσε το δύσμορφο σχήμα κατάναλωση / παραγωγή, και ανακούφιζε ψυχολογικά και ηθικά, κάθε ... χρεωμένο. Τελικά, ο άκαρδος εργοδότης, ουσιαστικά το κράτος – εργοδότης της πλειονότητας των έμμισθων (λιγότερο ή περισσότερο εργαζομένων) έφταιγε για όλα. Έτσι πετύχαμε ως λαός και ως κοινωνία το ακατόρθωτο: ένα πανίσχυρο σοσιαλιστικό κράτος (δημόσιος τομέας), μέσα σε μια αναιμική καπιταλιστική οικονομία, στην εποχή της παγκοσμιοποίησης και της παντοδυναμίας των αγορών και των «ανήθικων» διαχειριστών τους. Ίσως δεν είναι τυχαίο ότι στην ελληνική περίπτωση καταχρεωμένο είναι κυρίως το κράτος και πολύ λιγότερο οι ιδιώτες, ενώ στην Ιρλανδία συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο.

2. Πώς σχολιάζετε τους χειρισμούς που έχουν γίνει για την αντιμετώπιση της κρίσης σε ελληνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο;

Στην αντιμετώπιση της κρίσης, παρατηρώ μια γενικευμένη *ανειλικρίνεια* του πολιτικού κόσμου, τόσο στην Ελλάδα, όσο και στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στις συνθήκες της μιντιακής (λαϊκιστικής) δημοκρατίας που κυριαρχούν από τη Φιλανδία ως την Κύπρο, κομματικές και εθνικές σκοπιμότητες,

εκλογικά τεχνάσματα και πολιτικοί υπολογισμοί, κρατούν στην επιφάνεια ένα πολιτικό προσωπικό που αδυνατεί να συμπεριφερθεί ηγετικά, δηλαδή στην παρούσα οικονομική κρίση αδυνατεί να απαντήσει στις (αφηρημένες) αγορές και την κερδοσκοπία, με (συγκεκριμένες) πολιτικές δράσεις. Κάθε πόλεμος και τα όπλα του. Οι πολιτικοί μας όμως, Έλληνες και Ευρωπαίοι, μιλάνε για πόλεμο, αλλά φέρονται ειρηνικά. Ευχάριστη έκπληξη αποτελούν οι Η.Π.Α. Ο πρόεδρος Μπαράκ Ομπάμα προχώρησε σε συνεχείς πιέσεις προς τους ισχυρούς της Ευρωζώνης υπέρ μιας γενναιοδωρης και έγκαιρης στήριξης της ελληνικής οικονομίας. Βέβαια αυτές οι ενέργειες δεν είχαν άμεσο κόστος στο αμερικανικό θησαυροφυλάκιο, αλλά η διαύγεια και η επίμονη υποστήριξη όλων των Αμερικανών αξιωματούχων υπέρ της χώρας μας, δείχνει μια άλλη κατανόηση των πραγμάτων πέραν του Ατλαντικού. Δεν νομίζω πάντως ότι υπάρχει κενό Ηγεσίας στην Ευρώπη, όπως διατείνονται μερικοί. Υπάρχουν συγκεκριμένες συνθήκες που κάνουν τις ηγεσίες αναποτελεσματικές.

Αλλά και στο χώρο των οικονομικών επιστημών το κλίμα δεν είναι καλύτερο. Παρατηρείται, τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Ευρώπη, μια αδυναμία, τόσο κατανόησης του προβλήματος όσο και άρθρωσης ενός πειστικού αναλυτικού λόγου, και γιατί όχι, και υπόδειξης θεραπευτικών πρακτικών. Οι επιστήμες της οικονομίας φαίνονται μουνδιασμένες και διστακτικές να προχωρήσουν σε μια ανατομία της παρούσας κρίσης, χωρίς δεσμεύσεις επαγγελματικές και χωρίς ιδεολογικές επιβαρύνσεις. Κρίμα, γιατί οι επιστήμες αυτές, αν το τολμούσαν, θα ήταν και κοινωνικά χρήσιμες.

Στην Ελλάδα η κρίση συνέπεσε με πρόωρες εκλογές και κυβερνητική

αλλαγή. Η κυβέρνηση Καραμανλή εισηγήθηκε τις πρόωρες εκλογές για «σοβαρούς οικονομικούς λόγους», οι οποίοι όμως αποσιωπήθηκαν, σχεδόν εντελώς, στη διάρκεια του εκλογικού αγώνα. Η αντιπολίτευση πάλι, υπό τον Γ. Παπανδρέου, η οποία στη συνέχεια έγινε Κυβέρνηση, δεν εξήτησε εξηγήσεις ούτε και ευθύνες για τους «σοβαρούς οικονομικούς λόγους» που οδήγησαν σε πρόωρες εκλογές, ούτε έδειξε κάποια σημάδια ανησυχίας επ' αυτού. Επί μήνες μάλιστα η κρίση αντιμετωπιζόταν ως ένα οικονομικό επεισόδιο, περίπου τεχνικού χαρακτήρα, το οποίο θα αντιμετωπιζόταν με μια δυσάρεστη, αλλά πάντως, ήπια λιτότητα. Η κρίση δεν κατανοήθηκε, δεν αναλύθηκε, δεν αντιμετωπίστηκε – ούτε στην Ελλάδα, ούτε στην Ευρώπη. Είναι αλήθεια ότι αυτή η κρίση ήταν πρωτόγνωρη και η πανεπιστημιακή, και γενικότερα η επιστημονική κοινότητα δεν ήταν έτοιμη, και πάντως δεν στάθηκε ικανή, να την αντιμετωπίσει. Δεν υπήρχε ... βιβλιογραφία. Όσο για προτάσεις θεραπείας, ας μη γίνεται καλύτερα λόγος. Αλλά και η θεσμική Ευρώπη έδειξε τη γύμνια της, λειτουργική και πολιτική. Ένα οικοδόμημα που στήνεται εδώ και 60 χρόνια, με κοινό νόμισμα, έστω και χωρίς κοινή οικονομία, αποδιοργανώθηκε με τον πρώτο οικονομικό κλονισμό. Η Ευρωπαϊκή Ένωση αποδείχτηκε ότι δεν είχε μηχανισμό στήριξης ενός μέλους της, του μεγέθους του 2,5% της συνολικής ευρωπαϊκής οικονομίας, σε μια κρίση δημόσιου χρέους. Η έγκαιρη και αποτελεσματική στήριξη θα περιείχε βέβαια τη λιτότητα και τις απαραίτητες διαρθρωτικές αλλαγές, αλλά θα οδηγούσε στην εξυγίανση της οικονομίας και στην κοινωνική ανασυγκρότηση της χώρας.

Στην ελληνική κρίση φάνηκαν καθαρά τα ελαττώματα και οι αδυναμίες του Ευρωπαϊκού εγχειρήματος: ένα (περίπου)

κράτος χωρίς (καθόλου) έθνος, ένα ενιαίο νόμισμα, χωρίς ενιαία οικονομία και χωρίς κράτος. Η Ευρωπαϊκή ... 'ελαφρότητα του είναι', για να παραφράσουμε τα λόγια ενός μεγάλου Ευρωπαίου του 20^{ου} αιώνα.

Ας σχετικοποιήσουμε, όμως, τα πράγματα. Τελικά, η Ευρωπαϊκή Ένωση έκανε ως τώρα, αρκετά έως πολλά, υπέρ της ελληνικής οικονομίας. Όλα όμως χωρίς στέρεο σχεδιασμό, χωρίς εταιρική οικειότητα, με ένα πνεύμα διδακτικό και σχεδόν εισαγγελικό, με τσιγκουνιά και με παλινδρομήσεις, και, το χειρότερο από όλα, με χρονική υστέρηση, πάντοτε ένα βήμα πίσω από τις αγορές. Η ευρωπαϊκή αντιμετώπιση της κρίσης από την άποψη των χρονικών περιθωρίων και αναγκών, υπήρξε από χαοτική έως καταστροφική. Πίστεψαν ότι με δηλώσεις του τύπου: «δεν θα αφήσουμε την Ελλάδα να χρεοκοπήσει», και με ένα πρόγραμμα σκληρής οριζόντιας λιτότητας, θα επανερχόταν μέσα σε δυο – τρία χρόνια η Ελλάδα στις αγορές, όπου θα εξακολουθούσε να δανείζεται με χαμηλό επιτόκιο και να ευημερεί. Η οικονομία όμως δεν είναι ένα όχημα που μετά από σύγκρουση επιστρέφει στο συνεργείο για επισκευή. Η οικονομία στη μακρά διαδρομή της συγκρότησής της ως διακριτής εκδήλωσης της κοινωνικής οργάνωσης, έχει μια εσωτερική λογική, ανελαστική και αδιαπραγμάτευτη. Όπως δεν υπάρχουν ούτε έξυπνοι δρόμοι ούτε σύντομα μονοπάτια που να οδηγούν στην ανάπτυξη, έτσι δεν υπάρχουν ανώδυνες και βραχυχρόνιες συνθήκες θεραπείας της καταχρέωσης και της χρεοκοπίας.

Οι οικονομολόγοι όμως της Τρόικας (και οι εντολείς τους), δεν έχουν τέτοιους προβληματισμούς. Η έννοια, η παράμετρος του χρόνου, απουσιάζει από το σκεπτικό τους. Είναι κρίμα γιατί αν έρι-

χναν μια λοξή ματιά στις φυσικές επιπτώσεις θα έβλεπαν ότι έχουν κατακτηθεί έννοιες και πρακτικές που σώζουν ζωές, όπως η αποσυμπίεση π.χ. Οι δύτες ανεβαίνουν σταδιακά, μετά την κατάδυσή τους, για να προσαρμοστούν οι σωματικές τους λειτουργίες στις περιβαλλοντικές αλλαγές. Αν οι «εκπρόσωποι των διασωστών» μας είχαν την κουλτούρα του χρόνου, δεν θα παραξενεύονταν που κάποια μέτρα δεν απέδωσαν όσα είχε σχεδιαστεί να αποδώσουν κ.λπ. Θα έπρεπε να καταλάβουν ότι αυτές οι δημοσιονομικές αποτυχίες είναι και δικές τους. Η μη απόδοση των μέτρων στο ύψος των προβλέψεων, οι καθυστερήσεις και οι παλινωδίες, είναι μορφές αποσυμπίεσης που έπρεπε εκείνοι να είχαν προβλέψει και προγραμματίσει. Εν τέλει, επιβλήθηκαν εκ των πραγμάτων με μεγαλύτερο κόστος, για όλους.

3. Ποιες πιστεύετε ότι θα είναι οι κυριότερες επιπτώσεις της κρίσης στο παρόν και το μέλλον της χώρας και της Ευρώπης γενικότερα (σε σχέση με το κοινωνικό κράτος, την εργασία, τα κοινωνικά δικαιώματα και γενικά τους θεσμούς);

Το κοινωνικό κράτος, τα εργασιακά και τα κοινωνικά δικαιώματα, δεν είναι αιώνιες σταθερές και κανείς δεν μπορεί ούτε να τα θίξει, ούτε να τα υπερασπιστεί αυθόρμητα και πρωτοβουλιακά, έξω δηλαδή από τις συγκεκριμένες συνθήκες της ύπαρξής τους. Τα εργασιακά – κοινωνικά δικαιώματα μετά τη βιομηχανική επανάσταση και κυρίως κατά τον 20^ο αιώνα, προκύψανε ύστερα από σκληρούς κοινωνικούς και πολιτικούς αγώνες ασφαλώς, αλλά μέσα σε συνθήκες υψηλής παραγωγικότητας, ικανής κερδοφορίας του κεφαλαίου και της παρουσίας ενός μαζικού εργατικού δυναμικού, αναγκαίου συντελεστή της παρα-

γωγής τότε, και βέβαια μέσα σε νομοθετικά καλά προστατευόμενες εθνικές οικονομίες. Η παρούσα οικονομική κρίση έδειξε ότι όλα έχουν αλλάξει.

Τώρα, στις συνθήκες της παγκοσμιοποίησης, ήρθε η ώρα να καταλάβουν κάποιοι, καλοπροαίρετοι ασφαλώς, ότι παγκοσμιοποίηση και διεθνισμός δεν είναι απλά δυο διαφορετικές λέξεις για το ίδιο πράγμα. Διεθνισμός είναι η επίκληση μιας συντεταγμένης κοινωνικής συμμαχίας εθνικά προσδιορισμένων εργατικών κινήματων, με ενιαία φιλοσοφική θεωρία (μαρξισμός) και ενιαία οργανωτική στόχευση (οικονομικός κολεκτιβισμός) που δεν έχει καμία σχέση με τις χαοτικά άνισες οικονομικές ανταλλαγές (ουσιαστικά πρόκειται για ένα «άδικο εμπόριο») της σημερινής παγκοσμιοποίησης. Εκτός από την πλανητική γεωγραφική διάσταση, δεν βλέπω καμία άλλη ομοιότητα ανάμεσα στην παγκοσμιοποίηση και τον διεθνισμό.

Για να παραμείνουμε στο πρόβλημα των κοινωνικών δικαιωμάτων της ερώτησης, παρατηρούμε, πράγματι, ότι οι οικονομίες του «σκανδιναβικού» κοινωνικού κράτους και των υποδεέστερων ευρωπαϊκών παραλλαγών του, καλούνται να ανταγωνιστούν την οικονομία ενός κινέζικου θεολογικού «μαρξο-καπιταλισμού» ή μια, θεολογικής επίσης καταγωγής, ινδική οικονομία της διάχυτης πενίας. Και αυτό μάλιστα, μέσα σε ένα συνειδητά απορυθμισμένο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα. Αναρωτιέται κανείς πώς, εντός ενός τέτοιου παγκόσμιου οικονομικού περιβάλλοντος, θα συγκρατηθούν και θα ορθοποδήσουν τα εργατικά δικαιώματα και οι κοινωνικές κατακτήσεις του (πρώην;) αναπτυγμένου δυτικού κόσμου, καπιταλιστικού και ενίοτε ή εν μέρει σοσιαλιστικού.

Μετά από αυτές τις σκέψεις για το πρόβλημα της διάσωσης του κοινωνικού κράτους, δεν μπορεί να υπάρχουν μεγάλα περιθώρια αισιοδοξίας. Οι δυσμενείς επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης πάνω στη ζωή των ανθρώπων των αναπτυσσόμενων δυτικών κοινωνιών είναι κιόλας ορατές. Μια γενικευμένη λιτότητα στην Ευρώπη (και στην Αμερική, ασφαλώς) και μάλιστα σε συνθήκες μιας σπασμοδικής πολιτικής διαχείρισης, φαίνεται να εμπεριέχει εξ αντικειμένου το καταστροφικό σπινάλ ύφεση – νέα λιτότητα – ύφεση, το οποίο απειλεί να εξανεμίσει όλες τις κοινωνικές κατώτητες των εργαζομένων της Δύσης, παραγωγικών και λιγότερο παραγωγικών, αδιακρίτως. Θεσμοί κατακτημένοι όχι μόνον με σκληρούς πολιτικούς και κοινωνικούς αγώνες, αλλά και με τους κόπους και τις προσπάθειες των ίδιων των συντελεστών τους, εργαζομένων, Διοικήσεων κλπ., κινδυνεύουν να απαξιωθούν και να οδηγήσουν σε τελικό ναυάγιο οικονομίες, που φαίνονται σήμερα ισχυρές, και ανθρώπους που οργανώνουν τη ζωή τους αφοσιωμένοι στην υπεύθυνη παραγωγική εργασία τους. Είκοσι χρόνια μετά την κατάρρευση του κολεκτιβιστικού σοσιαλισμού, φαίνεται να υπονομεύονται τα θεμέλια του κοινωνικού κράτους των Ευρωπαϊκών δημοκρατιών, με άλλα λόγια να υπονομεύεται ένας «καπιταλισμός με ανθρώπινο πρόσωπο», για να αντιστρέψουμε πάλι, μια εμβληματική φράση της παλιότερης ευρω-κομμουνιστικής αίρεσης.

Και τώρα η αναπόφευκτη ερώτηση: Υπάρχει ενδεχόμενο ανατροπής της δυσοίωνης πρόβλεψης; Η απάντηση είναι καταφατική, και όχι μόνον από κεκτημένη αισιοδοξία. Αλλά υπό έναν απαράβατο όρο, ότι θα υπάρξει κατά-

νόηση του κινδύνου. Όλα θα κριθούν στην πράξη.

4. Ποιες νομίζετε ότι είναι οι αναγκαίες προϋποθέσεις που θα οδηγούσαν προς την κατεύθυνση εξόδου από την κρίση;

Οι βασικές προϋποθέσεις για την έξοδο από την κρίση είναι διεθνείς, περιφερειακές (ευρωπαϊκές), και τοπικές (ελληνικές), και είναι πολιτικές και οικονομικές μεταξύ των άλλων. Για κάθε περίπτωση οι συσχετισμοί είναι διαφορετικοί και τα αποτελέσματα ανάλογα. Θα ήταν πολύ ματαιόδοξο αν κάποιος κοινωνικός επιστήμονας, κοινωνιολόγος, ιστορικός, ακόμη και οικονομολόγος, νόμιζε ότι μπορεί να προβεί σε προτάσεις, αποδεκτές και αποτελεσματικές, για την έξοδο από την κρίση. Ωστόσο μερικές ιδέες που φαίνονται προφανείς, αρχίζουν να κερδίζουν έδαφος και αξίζει τον κόπο να γίνουν αντικείμενο βαθύτερων αναλύσεων και συνακόλουθα κυβερνητικών δράσεων.

Έχουν αναφερθεί η απαγόρευση της «χαρτοπαιξίας», δηλαδή των ακάλυπτων συναλλαγών στα χρηματιστήρια, φορολόγηση των κερδοφόρων χρηματιστικών συναλλαγών, ανατίμηση του κινεζικού νομίσματος, μείωση των καταναλωτικών υπερβολών των αναπτυσσόμενων χωρών, αύξηση και διαφοροποίηση της βιομηχανικής παραγωγής στις αναπτυσσόμενες οικονομίες και συνακόλουθη μείωση του διεθνούς εμπορίου. Αυτή η τελευταία ιδέα φαίνεται να κερδίζει έδαφος τους τελευταίους μήνες και ίσως κερδίσει ακόμη περισσότερο κατά τους επόμενους. Χρειάζεται όμως περισσότερο θάρρος και ακόμη περισσότερη ειλικρίνεια. Αυτή η ιδέα, ακόμη κι αν δεν λέγεται ανοιχτά με το όνομά της, είναι, έτσι απλά, ένας ήπιος προστατευτισμός. Μπορεί τις τε-

λευταίες δεκαετίες της θριαμβεύουσας παγκοσμιοποίησης η λέξη προστατευτισμός να είναι σχεδόν απαγορευμένη, σιγά-σιγά όμως, μέσα στις συνθήκες του αγκομαχητού των αναπτυγμένων οικονομιών, όλο και πιο συχνά κάνει την εμφάνισή του σε ανορθόδοξες προσεγγίσεις και αναλύσεις, συνήθως με υπονοούμενα, ενίοτε και ευθέως.

Ειλικρινά, δεν μου πέφτει λόγος, και ασφαλώς άλλοι, ειδικότεροι από εμένα έχουν τις δικές τους αναλύσεις, αλλά καμιά φορά η απροσδόκητη, η μη αναμενόμενη συμβολή, μπορεί να έχει τη δική της σημασία. Νομίζω λοιπόν ότι ένας *ήπιος* ή ένας *νέος προστατευτισμός* που οι μορφές του βέβαια πρέπει να επινοηθούν και δεν θα είναι επανάληψη των παλαιότερων, μπορεί να είναι η λύση του μέλλοντος. Πράγματι το πλεονέκτημα της εξειδίκευσης απαντά ως ένα βαθμό στις ανάγκες ένταξης μιας εθνικής οικονομίας στον παγκόσμιο καταμερισμό της εργασίας. Αλλά φθάνει αυτό; Η εξειδίκευση θα είναι σταθερή και αμετακίνητη στον μακρύ χρόνο; Αλλά τότε όλοι γνωρίζουν ότι θα έχει φθίνουσα απόδοση. Εξειδίκευση και στο βάθος κρίση. Γιατί, ούτε οι δυνατότητες συμπίεσης του κόστους είναι απεριόριστες, ούτε τα κέρδη παραγωγικότητας μπορούν να ισοσταθμίσουν

τις δαπάνες των εισαγωγών και η κερδοσκοπία του διεθνούς εμπορίου παραμονεύει για να κάνει τη δική της διόρθωση.

Στο βαθμό που, παρά την παγκοσμιοποίηση των αγορών, οι οικονομίες παραμένουν «εθνικές», είναι λογικό και οι πολιτικές ευθύνες να παραμένουν εθνικές και η θεραπεία οποιασδήποτε κρίσης να παραμένει επίσης, εθνική. Γι' αυτό πρέπει να ξανασκεφτούμε τα όρια της συμμετοχής στην παγκόσμια οικονομία μέσω της εξειδίκευσης και της αξιοποίησης συγκριτικών πλεονεκτημάτων. Η συζήτηση θα είναι μακρά και επίπονη, αλλά πιστεύω ότι θα είναι παραγωγική, ίσως και να αποβεί λυτρωτική. Γιατί πρέπει να δοθούν απαντήσεις, πρέπει να διαμορφωθεί ένα σταθερότερο πλαίσιο οικονομικής πολιτικής. Αλήθεια, μια δραστήρια και παραγωγική εξειδίκευση, μια νησίδα, μια μεγαλόνησος έστω, ανάπτυξης, μπορεί να επιβιώσει μακροχρόνια μέσα σε μια θάλασσα στασιμότητας; Η παλιότερη οικονομική ιστορία, μέσα από εμβληματικές μελέτες για τις μονοκαλλιέργειες είχε απαντήσει αρνητικά. Ας θυμηθούμε το αιγυπτιακό βαμβάκι, τον βραζιλιάνικο καφέ, την ελληνική σταφίδα, το ουκρανικό σιτάρι και τόσα άλλα παραδείγματα προς αποφυγήν.

**Συνέντευξη Στέργιου
Μπαμπανάση, Ομότιμου
Καθηγητή Πανεπιστημίου
Αιγαίου, Προέδρου του
Ιδρύματος Μεσογειακών
Μελετών¹**

1. Ποιοι παράγοντες, κατά τη γνώμη σας, έπαιξαν σημαντικό ρόλο ώστε να οδηγηθούμε στη σημερινή οικονομική κρίση; (ιστορικοί, πολιτικοί, κοινωνικοί, οικονομικοί)

Η κρίση δεν είναι μόνο οικονομική, αλλά μια πολύπλευρη κρίση με κύριες μορφές εκδήλωσης τη χρηματοπιστωτική κρίση, τη δημοσιονομική κρίση, την κρίση της πραγματικής οικονομίας, την κοινωνική κρίση, τη θεσμική και πολιτική κρίση, την οικολογική κρίση. Πρόκειται για μια βαθιά και μεγάλης διάρκειας κρίση. Σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ, το δημοσιονομικό έλλειμμα της Ελλάδας έφτασε το 2008 στο 9,8% του ΑΕΠ, το 2009 στο 15,6%, το 2010 στο 10,3 και το 2011 το 9,1% του ΑΕΠ · το δημόσιο χρέος από 113,0% του ΑΕΠ το 2008 αυξήθηκε το 2009 στο 129,4%, το 2010 στο 145,0% και το 2011 στο 165,3% του ΑΕΠ. Το ΑΕΠ της Ελλάδας μειώθηκε απόλυτα κατά 2,0% το 2009, 4,5% το 2010, 6,9% το 2011 και προβλέπεται να μειωθεί κατά 5% το 2012. Συνολικά, την περίοδο 2009-2012 το ΑΕΠ της Ελλάδας συρρικνώθηκε κατά 18% περίπου. Η συρρίκνωση αυτή είναι

η μεγαλύτερη στην ιστορία της σύγχρονης ελληνικής οικονομίας σε καιρό ειρήνης. Είναι διπλάσια ακόμα και από τη μείωση της οικονομικής δραστηριότητας (8,5%) την περίοδο της μεγάλης οικονομικής κρίσης 1928-1932. Το έλλειμμα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών από 7,4% του ΑΕΠ το 2005 αυξήθηκε το 2008 στο 14,4% του ΑΕΠ και διατηρήθηκε σε υψηλά επίπεδα την περίοδο 2009-2010 · το 2011 υποχώρησε στο 9,8% και το 2012 προβλέπεται να μειωθεί στο 7,5% του ΑΕΠ. Η οικονομική κρίση οδηγεί στη συρρίκνωση του κοινωνικού κράτους, στην επιδείνωση των συνθηκών απασχόλησης, αμοιβής και διαβίωσης, στην αύξηση της φτώχειας. Το ποσοστό της ανεργίας αυξήθηκε από 9,2% το Μάρτιο του 2010 σε 17,7% το 2011, και αναμένεται να φτάσει το 19% το 2012. Ο αριθμός των ανέργων ήδη υπερβαίνει το ένα εκατομμύριο.

α) Η πρώτη άμεση αιτία της κρίσης είναι **τα λάθη της δημοσιονομικής πολιτικής που εφαρμόστηκε στην Ελλάδα τις τελευταίες δεκαετίες** και είχε δύο βασικά χαρακτηριστικά. Το ένα ήταν η υπερδιόγκωση των δημόσιων δαπανών, που οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στις μαζικές ρουσφετολογικές προσλήψεις στο δημόσιο, στη σπατάλη δισεκατομμυρίων στον στενό και ευρύτερο δημόσιο τομέα, στις ΔΕΚΟ, στους δήμους, στον χώρο της υγείας και των φαρμάκων, σε εκατοντάδες χιλιάδες παράνομες συντάξεις και επιδόματα. Οι δαπάνες της γενικής κυβέρνησης από 59,7 δις ευρώ το 2004 αυξήθηκαν σε 89,5 δις ευρώ το 2009, δηλαδή κατά 29,8 δις ευρώ. Η αύξηση των εσόδων ήταν 6,8 δις ευρώ, από 43,7 σε 50,5 δις ευρώ. Στην εν λόγω περίοδο έγιναν 103.771 νέες προσλήψεις στο δημόσιο, οι συμβασιούχοι αυξήθηκαν από 2.600 σε

¹ Η συνέντευξη ολοκληρώθηκε στις 21/5/2012. Οι απαντήσεις βασίζονται στο νέο του βιβλίο του κ. Μπαμπανάση με τίτλο: «Από την κρίση στη βιώσιμη ανάπτυξη». Από το ίδιο βιβλίο προέρχονται και τα περισσότερα στοιχεία. Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2011.

36.823 και οι δημόσιοι υπάλληλοι ξεπέρασαν τις 770.000. Το άλλο χαρακτηριστικό της δημοσιονομικής πολιτικής είναι η εκτεταμένη φοροδιαφυγή και εισφοροδιαφυγή που αποτελεί τη βασική αιτία της περιορισμένης αύξησης των δημόσιων εσόδων. Σύμφωνα με τα στοιχεία της Eurostat, το ποσό της ετήσιας φοροδιαφυγής στην Ελλάδα ανέρχεται στα 20 δις ευρώ. Το ποσοστό της παραοικονομίας κυμαίνεται γύρω στο 30% του ΑΕΠ. Το ποσό της εισφοροδιαφυγής είναι γύρω στα 8 δις ευρώ τον χρόνο. Για τα παραπάνω λάθη της δημοσιονομικής πολιτικής, η κύρια πολιτική ευθύνη βαρύνει τα πολιτικά κόμματα που κυβέρνησαν την Ελλάδα και το πελατειακό σύστημα που αυτά δημιούργησαν.

Ευθύνη έχουν, όμως, και όλα τα κόμματα και οι κοινωνικοί φορείς που επέβαλαν διάφορα συντεχνιακά συμφέροντα και προνόμια, σε βάρος του δημόσιου συμφέροντος και πρόβαλαν εξωπραγματικές διεκδικήσεις.

β) Η δεύτερη αιτία της κρίσης είναι οι **στρεβλώσεις του μοντέλου ανάπτυξης που εφαρμόστηκε στη Ελλάδα τις τελευταίες δεκαετίες**, το οποίο στηρίχθηκε, κυρίως, στον υπέρμετρο δανεισμό του δημοσίου, των επιχειρήσεων και των νοικοκυριών, χωρίς τη διεύρυνση της παραγωγικής βάσης, με συνέπεια τον υπερδανεισμό και την υπερκατανάλωση, πάνω από τις οικονομικές δυνατότητες της χώρας. Οι δυνατότητες αυτού του μοντέλου εξαντλήθηκαν και καθίσταται αναγκαία η διαμόρφωση ενός νέου βιώσιμου και ανταγωνιστικού μοντέλου ανάπτυξης.

γ) Βασικούς παράγοντες της κρίσης αποτελούν **τα μεγάλα εξωτερικά ελλείμματα και η περιορισμένη ανταγωνιστι-**

κότητα της ελληνικής οικονομίας, που είναι συνέπεια πολλών ιστορικών, κοινωνικών και οικονομικών παραγόντων. Η Ελλάδα άρχισε με σημαντική χρονική υστέρηση και δεν ολοκλήρωσε ποτέ τον βιομηχανικό μετασχηματισμό και τον αστικό μετασχηματισμό, δηλαδή τις δύο βασικές διαδικασίες εκσυγχρονισμού, νεωτερικότητας και δυναμικής ανάπτυξης των δύο τελευταίων αιώνων. Οι βιοτεχνίες που είχαν δημιουργηθεί στον ελλαδικό χώρο πριν την Επανάσταση του 1821 καταστράφηκαν εξαιτίας, κυρίως, του ανταγωνισμού των νέων βιομηχανικών προϊόντων της Αγγλίας και των άλλων χωρών που προηγήθηκαν στην εκβιομηχάνιση. Η Ελλάδα ακολούθησε μια βιομηχανική πολιτική ουραγού, δημιουργώντας βιομηχανικούς κλάδους και επιχειρήσεις με χρονική υστέρηση, όταν είχαν απωλέσει πλέον τον δυναμισμό τους και η αγορά είχε καταληφθεί από τις αναπτυγμένες βιομηχανικές χώρες. Ενίσχυε την ανταγωνιστικότητα με προστατευτικές πολιτικές, με δασμούς, με φορολογικές, πιστωτικές διευκολύνσεις και με την υποτίμηση της δραχμής. Αρνητικό ρόλο έπαιξε ο εκτεταμένος μεταπρατισμός, με τη δημιουργία ενός στρώματος επιχειρηματιών που είχαν ισχυρά συμφέροντα στο εισαγωγικό εμπόριο, εμποδίζοντας την εκβιομηχάνιση της Ελλάδας. Με την ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση και την Ευρωζώνη, με την απελευθέρωση των αγορών και την καθιέρωση του ευρώ, καταργήθηκαν οι δασμοί και τα άλλα προστατευτικά μέτρα και απώλεσθη η δυνατότητα ενίσχυσης της ανταγωνιστικότητας με την υποτίμηση της δραχμής. Έτσι, η χώρα πέρασε στη φάση της αποβιομηχάνισης χωρίς ποτέ να γίνει βιομηχανικό έθνος. Έχει χάσει την ιστορική φάση της Βιομηχανικής Επανάστασης και κινδυνεύει να χάσει και τη φάση της νέας Τεχνολογικής Επανά-

στασης, στην υλοποίηση της οποίας παρουσιάζει, επίσης, μεγάλη υστέρηση. Η ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας υποβαθμίζεται ιδιαίτερα τις τελευταίες δεκαετίες. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Παγκόσμιου Οικονομικού Φόρουμ για την ανταγωνιστικότητα, η Ελλάδα κατείχε το 2002 την 31η θέση μεταξύ 40 χωρών. Το 2006-2007 υποβαθμίστηκε στην 65η θέση μεταξύ 131 χωρών, πίσω από την Τουρκία (53η θέση) και την Κροατία (57η θέση) και μπροστά από τη Ρουμανία (74η θέση) και τη Βουλγαρία (79η θέση). Μια από τις αιτίες της περιορισμένης ανταγωνιστικότητας είναι το μικρό ποσοστό των δυναμικών εξαγόμενων προϊόντων υψηλής τεχνολογίας · το μεγαλύτερο μέρος των εξαγωγών (63%) είναι προϊόντα χαμηλής προς μέση τεχνολογία ή χαμηλής τεχνολογίας.

Το έλλειμμα της ανταγωνιστικότητας απεικονίζεται και στα **εξωτερικά ελλείμματα**. Το ισοζύγιο εξωτερικού εμπορίου είναι χρόνια ελλειμματικό, από την ίδρυση του Νεοελληνικού Κράτους μέχρι σήμερα (1830-2012) · το εμπορικό έλλειμμα μετά την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΕ αυξήθηκε, από 14,6% του ΑΕΠ το 1995 σε 16,1% το 2000 και σε 18,1% του ΑΕΠ το 2007 · το 2010-2011 βελτιώνεται, αλλά εξακολουθεί να είναι ελλειμματικό. Το ισοζύγιο υπηρεσιών είναι χρόνια πλεονασματικό, αλλά το πλεόνασμα μειώνεται μετά την καθιέρωση του ευρώ: από 9,9% του ΑΕΠ το 2000 σε 4,0% του ΑΕΠ το 2007. Το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών είναι χρόνια ελλειμματικό και μετά μετά την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ και την ΕΕ αυξήθηκε: από 2,1% του ΑΕΠ το 1961 σε 7,7% το 2000 και σε 14,4% του ΑΕΠ το 2008 · την περίοδο 2010-2011 παρουσιάζει μείωση .

δ) Σημαντικό ρόλο στην κρίση παίζει **το μεταβαλλόμενο διεθνές περιβάλλον με την παγκοσμιοποίηση, τη διεθνή ολοκλήρωση, τις πολυεθνικές εταιρείες και τις οικονομικές ενώσεις**. Η παγκοσμιοποίηση, με την απελευθέρωση της αγοράς κεφαλαίων σε παγκόσμιο επίπεδο, τα κερδοσκοπικά ιδρύματα και τα χρηματοπιστωτικά παράγωγα δημιούργησαν τεράστιες «φούσκες», οι οποίες αποτελούν βασικά στοιχεία της κρίσης. Η Ευρωπαϊκή Ένωση, πέρα από τα πλεονεκτήματα, δημιούργησε ασυμμετρίες στα ισοζύγια τρεχουσών συναλλαγών και διάφορες άλλες ετεροβαρείς ασυμμετρίες σε βάρος των λιγότερο ανταγωνιστικών χωρών και προς όφελος των περισσότερο ανταγωνιστικών χωρών. Οι βόρειες αναπτυγμένες χώρες μέλη της ΕΕ ευνοήθηκαν περισσότερο από την ΕΕ, επειδή έχουν υψηλούς συντελεστές εξαγωγών και πλεονάσματα στο εξωτερικό εμπόριο. Η Γερμανία π.χ. έχει εξαγωγές που ανέρχονται στο 47% του ΑΕΠ · το 2000 είχε έλλειμμα 1,7% του ΑΕΠ στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών αλλά στη συνέχεια πέτυχε σημαντικά πλεονάσματα που το 2008 έφτασαν το 6,6% του ΑΕΠ. Το ίδιο και η Ολλανδία, οι εξαγωγές της οποίας φτάνουν το 81% του ΑΕΠ και το πλεόνασμα του ισοζυγίου της αυξήθηκε από 1,9% το 2000 στο 7,5% του ΑΕΠ το 2008. Αντίθετα, η Ελλάδα έχει χαμηλό συντελεστή εξαγωγών αγαθών και υπηρεσιών με 21% του ΑΕΠ και μεγάλα ελλείμματα στο ισοζύγιο εμπορίου και τρεχουσών συναλλαγών. Οι οικονομικές απώλειες που έχουν οι περιφερειακές χώρες της ΕΕ -εξαιτίας των υπερ-κοστολογήσεων, των υποκοστολογήσεων, των άνισων ανταλλαγών με τις αναπτυγμένες κεντρικές χώρες της ΕΕ- αντισταθμίζουν το οικονομικό όφελος που έχουν από τους κοινοτικούς πόρους. Οι παραπάνω

διαδικασίες οδηγούν στη μεταφορά πόρων από τις πρώτες στις δεύτερες χώρες.

Στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης προωθήθηκε η ονομαστική σύγκλιση και εν μέρει η πραγματική σύγκλιση με την αύξηση του κατά κεφαλή ΑΕΠ, αλλά δεν ενισχύθηκε η θέση της ελληνικής οικονομίας στον διεθνή καταμερισμό εργασίας, ο οποίος διαμορφώνεται από τις δυνάμεις της αγοράς με όρους ανταγωνισμού και συγκριτικών πλεονεκτημάτων. Αντίθετα, χωρίς ένα εθνικό σχέδιο, διευρύνθηκε το έλλειμμα ανταγωνιστικότητας, με συνέπεια την επιτάχυνση της αποβιομηχάνισης και τη χρεοκοπία πολλών ελληνικών επιχειρήσεων, ή τη μετανάστευσή τους στο εξωτερικό. Η Ελλάδα ακολούθησε μια πορεία σύγκλισης με την ΕΕ με κριτήριο την ονομαστική σύγκλιση και το κατά κεφαλή ΑΕΠ, αλλά υστερεί όσον αφορά τα κριτήρια της Νέας Οικονομίας της Γνώσης. Βρίσκεται ανάμεσα σε δύο μυλόπετρες. Η μία μυλόπετρα είναι οι πιο αναπτυγμένες χώρες που παράγουν ανταγωνιστικά προϊόντα υψηλής τεχνολογίας, καλής ποιότητας και χαμηλού κόστους, με τα οποία η Ελλάδα δεν είναι ακόμα ανταγωνιστική, και η άλλη μυλόπετρα είναι οι αναπτυσσόμενες χώρες και οι αναδυόμενες οικονομίες, οι οποίες παράγουν παραδοσιακά προϊόντα χαμηλής ή μέσης τεχνολογίας και ποιότητας και χαμηλού κόστους, με τα οποία η Ελλάδα δεν είναι πια ανταγωνιστική.

2. Πώς σχολιάζετε τους χειρισμούς που έχουν γίνει για την αντιμετώπιση της κρίσης σε ελληνο-ευρωπαϊκό επίπεδο;

Η κρίση οδήγησε την Ελλάδα στα πρόθυρα της χρεοκοπίας. Η δημοσιονομική κρίση μετατράπηκε σε κρίση δανεισμού. Για το 2010, η Ελλάδα είχε

δανειακές ανάγκες ύψους 54 δις ευρώ. Τα υψηλά επιτόκια και spreads κατέστησαν απαγορευτικό τον δανεισμό από την ελεύθερη χρηματοπιστωτική αγορά. Ένα από τα διδάγματα της οικονομικής ιστορίας της Ελλάδας και άλλων χωρών είναι ότι, όταν μια χώρα φτάνει στα πρόθυρα της χρεοκοπίας, τότε δεν υπάρχουν ιδανικές λύσεις, παρά μόνο κακές, λιγότερο κακές και σχετικά καλές λύσεις.

Η λύση της εσωτερικής υποτίμησης που επιβλήθηκε στην Ελλάδα με το πρώτο Μνημόνιο και τη δανειακή σύμβαση είναι μια κακή λύση. Από θεωρητική άποψη, έρχεται σε αντίθεση με το κεϋνσιανό δόγμα ότι όταν μια οικονομία βρίσκεται σε ύφεση, το κράτος πρέπει να δαπανά περισσότερα για να αντιμετωπίζει την πτώση της ιδιωτικής ζήτησης. Στην πρακτική της εφαρμογή, είχε λιγότερες θετικές και περισσότερες αρνητικές επιπτώσεις. Οδήγησε στη μείωση του δημοσιονομικού ελλείμματος, στη βελτίωση του ισοζυγίου εξωτερικού εμπορίου με την αύξηση των εξαγωγών και τη μείωση των εισαγωγών και στην αποφυγή της ανεξέλεγκτης χρεοκοπίας. Οι κυριότερες αρνητικές επιπτώσεις είναι:

- Η σκληρή λιτότητα που επιβλήθηκε με τη μεγάλη μείωση των μισθών, των επιδομάτων, των συντάξεων και την επιδείνωση των συνθηκών απασχόλησης.
- Η μεγάλη υποτίμηση των ακινήτων και κινητών αξιών.
- Η σημαντική αύξηση του δημόσιου χρέους.
- Η απουσία της αναπτυξιακής διάστασης και η εμβάθυνση της ύφεσης με την χωρίς προηγούμενο μεγάλη μείωση του ΑΕΠ και αύξηση της ανεργίας που αναφέραμε προηγούμενα.

Από τις εναλλακτικές λύσεις που προτείνονται η χειρότερη επιλογή θα ήταν η μονομερής αθέτηση πληρωμών με έξοδο από το ευρώ και επιστροφή στη δραχμή. Η επιλογή αυτή θα οδηγούσε σε μια άτακτη, ανεξέλεγκτη χρεοκοπία. Οι συνέπειές της και οι επιπτώσεις της στην οικονομία, στην κοινωνία, στο βιοτικό επίπεδο και στη διεθνή θέση της Ελλάδας θα ήταν καταστροφικές και θα γύριζε τη χώρα πολλές δεκαετίες πίσω.

Η τρίτη, λιγότερο κακή ή σχετικά καλύτερη λύση είναι η συμφωνημένη δραστική αναδιάρθρωση του δημοσίου χρέους της Ελλάδας με παραμονή της στην Ευρωζώνη και με την εφαρμογή μιας δέσμης διεθνών και εθνικών ενεργειών.

Από τις διεθνείς ενέργειες που προτείνονται έχουν συμφωνηθεί και δρομολογηθεί - με το δεύτερο Μνημόνιο και τη νέα δανειακή σύμβαση - το κούρεμα των ομολόγων του ελληνικού δημοσίου, η επιμήκυνση της εξόφλησης του δημοσίου χρέους, η μείωση των επιτοκίων και η ενεργοποίηση του *Ευρωπαϊκού Ταμείου Χρηματοπιστωτικής Σταθερότητας*, του *Μηχανισμού Χρηματοπιστωτικής Σταθερότητας* και των άλλων θεσμών της ΕΕ. Αυτές οι διεθνείς ενέργειες πρέπει να συμπληρωθούν με την έκδοση ευρωομολόγων, με τη φορολόγηση των χρηματοπιστωτικών συναλλαγών και με τη χορήγηση ευνοϊκών μακροπρόθεσμων αναπτυξιακών δανείων από την Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων και από άλλους φορείς, με τη μορφή Σχεδίου Μάρσαλ και με άλλες μορφές.

Ορισμένες από τις εθνικές ενέργειες που προτείνονται έχουν συμπεριληφθεί στο Μεσοπρόθεσμο Πλαίσιο Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2012-2015 που εγκρίθηκε από τη Βουλή των Ελλήνων. Οι ενέρ-

γειες αυτές συνδέονται με τους στόχους για την επίτευξη πρωτογενούς πλεονάσματος στον κρατικό προϋπολογισμό, για την αξιοποίηση της δημόσιας περιουσίας, για τις ιδιωτικοποιήσεις και για την ανάπτυξη. Όμως, η υλοποίηση αυτών των στόχων παρουσιάζει σημαντική καθυστέρηση. Η επίσημη πρόβλεψη είναι ότι, ως αποτέλεσμα των διεθνών και εθνικών ενεργειών, το δημόσιο χρέος της Ελλάδας θα μειωθεί το 2020 στο 120% του ΑΕΠ, που θεωρείται βιώσιμο. Εάν στο μέλλον αποδειχτεί ότι το δημόσιο χρέος της Ελλάδας δεν είναι βιώσιμο, θα πρέπει να γίνει νέα διαπραγμάτευση και συμφωνία για δραστικότερη αναδιάρθρωση του δημοσίου χρέους της Ελλάδας με νέο κούρεμα, με νέα μέτρα για την επιτάχυνση της ανάπτυξης και χωρίς νέα μέτρα λιτότητας.

3. Ποιες πιστεύετε ότι θα είναι οι κυριότερες επιπτώσεις της κρίσης στο παρόν και στο μέλλον της χώρας και της Ευρώπης γενικότερα (σε σχέση με το κοινωνικό κράτος, την απασχόληση, τα κοινωνικά δικαιώματα και γενικά τους θεσμούς);

Η κρίση συρρικνώνει το **κοινωνικό κράτος** με τον περιορισμό των κοινωνικών δαπανών, των δαπανών για δωρεάν υγειονομική περίθαλψη και εκπαίδευση, για οικογενειακά και αναπηρικά επιδόματα, για κοινωνική ασφάλιση, και για την καταπολέμηση της φτώχειας. Στην υπονόμευση του κοινωνικού κράτους συμβάλλει και η παγκοσμιοποίηση, η οποία με την απελευθέρωση των αγορών και την επικράτηση των πολυεθνικών εταιρειών επιβάλλει ίσους όρους ανταγωνισμού σε παγκόσμιο επίπεδο. Αναπτυγμένες χώρες, όπως η ΗΠΑ και η Ιαπωνία, και αναπτυσσόμενες και αναδυόμενες χώρες, όπως η Κίνα και η Ινδία, είναι πιο ανταγωνιστικές διότι - μεταξύ

άλλων – δεν έχουν καθολικό θεσμικό κράτος και μεγάλες κοινωνικές δαπάνες · δίνουν μεγαλύτερη έμφαση στην ανταγωνιστικότητα και αποτελεσματικότητα, παραμερίζοντας την κοινωνική δικαιοσύνη και αλληλεγγύη. Αντίθετα, πολλές ευρωπαϊκές χώρες έχουν ένα καθολικό, θεσμικό κοινωνικό κράτος, το οποίο αποτελεί ένα από τα μεγαλύτερα επιτεύγματα του 20^{ου} αιώνα. Το ευρωπαϊκό μοντέλο επιδιώκει τον συνδυασμό της ανταγωνιστικότητας και της αποτελεσματικότητας με την κοινωνική ευαισθησία, αλληλεγγύη και δικαιοσύνη. Το ζητούμενο είναι η δημιουργία ενός νέου βιώσιμου κοινωνικού κράτους σε παγκόσμιο επίπεδο. Υπάρχουν προτάσεις για την αντικατάσταση του κοινωνικού κράτους με το κράτος ευκαιριών. Οι λειτουργίες τους όμως είναι διαφορετικές και γι' αυτό πρέπει να διατηρηθεί το κοινωνικό κράτος, με την παράλληλα συμπληρωματική λειτουργία του κράτους ευκαιριών.

Η κρίση επιδεινώνει τις συνθήκες **απασχόλησης** με την κατάργηση θέσεων εργασίας και την αύξηση της ανεργίας, με την καθιέρωση και επέκταση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης (κυρίως μερική απασχόληση και εκ περιτροπής απασχόληση), με την υποβάθμιση του θεσμού των συλλογικών συμβάσεων εργασίας και την κατάργηση άλλων εργασιακών, δικαιωμάτων. Οδηγεί στην αύξηση των αβεβαιοτήτων απασχόλησης, διαβίωσης και ασφάλισης. Η πλήρης απασχόληση εξακολουθεί να αποτελεί ένα όραμα, αλλά οι δυνατότητες επίτευξής της περιορίζονται. Φαίνεται πιο ρεαλιστική η επίτευξη της ευελιξίας με ασφάλεια (flexicurity), δηλαδή ενός συνδυασμού της μεγαλύτερης ευελιξίας της αγοράς εργασίας με ένα ισχυρό δίκτυο ασφάλειας, που πρέπει να εξασφαλίσει το νέο κοινωνικό κράτος με την επιδότηση

της ανεργίας και της εργασίας, με επιδοτούμενα προγράμματα μετεκπαίδευσης και δια βίου εκπαίδευσης, με τη χαμηλότερη φορολόγηση της εργασίας και με τη δημιουργία νέων ευκαιριών απασχόλησης.

Η σύγχρονη εποχή απαιτεί **νέους θεσμούς**, τόσο σε παγκόσμιο και ευρωπαϊκό επίπεδο, όσο και σε εθνικό επίπεδο. Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, οι βασικοί **διεθνείς και παγκόσμιοι θεσμοί** παρέμειναν στην ουσία αμετάβλητοι, ενώ ο παγκόσμιος πληθυσμός, το παγκόσμιο ΑΕΠ και οι διεθνείς οικονομικές και πολιτικές σχέσεις πολλαπλασιάστηκαν. Έτσι, μένουν ανεξέλεγκτες διάφορες νέες διαδικασίες και φαινόμενα, όπως είναι η απελευθέρωση της αγοράς κεφαλαίων και χρηματοπιστωτικών μέσων σε παγκόσμιο επίπεδο, η δημιουργία νέων παραγώγων και μηχανισμών κερδοσκοπίας, τα hedge funds, οι off shore εταιρείες κ.λπ. Είναι αναγκαία, επομένως, η ενίσχυση της παγκόσμιας διακυβέρνησης για την εποπτεία και ρύθμιση των νέων φαινομένων της παγκοσμιοποίησης. Στην επίτευξη αυτού του στόχου μπορεί να συμβάλει η μεταρρύθμιση των υφιστάμενων διεθνών και παγκόσμιων οργανισμών και η δημιουργία νέων όπως είναι π.χ. το Παγκόσμιο Συμβούλιο Οικονομικής Ασφάλειας, η Παγκόσμια Κεντρική Τράπεζα και ο Παγκόσμιος Οργανισμός Προστασίας του Περιβάλλοντος.

Στο επίπεδο της Ευρωπαϊκής Ένωσης υπάρχει επίσης θεσμικό έλλειμμα. Καθιερώθηκε το ευρώ ως ενιαίο νόμισμα, χωρίς τη δημιουργία ενός ενιαίου κράτους. Υπάρχουν διάφορες ασυμμετρίες μεταξύ της νομισματικής ένωσης και τη μη ολοκληρωμένης οικονομικής και πολιτικής ένωσης. Η αντιμετώπιση αυτών των προβλημάτων απαιτεί τη

δημιουργία μιας Πολιτικής Ένωσης της Ευρώπης, συνομοσπονδιακού ή ομοσπονδιακού τύπου, με νέο Σύνταγμα και νέους πολιτικούς και οικονομικούς θεσμούς. Προτείνεται – μεταξύ άλλων – η θεσμοθέτηση μιας κοινής αναπτυξιακής πολιτικής, ενός Αναπτυξιακού Συμφώνου και η εξασφάλιση της δυνατότητας μεταβιβάσεων δημοσιονομικών πόρων μεταξύ των κρατών μελών.

Σε **εθνικό επίπεδο**, απαιτούνται νέοι θεσμοί στο κράτος και τη δημόσια διοίκηση, για την ενίσχυση της αποτελεσματικότητας τους, στο πολιτικό σύστημα για την κατάργηση των πελατειακών σχέσεων και της διαφθοράς, νέοι μηχανισμοί καταπολέμησης της φοροδιαφυγής, της εισφοροδιαφυγής και της σπατάλης του δημόσιου χρήματος. Οι παραπάνω και άλλες αναγκαίες θεσμικές αλλαγές, θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν στο νέο Σύνταγμα.

4. Ποιες νομίζετε ότι είναι οι βασικές προϋποθέσεις που θα οδηγήσουν στην έξοδο από την κρίση;

Οι βασικές προϋποθέσεις για την έξοδο από την κρίση είναι η δημοσιονομική σταθεροποίηση, η πολιτική, κυβερνητική σταθερότητα, η αποκατάσταση της διεθνούς αξιοπιστίας και εμπιστοσύνης προς την Ελλάδα και η εξασφάλιση των αναγκαίων πόρων για την ανάκαμψη, την ανάπτυξη με βάση ένα νέο μοντέλο.

Η έξοδος από την κρίση πρέπει να συνδυαστεί με τη διαμόρφωση και υλοποίηση ενός Νέου Μοντέλου Βιώσιμης και Ανταγωνιστικής Ανάπτυξης. Η κρίση προσφέρει αυτή την ευκαιρία. Το νέο μοντέλο ανάπτυξης που προτείνεται έχει τους εξής βασικούς άξονες :

i) Ο πρώτος άξονας είναι η **βιωσιμότητα**, που σημαίνει ότι οι πόροι πρέπει να αξιοποιούνται κατά τρόπο ώστε να ικανοποιούνται οι ανάγκες όχι μόνο των σημερινών αλλά και των μελλοντικών γενεών. Οι σχετικές αποφάσεις, συνεπώς, πρέπει να λαμβάνονται με μακροπρόθεσμο χρονικό ορίζοντα. Η βιωσιμότητα δεν αφορά μόνο τους φυσικούς πόρους, τη βιοποικιλότητα, το φυσικό περιβάλλον, αλλά και τους ανθρώπινους πόρους, τους οικονομικούς πόρους και τα άλλα υποσυστήματα και θεσμούς της κοινωνίας.

ii) Ο δεύτερος άξονας της βιώσιμης ανάπτυξης είναι η **οικονομική μεγέθυνση και η διεύρυνση της παραγωγικής βάσης της χώρας, με έμφαση στην ανάπτυξη της πράσινης οικονομίας, στο λεγόμενο «πρασίνισμα» των οικονομικών δραστηριοτήτων**. Υπάρχουν πολλές συγκεκριμένες δυνατότητες παραγωγής και ανάπτυξης **φιλικών προς το περιβάλλον αγαθών, υπηρεσιών και οικονομικών δραστηριοτήτων** στη γεωργία, την ενέργεια, τη βιομηχανία, τη διαχείριση των απορριμμάτων, τις συγκοινωνίες, τον τουρισμό και σε άλλους τομείς. Για να μειωθεί και να διατηρηθεί το δημόσιο χρέος σε βιώσιμο επίπεδο απαιτείται, μεταξύ άλλων, **ο ρυθμός μεγέθυνσης του ΑΕΠ να είναι υψηλότερος από το μέσο επιτόκιο εξυπηρέτησης του δημόσιου δανείου, που ανέρχεται στο 3,65% την περίοδο 2012-2020.**

iii) Ο τρίτος άξονας της βιώσιμης ανάπτυξης είναι η **κοινωνική και εδαφική συνοχή**. Η **κοινωνική συνοχή** προϋποθέτει τη δημιουργία ισότητας ευκαιριών για όλους τους πολίτες, τη δικαιότερη διανομή των εισοδημάτων και του πλούτου, την ύπαρξη ενός βιώσιμου κοινωνικού κράτους με βιώσιμα συστήματα

εκπαίδευσης, υγείας και κοινωνικών ασφαλίσεων. Η **εδαφική συνοχή** προϋποθέτει τη μείωση των ανισοτήτων στο επίπεδο ανάπτυξης και διαβίωσης μεταξύ των περιφερειών, την προσβασιμότητά τους στις συγκοινωνίες, τις μεταφορές και άλλες υπηρεσίες εκπαίδευσης, υγείας κ.λπ. Η εδαφική συνοχή είναι ιδιαίτερα σημαντική στην Ελλάδα, λόγω των εκατοντάδων νησιών και του μεγάλου ορεινού όγκου. Προτείνεται η εκπόνηση ειδικών μοντέλων βιώσιμης ανάπτυξης των νησιών και των ορεινών περιοχών.

iv) Σημαντικό στοιχείο της βιώσιμης ανάπτυξης είναι η **εξωστρέφεια και η ανταγωνιστικότητα**. Πρέπει να δοθεί έμφαση στην υποκατάσταση των εισαγωγών, στην αύξηση των εξαγωγών και στην ανάπτυξη των νέων σύγχρονων μορφών σταθερής διεθνούς συνεργασίας. Η ανταγωνιστικότητα είναι απαραίτητη προϋπόθεση της βιώσιμης ανάπτυξης στις σύγχρονες συνθήκες της διεθνούς ολοκλήρωσης και της παγκοσμιοποίησης. Η Ελλάδα πρέπει να αναπτύξει μια ανταγωνιστική Οικονομία της Γνώσης, να μετεξελιχθεί σε χώρα παραγωγής και εφαρμογής νέων γνώσεων, καινοτομιών και τεχνολογιών.

v) Το νέο βιώσιμο μοντέλο ανάπτυξης πρέπει να έχει **χαρακτηριστικά αυτοδυναμίας**, όχι με την έννοια της αυτάρκειας, αλλά με την έννοια ότι θα στηρίζεται κυρίως στους εγχώριους φυσικούς, ανθρώπινους και οικονομικούς πόρους και συμπληρωματικά σε ξένους πόρους, όπως είναι οι κοινοτικοί πόροι, το ΕΣΠΑ, τα δάνεια της Ευρωπαϊκής Τράπεζας Επενδύσεων, τα αναπτυξιακά

ευρωομόλογα και οι ξένες άμεσες επενδύσεις. Η χρηματοδότηση της ανάπτυξης αποκλειστικά ή κυρίως με υπέρογκα μακροπρόθεσμα δάνεια και με άλλες ξένες πηγές, δημιουργεί ετεροβαρείς εξαρτήσεις και έρχεται σε αντίθεση με τη βιωσιμότητα, διότι επιρρίπτει στις μελλοντικές γενιές το κόστος εξόφλησης των δανείων. Η επεξεργασία και υλοποίηση ενός τέτοιου νέου μοντέλου ανάπτυξης προϋποθέτει, μεταξύ άλλων, τα εξής:

α) Την εκπόνηση ενός **Μακροπρόθεσμου Προγράμματος Βιώσιμης και Ανταγωνιστικής Ανάπτυξης της Ελλάδας**, με εσωτερική συνοχή στόχων και μέσων επίτευξής τους. Η εκπόνησή του μπορεί να γίνει από την κυβέρνηση με τη συνδρομή των κυβερνητικών οργάνων και των επιστημονικών ιδρυμάτων.

β) Τη **συναίνεση** των κομμάτων και των κοινωνικών φορέων στους βασικούς άξονες του Προγράμματος.

γ) Την **εξασφάλιση των πόρων χρηματοδότησης** της ανάπτυξης.

δ) **Ριζικές μεταρρυθμίσεις** στο κράτος, στην αγορά και στους άλλους θεσμούς της κοινωνίας για τη δημιουργία μηχανισμών υλοποίησης του νέου μοντέλου βιώσιμης ανάπτυξης, για την αποτελεσματικότερη λειτουργία της δημόσιας διοίκησης, των θεσμών του κράτους και της αγοράς, για τη βελτίωση του μακροοικονομικού και επιχειρηματικού περιβάλλοντος και για τη δημιουργία ενός νέου αναπτυξιακού, δικαίου και σταθερού φορολογικού συστήματος.

Συνέντευξη Άννας Φραγκουδάκη, Ομότιμης Καθηγήτριας Πανεπιστημίου Αθηνών¹

1. Ποιοι παράγοντες, κατά τη γνώμη σας, έπαιξαν σημαντικότερο ρόλο ώστε να οδηγηθούμε στη σημερινή πολύ-πλευρη κρίση (παράγοντες ιστορικοί, πολιτικοί, κοινωνικοί, οικονομικοί κ.ά.);

Είμαστε χώρα του νότου (με την οικονομική σημασία του όρου) και των Βαλκανίων (με την ιστορική ιδίως σημασία). Επίσης, παρά την παλαιότητα των δημοκρατικών θεσμών, είμαστε χώρα με πρόσφατη την απρόσκοπτη λειτουργία της δημοκρατικής νομιμότητας (δεν έκλεισαν ακόμα σαράντα χρόνια από το 1974). Αυτά επηρεάζουν την πορεία προς την κρίση που είναι οικονομική και παράλληλα πολιτική, με σημαντική ανάμεσά τους παράμετρο την οικονομική ιστορία του ελληνικού κράτους.

Με βάση τα παραπάνω, για να αποπειραθεί κανείς να απαντήσει στο ερώτημα τι οδήγησε τη χώρα στη σημερινή οικονομική κρίση, θα πρέπει να αρχίσει με τη γενίκευση ότι δεν πρόκειται για κρίση της ελληνικής οικονομίας αλλά του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος. Η κρίση που ταλανίζει όχι μόνο την Ελλάδα αλλά την Ευρώπη ολόκληρη, ξεκίνησε το φθινόπωρο του 2008 στις ΗΠΑ με τις ξαφνικές επιπτώσεις της τεράστιας οικονομικής «σπέκουλας» με την αγορά σπιτιών. Οι τιμές των κατοικιών αυξάνονταν γρήγορα επί χρόνια και συνεχώς και παράλληλα δίνονταν εύκολα μαζικά δάνεια για την αγορά τους, χωρίς τις συνήθεις εγγυήσεις, έως ότου το όλο σύστημα κατέρρευσε απότομα. Απ' ό,τι

αντιλαμβάνομαι, λοιπόν, η κρίση είναι προϊόν μιας οικονομικής πολιτικής που αρχίζει επί Κλίντον με την ανατροπή νομοθετικών μέτρων της δεκαετίας του 1930, τα οποία είχαν στόχο, μετά το μεγάλο κραχ, τον έλεγχο του παγκόσμιου χρηματοπιστωτικού συστήματος και έθεταν ασφαλιστικές δικλείδες που εμπόδιζαν τις μεγάλες χρηματιστηριακές εταιρείες να δρουν ανεξέλεγκτα. Κρίση του συστήματος λοιπόν.

Στην Ελλάδα, από καιρό και από σχεδόν όλους τους κατόχους δικαιώματος στον δημόσιο λόγο, αναπαράγεται μια και μοναδική ερμηνεία της οικονομικής κρίσης που λέει, «φάγαμε» σαν μωρές παρθένες τα δανεικά και ιδού οι συνέπειες. Παρά τα ελλιπή εργαλεία για την τεκμηρίωση, η ερμηνεία αυτή μου φαίνεται απλουστευτική σε βαθμό που να είναι παραπλανητική. Πέρα από το δανεισμό που πράγματι διογκώθηκε υπερβολικά τα τελευταία χρόνια, βασικές εντόπιες παράμετροι είναι η διαχείριση του δημόσιου πλούτου, η ανάμιξη της εκκλησίας ως θεσμού του κράτους στην πολιτική, η πολιτική ισχύς των συντεχνιακών συμφερόντων, η λεγόμενη παραοικονομία, η φοροδιαφυγή, η υπερβολική αύξηση του δημόσιου τομέα, τέλος η διπλά αποτυχημένη διαχείριση της κρίσης.

Η ευθύνη για όλα τούτα ανήκει στους πολιτικούς και θεσμικούς ιθύνοντες της χώρας. Αν περιοριστούμε στο παράδειγμα της φοροδιαφυγής είτε της διαφθοράς με τα εκατοντάδες παραδείγματα που εμφανίζονται τους τελευταίους μήνες στην τηλεόραση (οι συνταξιοδοτούμενοι νεκροί, οι υγιείς εισπράττοντες επιδόματα αναπηρίας και τόσα άλλα), η ισχυρότερη υπόθεση είναι ότι αποτελούν δείγματα ελλιπέστατης οργάνωσης του κράτους και όχι ελλιπούς ηθικής των

¹ Η συνέντευξη ολοκληρώθηκε στις 4/4/2012.

ελλήνων πολιτών. Αρνούμαι να υποθέσω ότι οι πολίτες άλλων χωρών εμποδίζονται από εσωτερικευμένους ηθικούς κανόνες και αυτός είναι ο λόγος που δεν εξαπατούν στον ίδιο βαθμό με αντίστοιχους τρόπους το κράτος τους. Δε χρειάζονται ειδικές γνώσεις για να υποθέσει βάσιμα κανείς ότι οι εγγλέζοι, γερμανοί, αμερικανοί κ.τλ. πολίτες δεν μπορούν να εξαπατήσουν τόσο μαζικά τις αρμόδιες αρχές τους επειδή απλούστατα οι ελεγκτικοί μηχανισμοί δεν το επιτρέπουν και οι κυρώσεις είναι αποτρεπτικές.

2. Πώς σχολιάζετε τους χειρισμούς που έχουν γίνει για την αντιμετώπιση της κρίσης σε ελληνο-ευρωπαϊκό επίπεδο;

Αποφασιστικής σημασίας δεδομένο για την ευθύνη των πολιτικών ηγεσιών (και αυτό σχετίζεται με τη δεύτερη ερώτηση) είναι η αντιπολίτευση που ασκήθηκε στην κυβέρνηση του ΠαΣοΚ από τις εκλογές του 2009 και έως την «άκρη του γκρεμού» της πτώχευσης που οδήγησε στην κυβέρνηση Παπαδήμου, με «συγκολλητική ουσία», κατά την έκφραση του αρχηγού του, το κόμμα ΛαΟΣ. Διαφωνούσαν λοιπόν με τους χειρισμούς της κυβέρνησης στη διαχείριση της κρίσης. Όλα όμως τα κόμματα της αντιπολίτευσης διαφωνούσαν με έναν ακραία λαϊκιστικό πολιτικό λόγο που απευθυνόταν στο συναίσθημα και όχι στην κρίση των πολιτών, και το κυριότερο διαφωνούσαν ρητορικά, καθώς δεν υπήρξε κανένα απολύτως άλλο, διαφορετικό ή έστω παραλλαγμένο σχέδιο οικονομικής πολιτικής για την αντιμετώπιση της κρίσης.

Την οικονομική κρίση, πράγματι, δεν τη διαχειρίστηκε καθόλου καλά η κυβέρνηση του ΠαΣοΚ. Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι θα πρέπει να χειρίστηκε κάκιστα τις διαπραγματεύσεις με τους

ευρωπαίους εταίρους και εξίσου κάκιστα την εφαρμογή μέτρων. Στις συνομιλίες με τους εταίρους άφησε ανεκμετάλλευτο ένα ισχυρό πολιτικό διαπραγματευτικό επιχείρημα, μην αναδεικνύοντας την ολοφάνερη μετάθεση που έκαναν οι ευρωπαίοι ηγέτες ιδίως της Γερμανίας. Για να αντιμετωπίσουν προβλήματα εσωτερικής τους πολιτικής σύγκρουσης για την ΕΕ και το ευρώ και της δικής τους οικονομικής κρίσης, κατέφυγαν σε ρατσιστικές παραμυθίες προς τους πολίτες τους για τους τεμπέληδες λαούς στον οποίον τα οικονομικά προβλήματα καλούνται οι Γερμανοί να συνεισφέρουν. Πολύ χαρακτηριστικό είναι ότι τέτοιες δηλώσεις δεν έγιναν μόνο από πολιτικούς ευρωσκεπτικιστές, όπως ο γερμανός αντικαγκελάριος που η δήλωσή του τον Σεπτέμβριο 2011 υπέρ της αποπομπής της Ελλάδας σχετιζόταν πιο πολύ με το ρεύμα αμφισβήτησης της ευρωζώνης, αλλά και από μαχόμενους για τη διατήρησή της. Η περίφημη π.χ. δήλωση για τους αχαϊρευτους Έλληνες που κάνουν «πολλές διακοπές» έγινε Μάιο 2011 από την ίδια την καγκελάρια.

Κατά τις διαπραγματεύσεις η κυβέρνηση ήταν πολύ αδύναμη. Η ΝΔ ναρκοθέτησε κάθε δυνατότητά της να διαπραγματευτεί ως εκπρόσωπος της χώρας, όπως απαιτούσαν οι εταίροι για να εξασφαλίσουν ότι οι συμφωνίες θα ήταν δεσμευτικές και μετά από εθνικές εκλογές. Η ΝΔ, με φανερό μοναδικό αίτιο το πολιτικό κόστος των μέτρων λιτότητας, επέμεινε να αρνείται τη συναίνεσή της για όλο το διάστημα έως το φιάσκο της πρότασης για δημοψήφισμα.

Ως προς το χειρισμό των διαπραγματεύσεων, η κυβέρνηση προφανώς αποτύγχανε να αντιπροτείνει αλλαγές στα μέτρα, είτε προσαρμογές τους στην ελλη-

νική πραγματικότητα, είτε διαφορετικά χρονοδιαγράμματα για την εφαρμογή τους. Έτσι δεσμευόταν ότι θα εφαρμόσει οικονομικά μέτρα που το υψηλό πολιτικό τους κόστος την έκαναν να μην τα εφαρμόζει. **Αποτέλεσμα ήταν η διπλή αποτυχία, η δέσμευση στα μέτρα, και μάλιστα χωρίς κανένα πολιτικό σύμμαχο, ξεσήκωνε κοινωνικές θύελλες και η μη εφαρμογή τους καταρράκωνε τις ήδη ναρκοθετημένες διαπραγματευτικές της δυνατότητες.** Έτσι, με την πλάτη στον τοίχο απέναντι στην τρόικα, κατέληξε στα μονομερή μέτρα λιτότητας που φόρτωσαν όλο το βάρος της οικονομικής κρίσης σε ορισμένες μόνο κατηγορίες πολιτών. Η κοινωνία, σε βαθύτατη πλέον πολιτική κρίση, άρχισε να παραπαίει.

Η ευθύνη της κυβέρνησης του ΠαΣοΚ δεν είναι μισή, είναι ακέραιη. Ωστόσο, εξίσου ακέραιη ευθύνη φέρει το σύνολο της αντιπολίτευσης, από την κοινοβουλευτική της μερίδα έως τους λοιπούς θεσμούς και τις συντεχνίες. Δηλαδή, για το αδιέξοδο στο οποίο βρίσκεται σήμερα η κοινωνία εξίσου πλήρη ευθύνη έχει το σύνολο των αντιπολιτευόμενων φορέων, με τη στάση τους απέναντι στην αποτυχημένη από την κυβέρνηση του ΠαΣοΚ διαχείριση της κρίσης. Οι συντεχνίες και τα συνδικάτα αδιαφόρησαν κραυγαλέα για την κρίση και τις συνέπειές της και μάχονται ακόμα και σήμερα αποκλειστικά και μόνο για τα συντεχνιακά τους συμφέροντα. Όλα τα κόμματα της αντιπολίτευσης, από την αρχή της κρίσης, έχουν κοινή στάση που συνοψίζεται στη βερμπαλιστική καταδίκη της κυβέρνησης για το σύνολο των χειρισμών της, την καταγγελία του μνημονίου, την καταγγελία των «δανειστών». Οι κατά παράταξη αυτές καταγγελίες δε συνοδεύονταν από την παραμικρή εναλλακτική πρόταση, κανένα διαφο-

ρετικό οικονομικό σχέδιο, απολύτως καμία λύση.

Αυτή η πολιτική στάση διαμορφώνει σταδιακά ένα αδιέξοδο που χαρακτηριστική του ίσως λεπτομέρεια είναι η κωμικοτραγική παλινωδία του ΚΚΕ με το ευρώ και τη δραχμή. Ενώ έξι μήνες νωρίτερα είχε πάρει θέση υπέρ της παραμονής στο ευρώ, τον Οκτώβριο 2011 η Γενική Γραμματέας του κόμματος αλλάζει γνώμη υπέρ της επιστροφής στη δραχμή. Αυτή η πολιτική στάση του αδιεξόδου που ακολουθούν με συνέπεια όλα τα κόμματα, μέσα στη δεδομένη κοινωνική δυσαρέσκεια για τα μέτρα λιτότητας, λειτουργεί συστηματικά σαν το λάδι στη φωτιά της ανομίας. Παράδειγμα τα επαναλαμβανόμενα φαινόμενα, όπως τα πρόσφατα (12 Φεβρουαρίου) στην Αθήνα που κατά την ειδησεογραφία συνοψίζονται σε «βόμβες μολότοφ, πέτρες, ξύλα, εμπρησμοί σε 45 κτίρια, κλοπές σε καταστήματα...». Τα φαινόμενα αυτά έχουν πολύ στενή σχέση με την αντιπολίτευση γενικά.

Η αντιπολίτευση που ασκήθηκε, εκτός της παραπάνω πολιτικής του αδιεξόδου, έχει την ακόλουθη ιδιαιτερότητα. Μια αξιοπερίεργη, με βάση την πολιτική παράδοση, σύμπνοια στις θέσεις, στον τρόπο και το ύφος της αντιπολίτευσης εμφανίστηκε ανάμεσα στα κοινοβουλευτικά κόμματα της αριστεράς και την Εκκλησία και συνάντησε σαν εκρηκτικός μηχανισμός την αυξανόμενη αναφλεκτική ύλη της «αγανάκτησης» των πολιτών για τα μέτρα λιτότητας. Πολιτικό αποκορύφωμα στάθηκαν δύο φαινόμενα, το λεγόμενο κίνημα «δεν πληρώνω» από την Άνοιξη του 2010 με πρωτοβουλία του ΚΚΕ που ακολούθησε ο Σύριζα και η παρέμβαση της Εκκλησίας, με πρώτη σχετική πράξη (το Δεκέμβριο 2010), φυλλάδιο «Προς το Λαό» να κηρύττει

ούτε λίγο ούτε πολύ ένα είδος εθνικού απελευθερωτικού αγώνα δηλώνοντας ότι «είμαστε μια χώρα υπό κατοχή» (κατοχή). Παράλληλα και συγχρόνως, το ΚΚΕ μπλοκάρει το λιμάνι του Πειραιά, επιβάλλει κατάργηση των διοδίων και των εισιτηρίων στο μετρό (και τα λοιπά γνωστά), ο πρόεδρος του Σύριζα δηλώνει θαρραλέα ότι προσωπικώς (!) «δεν πληρώνει» και η Εκκλησία αποδίδει στην κυβέρνηση την ύβρι ότι είναι 'κουίσ-λιγκ'. Τα λεγόμενα ανομικά φαινόμενα δεν έπεσαν από τον ουρανό.

3. Ποιες πιστεύετε ότι θα είναι οι κυριότερες επιπτώσεις της κρίσης στο παρόν και στο μέλλον της χώρας και της Ευρώπης γενικότερα (σε σχέση με το κοινωνικό κράτος, την εργασία, τα κοινωνικά δικαιώματα και γενικά τους θεσμούς);

Για τις επιπτώσεις της κρίσης πολύ λίγα μπορώ να πω. Δεν έχω τα επιστημονικά εργαλεία για να προβλέψω συνέπειες της κρίσης στην απασχόληση ούτε το τι θα μπορούσε να οδηγήσει σε ταχύτερη από την προβλεπόμενη πολύ αργή ανάκαμψη. Το σχέδιο που επιβλήθηκε στη χώρα για την αντιμετώπιση της κρίσης είναι πολύ αμφίβολο ότι πετυχαίνει, καθώς η ελληνική οικονομία εξακολουθεί να είναι συνεχώς στην άκρη του γκρεμού της πτώχευσης. Επιπλέον, η λύση που προτείνεται (παγκόσμια άλλωστε), εφαρμόζεται και επιβάλλεται με απειλή την πτώχευση για να καταπολεμηθεί η κρίση, δηλαδή η λύση που προτείνεται για να εξασφαλιστεί η ανταγωνιστικότητα των παραγόμενων προϊόντων με τη δραστική περικοπή του κόστους που απαιτεί το κράτος πρόνοιας, μου φαίνεται λύση αδιέξοδη και επικίνδυνη. Η κατάρρευση του κράτους πρόνοιας (όπως λειτούργησε στη βόρεια Ευρώπη από το 1945) θα μετατρέψει το σύστημα σε ακραία

ληστρικό, άρα θα οδηγήσει μεγάλα ποσοστά των οικονομικά αδικημένων τάξεων στην ένδεια και τη μιζέρια, χωρίς προστασία από την εργασιακή εκμετάλλευση, χωρίς πρόσβαση στην εκπαίδευση και την υγεία. Δεν κατέχω τα εργαλεία τεκμηρίωσης, ωστόσο έχω ισχυρή αμφιβολία για τα οικονομικά αίτια αυτής της οικονομικής πολιτικής και κλίνω πολύ περισσότερο προς την υπόθεση ότι τα αίτια που κυρίως οδήγησαν στην επιβαλλόμενη οικονομική λύση είναι πολιτικά, σχετίζονται με την κατάρρευση του σοβιετικού προτύπου οργάνωσης της οικονομίας, ως αντίπαλου δέους στον καπιταλισμό. Άλλωστε, τα δεδομένα για τις ευρωπαϊκές οικονομίες δείχνουν ότι οι βόρειες ευρωπαϊκές χώρες που έχουν ακόμα σήμερα ισχυρό κράτος πρόνοιας είναι συγχρόνως και οι πιο ανθεκτικές οικονομικά.

Οι επιπτώσεις της κρίσης έχουν μεγάλες πιθανότητες να είναι αρνητικές, με ισχυρή τάση επιδείνωσης στις κοινωνικές σχέσεις και τα κοινωνικά δικαιώματα. Η κρίση ιστορικά ευνοεί λύσεις κοσμοσωτήριες, άρα υποθάλπει τον κάθε είδους λαϊκισμό και ανοίγει το δρόμο σε ακροδεξιές εκδοχές, σε ιδεολογικές μεταθέσεις των οικονομικών και κοινωνικών προβλημάτων με την εφεύρεση αποδιοπομπαίων τράγων. Με άλλα λόγια, εγκυμονεί την άνοδο του αυταρχισμού και τη λαϊκή συναίνεση σε πολιτικές παραπλανητικά υποσχόμενες την εθνική «σωτηρία», με την κλασική πολιτική συνταγή που επικαλείται την επιστροφή στην καθαρότητα των παραδοσιακών αξιών, εξ ονόματος του «λαού» και των αδικημένων και ονομάζει τις συμμαχίες προδοτική υποταγή στους ξένους.

4. Ποιες νομίζετε ότι είναι οι βασικές προϋποθέσεις που θα οδηγήσουν στην έξοδο από την κρίση;

Για τις προϋποθέσεις εξόδου από την κρίση μπορώ να πω ακόμα λιγότερα. Βάσιμη ωστόσο θεωρώ την υπόθεση ότι η έστω επιτυχής οικονομικά διαχείριση της κρίσης που θα εξαφανίσει το κράτος πρόνοιας δεν είναι δυνατό να οδηγήσει παρά σε οικονομική ανάκαμψη με βαθιές ανισότητες, μια χώρα όπου θα συμβιώνουν δίπλα-δίπλα η χλιδή με την οικονομική μιζέρια και όλα όσα αυτό σημαίνει στο επίπεδο της κοινωνίας, της εργασίας και των δικαιωμάτων των πολιτών.

Άρα, η υπόθεση που θα έκανα για την έξοδο από την κρίση είναι ότι: προϋπόθεση θα ήταν μια οικονομική πολιτική στο πρότυπο της κλασικής σοσιαλδημοκρατίας, που θα διατηρούσε το κράτος πρόνοιας και το κράτος που παρεμβαίνει ελεγκτικά στον ευρύτερο χώρο του κεφαλαίου, εξισορροπώντας ανισότητες και εμποδίζοντας την ακραία εκμετάλλευση. Αυτή, όμως, η σοσιαλδημοκρατική εκδοχή στις μέρες μας απουσιάζει σχεδόν τελείως ως πολιτική πρόταση.

Ας προσθέσω καταληκτικά μερικά λόγια διορθωτικά στην εικόνα του αδιεξόδου που συνθέτουν τα παραπάνω για τις προοπτικές, ιδίως τις πολιτικές από τις οποίες άλλωστε εξαρτώνται μέσα στην κρίση και οι οικονομικές. Ανήκω στους κοινωνιολόγους που γνωρίζουν (με την επιστημονική σημασία του όρου) ότι κανένα κοινωνικό φαινόμενο δεν ερμηνεύεται συγκυριακά και συγχρονικά, δηλαδή έξω από την ιστορική διάσταση. Η ιστορία διδάσκει ότι τα κοινωνικά αδιέξοδα δεν είναι αντικειμενικά, άρα δεν είναι πραγματικά, τα αδιέξοδα βρίσκονται στα μυαλά των παραγωγών ιδεών ως προϊόντων της κοινωνίας στην οποία ανήκουν. Ο διορθωτικός επίλογος δηλαδή είναι τούτος: τα αδιέξοδα είναι δείγματα της αδυναμίας, σε μια συγκεκριμένη συγκυρία, να διαμορφωθεί το πολιτικό σχέδιο για την υπέρβασή τους, δηλαδή να συγκροτηθεί θεωρητικά η προοπτική, ως βασική θεώρηση του κόσμου που στηρίζεται στην ιστορία, «διαβάσει» κριτικά το παρόν και εισηγείται για το μέλλον.

Συνέντευξη Ηλία Κατσούλη, Καθηγητή Πολιτικής Κοινωνιολογίας¹

1. Ποιοι παράγοντες, κατά τη γνώμη σας, διαδραμάτισαν το σημαντικότερο ρόλο ώστε να οδηγηθούμε στη σημερινή πολύπλευρη κρίση (παράγοντες ιστορικοί, πολιτικοί, κοινωνικοί, οικονομικοί κ.ά.);

Η κρίση αποτελεί την έννοια στην οποία καταφεύγει η θεωρία όταν θέλει να εξηγήσει αδιέξοδα στα οποία εμπλέκονται δυναμικές κοινωνίες. Δυναμικές είναι οι κοινωνίες που διαθέτουν τις προϋποθέσεις υπέρβασης του status quo.

Η κρίση στο παρελθόν εμφανιζόταν στο πλαίσιο του εθνικού κράτους και έπαιρνε μορφές που εκδηλώνονταν σε διάφορα πεδία: το οικονομικό, το κοινωνικό, το πολιτικό κ.λπ. και κατέτειναν, στο σύνολό τους, να αμφισβητούν τις κατεστημένες δομές και τα συμφέροντα που αυτές στήριζαν. Στη θεωρία οι μορφές αυτές κρίσεων συμπυκνώνονταν στη γενική έννοια της κρίσης νομιμοποίησης και εξετάζονταν: είτε ως προς το εάν απειλούσαν το σύστημα άσκησης της εξουσίας και διανομής των οικονομικών ή άλλων ωφελημάτων, οπότε αναγνωρίζονταν ως συστημικές κρίσεις, είτε ως προς το εάν έτειναν στην αναδιοργάνωση των δομών και την υπέρβαση κατεστημένων συμφερόντων, οπότε αναγνωρίζονταν ως ανανεωτικές του συστήματος κρίσεις. Μεταπολεμικά, τουλάχιστον στο δυτικό κόσμο, οι τελευταίες ήταν και οι συχνότερες.

Από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα τα πράγματα αρχίζουν να αλλάζουν άρδην.

Οι κρίσεις, όπως και αν αυτές ονομάζονται, προέλευση και αιτίες έχουν εξελίξεις που συντελούνται εκτός των εθνικών ορίων, στο διεθνές περιβάλλον. Πρόκειται για τις πιέσεις που προέρχονται από τις διαδικασίες της παγκοσμιοποίησης. Αυτές δεν περιορίζονται στον οικονομικό τομέα αλλά προέρχονται και από αλλαγές που αφορούν πολιτικές και πολιτισμικές επιρροές και αφορμή έχουν προπάντων τα μεγάλα μεταναστευτικά ρεύματα. Στα ρεύματα αυτά ιδιαίτερα εκτεθειμένη είναι η Ελλάδα, η οποία περισσότερο από άλλες χώρες υποδοχής βρέθηκε απροετοίμαστη για να ανταποκριθεί.

Στις διεθνείς αγορές, ιδιαίτερα στις αγορές κεφαλαίων και εργασίας, οι αλλαγές έχουν πάρει ένα μοναδικό, ιστορικό χαρακτήρα. Όλο και περισσότερες εντεταλμένες θέσεις εργασίας (tasks) αρχικά στη μεταποίηση και στη συνέχεια στις υπηρεσίες, μεταφέρονται σε χώρες φτηνής εργατικής δύναμης προκαλώντας για ένα χρονικό διάστημα στην αγορά εργασίας ελλείψεις τις οποίες, ιδιαίτερα οι ευρωπαϊκές χώρες, αδυνατούν να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά. Από την άλλη μεριά τα πλεονάσματα που σωρεύουν οι αναπτυσσόμενες, προπάντων οι αναδύμενες οικονομίες (κυρίως η Κίνα και οι πετρελαιοπαραγωγές χώρες, αλλά και η Ινδία), διοχετεύονται και επενδύονται σε χώρες, όπως οι Η.Π.Α. και ορισμένες ευρωπαϊκές χώρες (Γαλλία, Σκανδιναβία αλλά και Ισπανία). Αυτή η μεταφορά κεφαλαίων από την περιφέρεια στο κέντρο του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος ονομάστηκε «διεστραμμένη», θεωρείται δε σε μεγάλο βαθμό υπεύθυνη για τα χρέη που οδήγησαν στις φούσκες των ετών 2007-2009.

Στο τελευταίο τέταρτο του προηγούμενου αιώνα, κυρίως όμως στο διάστημα της

¹ Η συνέντευξη ολοκληρώθηκε στις 20/5/2012.

πρώτης δεκαετίας αυτού του αιώνα, παρατηρείται, σε παγκόσμιο επίπεδο, μια στροφή της επιχειρηματικής δραστηριότητας μεγάλων και πολυεθνικών εταιρειών από τη συσσώρευση κερδών για την επέκταση του κύκλου εργασιών, στη λεγόμενη μετοχική αξία (shareholder value) με σκοπό την άντληση κεφαλαίων από τις αγορές, γεγονός που αυξάνει την υποχρέωση των εταιρειών για βραχυπρόθεσμη αύξηση κερδών και διανομή τους στους ιδιώτες μετόχους. Αυτή η στροφή ενός μεγάλου μέρους της επιχειρηματικής δραστηριότητας σε βραχυπρόθεσμους στόχους (short-termism) εξηγείται με την αυξανόμενη παρουσία ιδιωτών επενδυτών, οι οποίοι σε παγκόσμιο επίπεδο υπολογίζονται σε εκατοντάδες εκατομμύρια (G. Brown). Οι ιδιώτες αυτοί, που στην πλειονότητά τους είναι κάτοχοι μικρών ή μεσαίων αποταμιεύσεων, τις οποίες και επενδύουν επιθετικά για την πραγματοποίηση κερδών σε μικρό χρονικό διάστημα, είναι εκείνοι που, από ένα μέρος της επιστημονικής βιβλιογραφίας, ενοχοποιούνται για την κρίση. Το νέο φαινόμενο που συνοδεύει την οικονομική παγκοσμιοποίηση στο χρηματοπιστωτικό στάδιο, στο οποίο, τουλάχιστον από τις αρχές του 21^{ου} αιώνα έχει εισέλθει, είναι η δύναμη που αποκτούν τα διάφορα επενδυτικά κεφάλαια (τράπεζες, ασφάλειες, συνταξιοδοτικά ταμεία), τα οποία διαχειρίζονται, κυρίως, τις οικονομίες ιδιωτών από όλο τον κόσμο. Εδώ βρίσκεται μια από τις αιτίες που κάνει «τις αγορές» στο στάδιο της «νέας» παγκοσμιοποίησης, στο οποίο έχουμε εισέλθει, να γίνονται τόσο επιθετικές. Οι αυξανόμενες δυνατότητες πραγματοποίησης μεγάλων κερδών που προσφέρουν οι αγορές των αναπτυσσόμενων χωρών σε κάθε μεριά του πλανήτη εξηγούν τις βραχυπρόθεσμες στοχεύσεις των επενδυτών και την επιθετικότητα αυτών των αγορών.

Συνέπεια όλων των παραπάνω (και άλλων πολλών βέβαια) είναι οι «τεκτονικές» μετατοπίσεις που συντελούνται στην παγκόσμια οικονομία. Σύμφωνα με υπολογισμούς (R. Freeman κ.ά.), στο χρονικό διάστημα 1990-2010 το παγκόσμιο εργατικό δυναμικό διπλασιάστηκε. Από, περίπου, 1,5 δισεκατομμύριο σε, περίπου, 3 δισεκατομμύρια. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα η σχέση κεφαλαίου – εργασίας να διαμορφώνεται όλο και περισσότερο προς όφελος του κεφαλαίου. Δηλαδή η προσφορά εργασίας σε παγκόσμιο επίπεδο αυξάνεται σε τέτοιο βαθμό, ώστε η τιμή της στις διεθνείς αγορές να μειώνεται ανάλογα. Βέβαια, εδώ υπάρχει μια εξέλιξη που λίγο έχει προσεχθεί. Η μείωση της τιμής ή και της αξίας της εργατικής δύναμης αφορά εργασίες περιορισμένης εξειδίκευσης και χαμηλής σύνθεσης κεφαλαίου. Αντίθετα, αυξάνεται η τιμή και η αξία των μεγάλης εξειδίκευσης και υψηλής σύνθεσης κεφαλαίου εργασιών. Με οικονομικούς όρους, στις εγχώριες και τις διεθνείς αγορές αυξάνεται η αξία και η αμοιβή στις εργασίες που παράγουν μεγαλύτερη προστιθέμενη αξία (value added), ενώ μειώνεται η αμοιβή εργασιών, που παράγουν μικρότερη προστιθέμενη αξία. Το νέο στο φαινόμενο αυτό είναι ότι η αποκαλούμενη «αναρρίχηση στην κλίμακα προστιθέμενης αξίας» δεν λαμβάνει χώρα, όπως συνέβαινε στο παρελθόν, μόνο στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες αλλά συντελείται, με όλο και πιο έντονους ρυθμούς και στις αναδυόμενες οικονομίες. Ο «συνολικός συντελεστής παραγωγικότητας» (total factor productivity/TFP) βελτιώνεται ραγδαία στις αναδυόμενες οικονομίες, γεγονός που προκαλεί τη μεταφορά όλο και πιο εξειδικευμένων και υψηλότερης σύνθεσης κεφαλαίου εργασιών από τις αναπτυγμένες στις αναπτυσσόμενες χώρες. Εκεί θα πρέπει να αναζητηθούν οι αιτίες της

μεταφοράς θέσεων εργασίας και δραστηριοτήτων (offshoring outsourcing) στις αναπτυσσόμενες χώρες. Σύμφωνα με υπολογισμούς, και ένα μέρος της επιστημονικής έρευνας μεταφέρεται στις αναδύμενες οικονομίες, πράγμα που προσδίδει στη «νέα» παγκοσμιοποίηση ένα ιδιαίτερα ποιοτικό χαρακτήρα. Σε ένα μέρος της βιβλιογραφίας (βλ. παραδειγματικά M. Spence) οι μετατοπίσεις όλων αυτών των δραστηριοτήτων αντιμετωπίζονται με μεγάλη αισιοδοξία, υπολογίζεται μάλιστα ότι στα επόμενα, περίπου, τριάντα χρόνια, το μεγαλύτερο ποσοστό του παγκόσμιου πληθυσμού (70-75%) θα ζει σε συνθήκες ευημερίας!

Στην ειδική επιστημονική βιβλιογραφία που αναφέρεται στις τεχνολογικές επαναστάσεις και στις συνεχείς καινοτομίες, που καταγράφονται σε όλους τους τομείς ερευνητικής δραστηριότητας, έκδηλη είναι η αισιοδοξία ότι οι κοινωνίες του παρόντος σταδιακά περνούν από το καθεστώς της «έλλειψης» (scarcity) στο καθεστώς της «αφθονίας» (abundance) (P. Romer, P. Diamandis, αλλά και M. Spence). Κοινή σε αυτούς τους κύκλους της έρευνας είναι η πεποίθηση ότι η εν εξελίξει σε όλους τους τομείς ευρισκόμενη τεχνολογική γνώση και οι καινοτομίες έχουν δημιουργήσει τις προϋποθέσεις, σε ένα ορατό χρονικό διάστημα, οι άνθρωποι να υπερβούν τις ελλείψεις που μέχρι τώρα υφίσταντο και να δημιουργήσουν τις προϋποθέσεις μιας άλλης ζωής. Η «ιεραρχία των αναγκών» του A. Maslow αντικαθίσταται με την «πυραμίδα της αφθονίας» (P. Diamandis). Σύμφωνα με την πυραμίδα αυτή, οι άνθρωποι είναι σε θέση να εξασφαλίσουν σε όλους τροφή, νερό, ασφάλεια, σε πρώτο επίπεδο, ενέργεια, εκπαίδευση και επικοινωνίες (ICT), στο δεύτερο επίπεδο και υγεία και ελευθερία στο ανώτερο επίπεδο. Η υπάρχουσα και η δυνητική

γνώση μπορούν να εξασφαλίσουν όλα τα παραπάνω και ακόμη περισσότερα!

2. Πώς σχολιάζετε τους χειρισμούς που έχουν γίνει για την αντιμετώπιση της κρίσης σε ελληνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο;

Η εκδήλωση της τελευταίας παγκόσμιας χρηματο-οικονομικής και χρηματοπιστωτικής κρίσης των ετών 2007-2009, μπορεί να εμφανίζεται ως προϊόν ποικίλων αιτιών, που συνδέονται με την ίδια τη φύση του «χρηματοπιστωτικού καπιταλισμού» και την απληστία των φορέων του, στην πραγματικότητα όμως είναι συνέπεια των «τεκτονικών» αλλαγών, στις οποίες αναφέρθηκα. Το γεγονός αυτό αποδεικνύεται από την ευκολία με την οποία οι αναπτυσσόμενες και οι αναδύμενες οικονομίες απορρόφησαν και υπερέβησαν την κρίση και σε σύντομο χρονικό διάστημα επανήλθαν στους προηγούμενους ρυθμούς μεγέθυνσης και ευρύτερης ανάπτυξης τους. Και όχι μόνο αυτό: στη διεθνή σκηνή και στις αγορές της όλο και περισσότερο κάνουν αισθητή την εμφάνισή τους χώρες και περιοχές, που μέχρι τώρα ελάχιστα ήταν ορατές. Πρόκειται για τις χώρες της Αφρικής, ορισμένες από τις οποίες, εκμεταλλευόμενες τις δυνατότητες που προσφέρουν οι τεχνολογίες και το internet, παίρνουν στη δική τους ευθύνη τον τεράστιο φυσικό τους πλούτο, παρουσιάζοντας δείκτες ανάπτυξης που πλησιάζουν εκείνους των αναδύμενων οικονομιών.

Στην επιστημονική βιβλιογραφία, όλες αυτές οι ιστορικές αλλαγές που συντελούνται σχετίζονται περισσότερο με τις αναδύμενες και τις αναπτυσσόμενες οικονομίες απ' τη μια μεριά και με τις Η.Π.Α. και τις άλλες χώρες του αγγλοσαξωνικού κόσμου, απ' την άλλη. Εκείνο

που συνδέει τις πρώτες με τις δεύτερες είναι, κυρίως, η ευελιξία που χαρακτηρίζει τις αγορές εργασίας, η χωρίς μεγάλους κοινωνικούς κλυδωνισμούς απορρύθμιση κατεστημένων σχέσεων και η προσαρμογή τους στις απαιτήσεις των αγορών, όπως και η μετοχική αξία (shareholder value) στην επιχειρηματική δραστηριότητα, που σταδιακά επιβάλλεται. Από τη δική τους πλευρά, οι αναδυόμενες οικονομίες, προπάντων εκείνες με τα μεγάλα πλεονάσματα, δημιουργούν «ταμεία κρατικού πλούτου» (sovereign wealth funds) από τα οποία οι δραστηριοποιούμενες στις διεθνείς αγορές επιχειρήσεις τους αντλούν κεφάλαια για να χρηματοδοτήσουν τις επιθετικές τους εξαγορές δυτικών, προπάντων, επιχειρήσεων. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα την εκδήλωση τάσεων προστατευτισμού, που γίνονται πιο έκδηλες στις Η.Π.Α. και στην Ευρώπη.

Στις ευρωπαϊκές χώρες, σε εκείνες που ανήκουν στον «καπιταλισμό του Ρήνου» (M. Albert), η ισχυρή παρουσία των εργατικών συνδικάτων και των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων έχει εμποδίσει, μέχρις ενός βαθμού, την επικράτηση «νεοφιλελεύθερων» πολιτικών του είδους της shareholder value και του short-termism, στις οποίες αναφέρθηκα.

Η ισχυρή παρουσία του stakeholder capitalism, δηλαδή του είδους καπιταλισμού των κοινωνικών εταίρων και των συμμετεχόντων στις επιχειρηματικές δραστηριότητες, αλλά και ο καθοριστικός ρόλος των τραπεζών στη χρηματοδότηση των επιχειρήσεων (π.χ. οι τράπεζες εξακολουθούν να συμμετέχουν στα διοικητικά και εποπτικά συμβούλια των επιχειρήσεων και να επηρεάζουν τις αποφάσεις τους), έχουν αποτρέψει μεν τη διεύθυνση ακραίων «νεοφιλελεύθερων» πολιτικών, καθώς και τον αποκλειστικό

προσανατολισμό στη μετοχική αξία και τη βραχυπρόθεσμη επίτευξη στόχων. Από την άλλη μεριά, όμως, διατηρούν δυσκινησίες στις αγορές εργασίας και στους θεσμούς (path dependence, lock in), που εμποδίζουν την προσαρμογή των χωρών τους στις απαιτήσεις της «νέας» παγκοσμιοποίησης και του χρηματοπιστωτικού καπιταλισμού της δεύτερης φάσης. Αποτέλεσμα αυτών και άλλων πολλών δυσκαμψιών (είναι γνωστός ο χαρακτηρισμός της «παλαιάς Ευρώπης», που τους αποδόθηκε), όπως επίσης και η αντίφαση που χαρακτηρίζει τις χώρες της Ευρωζώνης: από τη μια μεριά να ολοκληρώνονται στο οικονομικό και στο νομισματικό επίπεδο (ενιαία αγορά – Ευρώ) και από την άλλη να διατηρούν τις εθνικές τους ιδιαιτερότητες στο δημοσιονομικό και στο πολιτικό επίπεδο, είναι ότι εξασθενίζουν την Ευρωπαϊκή Ένωση και επιτρέπουν σε χώρες που κατάφεραν έγκαιρα να προσαρμόσουν τις δομές τους στις απαιτήσεις του διεθνούς ανταγωνισμού (Γερμανία, Αυστρία, Ολλανδία και εν μέρει Δανία) να επικρατήσουν. Οι χώρες αυτές έχουν επιβάλλει μια πολιτική μείωσης των δαπανών και του χρέους, την οποία οι άλλες χώρες της Ευρωζώνης δεν είναι σε θέση να εφαρμόσουν με επιτυχία. Οι χώρες της ευρωπαϊκής περιφέρειας, αλλά εν μέρει και η Γαλλία, αδυνατούν να παρακολουθήσουν την αυστηρή δημοσιονομική πολιτική, που το Σύμφωνο Σταθερότητας επιβάλλει. Τα αποτελέσματα είναι γνωστά και επιπλέον η ευρωπαϊκή εσωστρέφεια, που με σαφή τρόπο εκδηλώνεται στις αντιπαραθέσεις μεταξύ των χωρών της Ευρωζώνης, δημιουργεί μια τάση «αποπαγκοσμιοποίησης» της Ευρωπαϊκής Ένωσης και κινδύνους για το αν θα εξακολουθήσει να υπάρχει, τουλάχιστον στις βάσεις πάνω στις οποίες μέχρι τώρα στηρίχτηκε.

Το μεγάλο πρόβλημα της Ευρώπης είναι οι χώρες της ευρωπαϊκής περιφέρειας, που εμποδίζουν ή τέλος πάντων μέχρι τώρα καθυστερούν την απογείωση της παγκόσμιας οικονομίας. Η ξεχωριστή ευθύνη που αποδίδεται στην Ελλάδα για τις επιπτώσεις της δικής της κρίσης στις διεθνείς αγορές δείχνει την εξακολουθητική ρευστότητα και ευαισθησία σε αποκλίσεις της οικονομικής παγκοσμιοποίησης και του «νεοφιλελεύθερου» παραδείγματος που τη συνοδεύει. Εάν αναλογιστεί κανείς ότι το Α.Ε.Π. της Ελλάδας υπολογίζεται στο 0,37% του παγκόσμιου Α.Ε.Π. (C. Reinhart και K. Rogoff), τότε θα πρέπει να δεχτούμε ότι η οικονομική παγκοσμιοποίηση στέκεται, ακόμη, σε ασθενείς βάσεις. Το πρόβλημα θα ενταθεί εάν και άλλες μεγάλες οικονομίες της ευρωπαϊκής περιφέρειας, π.χ. η Ισπανία ή και η Ιταλία, ακολουθήσουν το δρόμο της Ελλάδας.

Η θέση της Ελλάδας εντός της Ευρωζώνης είναι μοναδική. Και αυτό γιατί η Ελλάδα από την αρχή της ευρωπαϊκής της πορείας φάνηκε διχασμένη (η πλειονότητα μάλιστα των κατοίκων, στην αρχή τουλάχιστον, απέρριπτε την πορεία αυτή). Όταν τελικά εντάχθηκε στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες, το επιχείρημα που συνόδεψε την ένταξη αυτή ήταν οι καθαρές εισροές πόρων στην αρχή και τα ευρωπαϊκά μεσογειακά προγράμματα στη συνέχεια. Παρά τις ανειλημμένες υποχρεώσεις να προχωρήσει η Ελλάδα σε αλλαγή των παραγωγικών της δομών σε όλους τους τομείς, τίποτε από όλα αυτά δεν επιδιώχθηκε προγραμματισμένα και με συνέπεια. Έτσι, από την ένταξη της Ελλάδας στην Ε.Ο.Κ., επιβλήθηκε σταδιακά και με την ενθάρρυνση του κράτους ένα μοντέλο μεγέθυνσης που περιοριζόταν στη διοχέτευση των ευρωπαϊκών πόρων, σε αντίθεση με τα συμφωνηθέντα, προς την κατανάλωση,

γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα την εγκατάλειψη παραγωγικών δραστηριοτήτων, που δεν μπορούσαν πια να αντέξουν στον ανταγωνισμό (Τ. Γιαννίτσης). Η στροφή προς την κατανάλωση ενέτεινε τις, έτσι κι αλλιώς, υπάρχουσες τάσεις παρασιτισμού στην ελληνική κοινωνία, διόγκωσε την παραοικονομία, η οποία με τις παραβατικές στάσεις και την ανομία που επικρατούν εκεί μόλυνε ολόκληρη την ελληνική κοινωνία, επηρεάζοντας έτσι την εν γένει πολιτική και οικονομική της κουλτούρα. Η έξαρση της διαφθοράς, που παρατηρήθηκε από τη δεκαετία του 1980, έχει και εκεί τις αιτίες της. Σ' αυτή την αδιέξοδη κατάσταση βρήκε την Ελλάδα η οικονομική κρίση.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, εκείνο το στοιχείο που εξηγεί τις εξελίξεις είναι η αποτυχία του οικονομικού μοντέλου της μεταπολίτευσης. Αυτή η αποτυχία πήρε τεράστιες διαστάσεις όταν συνοδεύτηκε και από την αποτυχία της πολιτικής. Η δεύτερη κυβερνητική θητεία της Νέας Δημοκρατίας, προπάντων όμως η προ του Μνημονίου διακυβέρνηση της χώρας από το ΠΑΣΟΚ, μόνο ως καταστροφική μπορεί να θεωρηθεί. Δεν είναι μόνο η αργοπορημένη αναγνώριση της κατάστασης, αλλά είναι και ο τρόπος με τον οποίο αυτή αντιμετωπίστηκε. Η αδυναμία της τότε κυβέρνησης να υλοποιήσει τις εκτεταμένες μεταρρυθμίσεις, που είχαν αποφασιστεί στο πλαίσιο επεξεργασίας των όρων του Μνημονίου με την Τρόικα, η συνειδητή παραπλάνηση των εταίρων μας και η εξακολουθητική στήριξη των προνομίων των συντεχνιών του Δημοσίου (Ν. Χριστοδουλάκης), έκαναν αδύνατη την υλοποίηση των συμφωνηθέντων. Έτσι, μετά από την ένταξη της Ελλάδας στην εποπτεία της Ε.Ε.–Δ.Ν.Τ.–Ε.Κ.Τ., οδηγηθήκαμε σε οριζόντιες περικοπές μισθών και συντάξεων, γεγονός

που, αφενός μεν περιόρισε δραματικά την ζήτηση και νέκρωσε την αγορά, αφετέρου δε ανέβαλε την υλοποίηση των συμφωνηθεισών μεταρρυθμίσεων, οι οποίες θα μπορούσαν να τροφοδοτήσουν τις αγορές με νέες δραστηριότητες, θέσεις εργασίας και ρευστότητα (Π. Καζάκος).

3. Ποιες πιστεύετε ότι θα είναι οι κυριότερες επιπτώσεις της κρίσης στο παρόν και το μέλλον της χώρας και της Ευρώπης γενικότερα (σε σχέση με το κοινωνικό κράτος, την εργασία, τα κοινωνικά δικαιώματα και γενικά τους θεσμούς);

Οι επιπτώσεις της κρίσης είναι δύσκολο να προβλεφθούν. Γενικά «προβλέψεις» στην οικονομία είναι, σχεδόν, αδύνατες, πολύ περισσότερο όταν αυτές επιχειρούνται σε δυναμικές παγκοσμιοποιημένες αγορές. Από τις μέχρι τώρα εξελίξεις διαφαίνεται ότι ο ευρύτερος ευρωπαϊκός χώρος, ιδιαίτερα όμως η Ευρωζώνη, υφίσταται πιέσεις αλλαγών, τις οποίες ονόμασα «τεκτονικές». Πρόκειται για την προϊούσα μεταφορά του κέντρου βάρους της παγκόσμιας οικονομικής δραστηριότητας, και όχι μόνο, στο χώρο των αναδυόμενων οικονομιών. Η ανάδειξη της Αφρικής σε αναδυόμενη οικονομική δύναμη εντείνει τη σημασία της μεταφοράς του κέντρου βάρους, ή καλύτερα, της διασποράς της οικονομικής δραστηριότητας στις διάφορες περιοχές του πλανήτη. Και δεν είναι μόνο οι οικονομικές δραστηριότητες που μεταφέρονται, αλλά είναι και η «πολιτική», ως διαδικασία λήψης αποφάσεων, που διεθνοποιείται. Η σταδιακή μεταφορά εξουσίας, έστω τυπικής στην αρχή, από την Ομάδα των 7/8 (G7/8) στην Ομάδα των 20 (G20) αυτό δείχνει.

Το διευρυμένο κοινωνικό κράτος και οι υπηρεσίες του είναι, κυρίως, μια ευρωπαϊκή κατάκτηση, προϊόν της μεταπολεμικής «σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης». Πυρήνας του «κοινωνικού κράτους ευημερίας» υπήρξε η σταδιακή «αποεμπορευματοποίηση» της εργατικής δύναμης (G. Esping-Andersen αλλά και C. Offe), που επέτρεψε οι απαιτήσεις, οι ελλείψεις, αλλά και η στενότητα στην αγορά εργασίας να συμπληρώνονται από τις υπηρεσίες του κοινωνικού κράτους. Η συντελούμενη *χρηματοπιστωτικοποίηση* (financialization) του καπιταλισμού οδηγεί την οικονομική παγκοσμιοποίηση σε ένα νέο στάδιο, στο πλαίσιο του οποίου η σχέση κεφαλαίου – εργασίας στις διεθνείς αγορές θα μεταβάλλεται υπέρ του κεφαλαίου. Αναφέρθηκα ήδη στον υπερδιπλασιασμό του εργατικού δυναμικού σε παγκόσμιο επίπεδο. Ο ανταγωνισμός στις διεθνείς αγορές μεταξύ εργαζομένων, ιδιαίτερα στον τομέα των υπηρεσιών, θα αποβαίνει όλο και περισσότερο σε βάρος των χαμηλής εξειδίκευσης εργαζομένων στις αναπτυσσόμενες χώρες, σταδιακά όμως και σε βάρος των φορέων εξειδικευμένης εργατικής δύναμης αλλά και εργασιών υψηλής σύνθεσης κεφαλαίου. Οι αναδυόμενες οικονομίες, αξιοποιώντας τις τεχνολογικές προόδους και τις καινοτομίες αναρριχώνται με γρήγορους ρυθμούς στην «κλίμακα προστιθέμενης αξίας» (value-added chain) και με τον τρόπο αυτό αλλάζουν τις δομές τους, οικονομικές και άλλες, για να ανταποκριθούν στις προκλήσεις των συγκριτικών πλεονεκτημάτων των αναπτυσσόμενων χωρών. Από την πλευρά τους, οι αναπτυσσόμενες χώρες στρέφονται σε δραστηριότητες στις οποίες ανέκαθεν πλεονεκτούσαν «αναρριχώμενες στην κλίμακα των συγκριτικών πλεονεκτημάτων» (climbing the comparative

advantages ladder), δηλαδή βελτιώνονται σε τομείς, όπως τα χρηματοοικονομικά, η παραγωγή γνώσης, οι καινοτομίες κ.λπ. Και ενώ σε αυτή την κατεύθυνση οι Η.Π.Α. δείχνουν να κινούνται δυναμικά, η Ευρώπη εξακολουθεί να παραμένει δέσμια της εσωστρέφειας και της ακαμψίας των παραδοσιακών της δομών.

Ήδη, στις πολιτικές που εφαρμόστηκαν σε ορισμένες ευρωπαϊκές χώρες (Ηνωμένο Βασίλειο, κυρίως, Γερμανία), επιλέχτηκε ένας «Τρίτος Δρόμος» (A. Giddens) μεταξύ κλασικής σοσιαλδημοκρατίας και «νεοφιλελευθερισμού», με σκοπό να ανταποκριθούν οι οικονομίες τους στη διπλή πρόκληση της παγκοσμιοποίησης και των τεχνολογικών επαναστάσεων. Στο επίκεντρο αυτής της νέας σοσιαλδημοκρατικής πολιτικής γίνεται προσπάθεια να εξορθολογιστούν το κοινωνικό κράτος και οι πολιτικές της «αποεμπορευματοποίησης» της εργασίας. Το σύνολο των πολιτικών που επελέγησαν (π.χ. welfare to work, Agenda 2010) μπορεί να θεωρηθεί ότι στοχεύει προς μια μερική «επανεμπορευματοποίηση» της εργασίας, γεγονός που σημαίνει ότι σταδιακά ορισμένα βάρη του κοινωνικού κράτους και των υπηρεσιών του μεταφέρονται στους ίδιους τους εργαζόμενους και τις επιχειρήσεις. Πιο έντονο παράδειγμα αποτελεί η διαφαινόμενη μετάβαση από τα συνταξιοδοτικά προγράμματα καθορισμένων εισφορών (defined contribution schemes) στα προγράμματα καθορισμένων παροχών (defined benefits schemes), σύμφωνα με τα οποία, στην πρώτη περίπτωση, ένα μεγάλο μέρος της ευθύνης κάλυψης του προγράμματος φέρει ο εργοδότης, ενώ στη δεύτερη περίπτωση, το μεγάλο μέρος της ευθύνης απόδοσης του επιλεγμένου προγράμματος φέρει ο ασφαλισμένος. Η τόσο σημαντική αυτή μεταφορά της ευθύνης κάλυψης των συνταξιοδοτικών

αναγκών των εργαζομένων πρέπει να αναζητηθεί στις διεθνείς αγορές και στους έντονους ανταγωνισμούς, που εκεί εκδηλώνονται. Στο παρελθόν, η αμοιβή της εργατικής δύναμης καθοριζόταν με βάση τη μέση παραγωγικότητα της εργασίας σε εθνικό επίπεδο. Αυτό επέτρεπε, στο πλαίσιο των συλλογικών συμβάσεων, να λαμβάνεται υπόψη η παραγωγικότητα της ανειδίκευτης εργατικής δύναμης και να ενισχύεται η αμοιβή της.

Η δυνατότητα αυτή περιορίζεται στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, όταν η αμοιβή της εργατικής δύναμης καθορίζεται όλο και περισσότερο από τη μέση παραγωγικότητα της εργασίας στις διεθνείς αγορές. Έτσι, οι εθνικές συλλογικές διαπραγματεύσεις προσανατολίζονται στη μέση παραγωγικότητα της εργασίας στις διεθνείς αγορές και ανάλογα καθορίζουν την αμοιβή της εργατικής δύναμης. Πρόκειται για μια από τις κύριες αιτίες που οδηγούν στην «επανεμπορευματοποίηση» της εργατικής δύναμης, γεγονός που περιορίζει τις πολιτικές «αποεμπορευματοποίησης» που εκπονήθηκαν σε όλο το διάστημα της επικυριαρχίας του κράτους ευημερίας στο «σοσιαλδημοκρατικό αιώνα» (R. Dahrendorf). Τώρα, όλο και περισσότερο, η ευθύνη κάλυψης των αναγκών του εργαζόμενου μεταφέρεται στον ίδιο και στις επιχειρήσεις, θα εξαρτάται δε από τις μεταξύ τους συμφωνίες, που αποτελούν προϊόν δύναμης στην εσωτερική αγορά και την πολιτική σκηνή, αλλά και στις διεθνείς αγορές και τη διεθνή πολιτική.

Οι αναπόφευκτες, όπως φαίνεται, αυτές εξελίξεις θέτουν στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος της πολιτικής τις αγορές εργασίας. Είναι η εργασία, η απασχόληση του εργατικού δυναμικού, που ενδιαφέρει περισσότερο, διότι είναι το

εισόδημα από μισθωτή εργασία που θα βοηθήσει οι εργαζόμενοι και τα νοικοκυριά να αντεπεξέλθουν στα έξοδα, που θα τους φορτώσει η «επανεμπορευματοποίηση» της εργατικής τους δύναμης. Ενώ ο αγγλοσαξωνικός χώρος στηρίζεται στην ευελιξία των αγορών εργασίας και στη μετοχική αξία (shareholder value) ενός αυξανόμενου αριθμού εργαζομένων για την κάλυψη των κενών, που αφήνει η μείωση των κοινωνικών παροχών, η Ευρώπη προσανατολίζεται περισσότερο στη Δανικής έμπνευσης flexicurity, για την οποία όμως μέχρι τώρα, οι χώρες-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης δεν έχουν καταλήξει ακόμα.

Η Στρατηγική της Λισαβόνας (2000, 2005 κ.λπ.) που στοχεύει στο να γίνει η Ε.Ε. η πλέον ανταγωνιστική, βασισμένη στη γνώση, οικονομία στον κόσμο, πολύ απέχει από το να θεωρείται ολοκληρωμένη. Αντίθετα, η απόσταση απ' αυτόν τον στόχο φαίνεται να είναι, από τότε που σχεδιάστηκε, η ίδια ή ακόμη και μεγαλύτερη τώρα, πράγμα που έχει ως συνέπεια η έρευνα να προσανατολίζεται σε διαφορετικές λύσεις. Εδώ συγκλίνουν προτάσεις που τονίζουν την ανάγκη μιας πολιτικής για την Ευρωπαϊκή Ένωση, στο πλαίσιο της οποίας θα επιδιωχθεί να συνδυαστούν, για ένα μεγαλύτερης διάρκειας μεταβατικό στάδιο, η πολιτική ορθολογικότητα που σημαίνει την εξασφάλιση ισορροπιών στο εσωτερικό των κρατών-μελών, με την οικονομική ορθολογικότητα που σημαίνει προσανατολισμό της οικονομικής πολιτικής της Ε.Ε. στις ανάγκες των διεθνών αγορών. Εκείνο που προέχει, λοιπόν, είναι η Ευρωπαϊκή Ένωση και οι κυβερνήσεις των κρατών-μελών να στραφούν περισσότερο στη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας παρά στη διατήρηση των υπαρχουσών, οι οποίες έτσι κι αλλιώς θα

απειλούνται από ένα διαρκές offshoring, δηλαδή τη μεταφορά τους σε χώρες φθηνότερης εργατικής δύναμης.

Για να καλυφθούν όμως οι ανάγκες για εργασία ενός αυξανόμενου αριθμού ανθρώπων, θα πρέπει να δοκιμαστούν διάφορες λύσεις, μεταξύ των οποίων είναι και η flexicurity. Σε κάθε περίπτωση, οι χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ιδιαίτερα η Ευρωζώνη, θα πρέπει να διευρύνουν και να εμπλουτίσουν τις πολιτικές σταθερότητας και μείωσης του χρέους για την ανάκτηση της ανταγωνιστικότητας στις διεθνείς αγορές, με πολιτικές ανάπτυξης και ενίσχυσης της αγοραστικής δύναμης των εργαζομένων. Ο συνδυασμός δημοσιονομικής σταθερότητας και αναπτυξιακής πολιτικής, προπάντων στην κατεύθυνση των επενδύσεων αφενός και δομικών μεταρρυθμίσεων με σκοπό την κατεδάφιση αποστεωμένων δομών αφετέρου, προϋποθέτει τη στροφή της ευρωπαϊκής πολιτικής σε κατευθύνσεις, που θα υπερβαίνουν μονοδιάστατες πολιτικές νεοφιλελεύθερης ή κεϋνσιανής προέλευσης.

Το μεγάλο πρόβλημα, που η Ελλάδα θα κληθεί να αντιμετωπίσει αύριο κιόλας, είναι να επιδιώξει την ανάπτυξη και τον εκσυγχρονισμό της στο πλαίσιο των συμφωνιών, που έχει υπογράψει και της υλοποίησης των υποχρεώσεων, που προκύπτουν από τη δανειακή σύμβαση. Και στην Ελλάδα θα πρέπει να γίνει αποδεκτό αυτό που σε όλο τον κόσμο από την αρχαιότητα ισχύει: *pacta sunt servanda* (οι συμφωνίες πρέπει να τηρούνται). Σύμφωνα με τον μύθο, ήταν οι θεοί των συμβαλλομένων μερών που έπαιρναν μέρος στη διαμόρφωση μιας σύμβασης και εγγυώντο να παρέμβουν εναντίον του μέρους εκείνου που θα την αθετούσε (H. Wehberg). Στην Ελλάδα ισχύει ακόμη η παιδαριώδης αντίληψη,

που δεν διατυπώθηκε για πρώτη φορά στις ημέρες μας, ότι με την όποια αλλαγή στην εξουσία μπορούν να αλλάξουν και τα συμφωνηθέντα. Μια πρωτόγονη αντίληψη, που χωρίς να είναι σε καμία περίπτωση υλοποιήσιμη, 'χαϊδεύει αυτιά', εκθέτει όμως διαρκώς τη χώρα στα μάτια ξένων αλλά και ντόπιων.

Στην Ελλάδα οφείλουν να γίνουν πολλά για να αντιμετωπιστούν οι συνέπειες της κρίσης. Στο μέτρο που οι αιτίες της είναι εξωγενείς, η κρίση θα πρέπει να αντιμετωπιστεί σε συνεργασία με τους εταίρους μας στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Στις περιπτώσεις όμως που οι αιτίες είναι ενδογενείς, οι αλλαγές θα πρέπει να είναι εκτεταμένες, ριζικές, μακροχρόνιες και επώδυνες. Θα πρέπει να γίνουν βαθιές αλλαγές στις παραγωγικές δομές της χώρας, θα πρέπει να εκσυγχρονιστεί το κράτος και η δημόσια διοίκηση στην κατεύθυνση της αποδοτικότητας και της διαφάνειας. Θα πρέπει να επιβληθεί το κράτος δικαίου σε βάρος του δικαίου των ισχυρών: κομμάτων, συντεχνιών, παραοικονομίας κ.λπ. Θα πρέπει η οικονομική ορθολογικότητα (αγορά) να συμπληρωθεί με την πολιτική ορθολογικότητα (θεσμοί) και να εμπλουτιστεί με μέτρα διανεμητικής δικαιοσύνης. Θα πρέπει, επιτέλους, να αντιληφθούμε ότι «ο λαός δεν είναι πάνω από τους θεσμούς», αφού την έννοια του λαού σε ολόκληρη τη νεότερη ιστορία μας την ιδιοποιήθηκαν ληστρικές μειοψηφίες (συντεχνίες) και ολοκληρωτικά κόμματα.

4. Ποιες νομίζετε ότι είναι οι αναγκαίες προϋποθέσεις που θα οδηγούσαν προς την κατεύθυνση εξόδου από την κρίση;

«Έξοδος» από την κρίση με την έννοια της υπέρβασης των αντιθέσεων σε εθνικό, ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο δεν θα υπάρξει. Όπως ήδη ανέφερα, η

έννοια της κρίσης είναι πολύσημη και όταν, μάλιστα, αναφέρεται σε αλλαγές συσχετισμών και προώθησης νέων συμφερόντων, τότε εξελίξεις που εμπεριέχουν «κρίσεις» είναι αναπότρεπτες. Το πρόβλημα, λοιπόν, που πρέπει να μας απασχολεί δεν είναι πώς θα βγούμε από την κρίση, αλλά πώς θα την ελέγξουμε και θα την αξιοποιήσουμε στην κατεύθυνση ριζικών αλλαγών.

Προηγουμένως υποστήριξα ότι η παγκόσμια κρίση, ιδιαίτερα των ετών 2007-2009 είναι προϊόν των «τεκτονικών» μετατοπίσεων που λαμβάνουν χώρα από τον κυρίαρχο μέχρι τώρα καπιταλιστικό δυτικό κόσμο στις αναδυόμενες χώρες και περιοχές. Την «κρίση» προκαλούν και οι επαναστατικές αλλαγές στην τεχνολογία και τη γνώση. Στην εποχή μας λαμβάνει χώρα, περισσότερο από ό,τι στο παρελθόν, η διαδικασία της «δημιουργικής καταστροφής» (J. Schumpeter) και θα ήταν λάθος να προσπαθήσει κανείς να την αποτρέψει. Εμείς, προέχει να πορευτούμε μέσα απ' αυτήν τη διαδικασία εγκαταλείποντας παλιές μεθόδους και είδη παραγωγής και ανοίγοντας το δρόμο σε νέες μεθόδους και αγαθά.

Στην εφαρμοσμένη οικονομική πολιτική, τις τελευταίες τρεις δεκαετίες, έχει επικρατήσει το «νεοφιλελεύθερο» παράδειγμα που συνδέεται με την πλήρη απελευθέρωση των αγορών. Στο όνομα αυτού του παραδείγματος ομνούν ιδιαίτερα οι αναδυόμενες οικονομίες, που προσβλέπουν στις αγορές των αναπτυσσόμενων χωρών για να πουλήσουν τα φθηνά εμπορικά τους αγαθά και να προσελκύσουν, στο πλαίσιο του διεθνούς καταμερισμού, θέσεις εργασίας αλλά και κεφάλαια και τεχνογνωσία. Από την πλευρά τους, οι αναπτυσσόμενες χώρες είτε προσφεύγουν σε προσωρινά μέτρα προστασίας των αγορών τους, προβάλλοντας

εμπόδια στις εισαγωγές, είτε επιβάλλοντας ποσοτώσεις σε καταναλωτικά αγαθά. Τα μέτρα αυτά, όμως, ούτε έκταση μπόρεσαν να πάρουν ούτε διάρκεια είχαν. Ο «επίπεδος κόσμος» (Th. Friedman), οι «αλυσίδες αξίας» και η «οριζόντια παραγωγή» που επικράτησαν, έκαναν τελικά δύσκολη, αν όχι αδύνατη, την απόδοση κάθε μέτρου που έθετε φραγμούς στην ελευθερία των αγορών και στην κυκλοφορία των κεφαλαίων αλλά και των τεχνολογικών καινοτομιών και της γνώσης. Έτσι, ο δρόμος για την οικονομική παγκοσμιοποίηση και την ένταξη και των άλλων χωρών και περιοχών του πλανήτη στις αγορές, άνοιξε διάπλατα. Οι αναδυόμενες χώρες γνώρισαν μια θεαματική αύξηση του βιοτικού τους επιπέδου και αντίστοιχη μείωση της φτώχειας.

Τα πράγματα, όμως, δεν εξελίχτηκαν το ίδιο θετικά και στις αναπτυγμένες χώρες, ορισμένες από τις οποίες ενεπλάκησαν σε μια περιδίνηση, από την οποία ακόμη δεν έχουν εξέλθει. Στην επιστημονική βιβλιογραφία αρχίζει να συζητείται η άποψη ότι η βασική «νεοφιλελεύθερη» υπόθεση των αποτελεσματικών αγορών (efficiency market hypothesis) δεν ισχύει πια (G. Cooper κ.ά.).

Στην Ευρώπη, η χρηματοοικονομική κρίση εμφανίζει μεγαλύτερη διάρκεια. Βέβαια, οι χώρες που φρόντισαν σε σωστό χρόνο να κάνουν τις αναγκαίες μεταρρυθμίσεις (Γερμανία, Αυστρία, Δανία, Βέλγιο) άντεξαν και ξεπέρασαν με μικρές απώλειες την κρίση. Δεν συμβαίνει το ίδιο και με τις άλλες χώρες της Ευρωζώνης. Ιδιαίτερα οι μεσογειακές χώρες, λιγότερο η Γαλλία, έχουν εμπλακεί στον φαύλο κύκλο χρέος-λιτότητα-ανεργία-ύφεση, από τον οποίο δεν μπόρεσαν να εξέλθουν με τα μέτρα του Συμφώνου Σταθερότητας. Η εμμονή στις

πολιτικές μείωσης του χρέους για την ανάκτηση της ανταγωνιστικότητας δεν αποδίδει, τουλάχιστον όσο είχε αρχικά σχεδιαστεί. Θα χρειαστούν πρόσθετα αναπτυξιακά μέτρα που, αν μη τι άλλο, θα αποτρέψουν το φαινόμενο οι θιγόμενοι λαοί να προχωρήσουν μονομερώς στην καταγγελία των μέτρων μείωσης του χρέους για την ανάκτηση της ανταγωνιστικότητας και την αντικατάστασή τους με μονόπλευρα μέτρα ανάπτυξης, που θα επαναφέρουν τον εφιάλτη του χρέους.

Η Ελλάδα αποτελεί, το επαναλαμβάνω, μια μοναδική περίπτωση: λίγο κατάλαβε και ελάχιστα ενστερνίστηκε τις ευρωπαϊκές ιδέες. Τελικά, στο ασυνείδητο της μεγάλης πλειονότητας του ελληνικού λαού είναι ανεξίτηλα εγγεγραμμένη η «καθ' ημάς Ανατολή», μια προνεωτερική αντίληψη των προβλημάτων, για τα οποία εικάζεται ότι μπορούν να επιλυθούν με άλλους τρόπους διαφορετικούς εκείνων της συναίνεσης εντός των νόμων, που ψηφίζει η συντεταγμένη πολιτεία. Στην Ελλάδα σήμερα αναβιώνει εκείνη η επιθυμία για «αλλαγή», «σοσιαλιστικό μετασχηματισμό», «έξοδο από την Ε.Ο.Κ. των μονοπωλίων», «μεσογειακό σοσιαλισμό», «μεγάλο κράτος» και τόσα άλλα που μας οδήγησαν στην καταστροφή.

Το πρώτο Μνημόνιο, εάν εφαρμοζόταν έγκαιρα στη βάση των αναγκαίων ριζικών μεταρρυθμίσεων που προβλέπονταν, χωρίς τα οριζόντια μέτρα περικοπών και λιτότητας, θα μπορούσε σε ένα ορατό βάθος χρόνου να μας επιτρέψει να επανέλθουμε σε τροχιά ανάπτυξης, απαλλαγμένοι από τις αγκυλώσεις, δυσκινησίες, λαϊκισμούς και αδιέξοδα που μας κληρονόμησε το παρελθόν (Χρ. Ιορδάνογλου).

Το ερώτημα που τίθεται τώρα είναι «τι να κάνουμε;» υπό τις υφιστάμενες συνθήκες. Η απάντηση βρίσκεται στην αποδοχή και υλοποίηση των μέτρων, που έχουμε αποφασίσει και έχουμε δεχτεί να εφαρμόσουμε προσβλέποντας: στη νέα σχέση δυνάμεων που προοιωνίζονται οι αλλαγές που συντελούνται στην Ευρώπη και στον ευρύτερο κόσμο. Στόχος θα πρέπει να είναι προσεγμένες πολιτικές

ανάπτυξης, προπάντων όμως η υπέρβαση των αποστεωμένων δομών της ελληνικής κοινωνίας, μιας κοινωνίας που έχει εθιστεί στην ασφάλεια της ακινησίας και αποφεύγει τα ρίσκα που συνοδεύουν δυναμικές κοινωνίες. Και αυτό, όχι μόνο στο πεδίο της οικονομίας και της πολιτικής, αλλά και κυρίως στο ευρύτερο πεδίο της πολιτικής μας κουλτούρας. Με νεωτερικούς όρους, εκεί υστερούμε!

ΜΕΡΟΣ ΙΙ.

ΑΡΘΡΑ

«Στον βωμό της ‘ανταγωνιστικότητας’: η απορρύθμιση της αγοράς εργασίας και των εργασιακών σχέσεων την περίοδο 2010-2012 και οι επιπτώσεις της στις προοπτικές ανάκαμψης»

Αλίκη Μουρίκη

Περίληψη

Η ελληνική αγορά εργασίας γνώρισε πρωτοφανείς θεσμικές ανατροπές κατά τη διετία 2010-2012, ανατροπές οι οποίες άλλαξαν άρδην το τοπίο των εργασιακών σχέσεων και ανέτρεψαν σταθερές δεκαετιών στο σύστημα διαμόρφωσης των μισθών. Οι μεταβολές αυτές είχαν ως βασικό επιχείρημα την αύξηση της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας, η οποία είχε διολισθήσει επικίνδυνα στο διάστημα της τελευταίας δεκαετίας, και πραγματοποιήθηκαν με φόντο τις δύο δανειακές συμβάσεις που υπέγραψε η χώρα μας με τους διεθνείς πιστωτές της προκειμένου να αντιμετωπίσει τον δημοσιονομικό εκτροχιασμό και την αδυναμία δανεισμού από τις αγορές. Το παρόν άρθρο επιχειρεί ν' αμφισβητήσει τις βασικές παραδοχές πάνω στις οποίες θεμελιώθηκαν αυτές οι ανατροπές και να επισημάνει την αναποτελεσματικότητα των νέων ρυθμίσεων, αλλά και τον δυσμενή κοινωνικό τους αντίκτυπο. Παράλληλα, αναδεικνύει τον βαρύνοντα ρόλο των κοινωνικών συνομιλητών, ιδιαίτερα σε συνθήκες έντονων ευρωπαϊκών διεργασιών, στην αντιμετώπιση των νέων προκλήσεων αλλά και στη διατύπωση ενός νέου, ρητού και βιώσιμου, κοινωνικού συμβολαίου.

Εισαγωγή

Το σύστημα εργασιακών σχέσεων και κοινωνικής διαβούλευσης που είχε σταδιακά οικοδομηθεί στην Ελλάδα τις τελευταίες δεκαετίες, και κυρίως από το 1990 και μετά, εξασφάλισαν στη χώρα – σε συνδυασμό με τους ταχείς ρυθμούς ανάπτυξης και τη συμμετοχή της στις διαδικασίες ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης – μια μακρά περίοδο εργασιακής ειρήνης και κοινωνικού κατευνασμού. Η αγορά εργασίας είχε, σε σημαντικό βαθμό, αντιμετωπίσει τις χρόνιες στρεβλώσεις και παθογένειες που την καθιστούσαν μια από τις περισσότερο άκαμπτες της ΕΕ και τα χαρακτηριστικά της σταδιακά συνέκλιναν προς αυτά του ευρωπαϊκού μέσου όρου. Παρέμεναν, φυσικά, μια σειρά από διαρθρωτικές αδυναμίες, όπως το χαμηλό ποσοστό γυναικείας απασχόλησης, η αδυναμία πρώτης εισόδου στην απασχόληση που αποτυπωνόταν στη μεγάλη ανεργία των νέων, η αναντιστοιχία μεταξύ της προσφοράς και της ζήτησης ειδικοτήτων, και η μακροχρόνια ανεργία. Τα στοιχεία αυτά παρέπεμπαν ασφαλώς σε ένα κατακεραματισμένο σύστημα αγοράς εργασίας και σε ένα σχετικά προστατευμένο πλαίσιο λειτουργίας. Όμως, σε καμμία περίπτωση, η αντιμετώπιση αυτών των διαρθρωτικών αδυναμιών δεν βρέθηκε στο επίκεντρο των πολιτικών δημοσιονομικής προσαρμογής και βελτίωσης της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας που υιοθετήθηκαν στο πλαίσιο της πρώτης και δεύτερης δανειακής σύμβασης που συνομολόγησαν οι ελληνικές κυβερνήσεις την περίοδο 2010-2012. Αντίθετα, υπήρξε μια εμμονή των δανειστών αποκλειστικά στη μείωση των συντελεστών του εργατικού κόστους με παρεμβάσεις στο σύστημα διαμόρφωσης των μισθών, στο καθεστώς των απολύσεων

και στην περαιτέρω ελαστικοποίηση των μορφών και των όρων απασχόλησης.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το κυρίαρχο πρόβλημα της ελληνικής οικονομίας ήταν (και φυσικά παραμένει) η σαθρή παραγωγική βάση και η χαμηλή ανταγωνιστικότητα των προϊόντων και υπηρεσιών που παράγει. Αυτό το θεμελιώδες πρόβλημα δεν αντιμετωπίστηκε ποτέ με σοβαρότητα από τους φορείς άσκησης πολιτικής, αλλά και από τους ίδιους τους κοινωνικούς πρωταγωνιστές, όπως συνέβη σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες. Το άφησαν να «σέρνεται» και να υποσκάπτει τα θεμέλια της οικονομίας, μέχρι που ξέσπασε η διπλή κρίση της οικονομίας (δημοσίου ελλείματος και χρέους), φέρνοντας στην επιφάνεια όλες τις συσσωρευμένες παθογένειες και αδυναμίες. Σύμφωνα με την ορθόδοξη νεοφιλελεύθερη άποψη, η βασική αιτία αυτής της χαμηλής ανταγωνιστικότητας είναι το εργατικό κόστος (μισθολογικό και μη-μισθολογικό) που καθιστά ακριβά τα ελληνικά προϊόντα / υπηρεσίες σε σχέση με τους ανταγωνιστές μας. Γι αυτό και όλες οι προσπάθειες μεταρρυθμίσεων οφείλουν να εστιάσουν στον περιορισμό αυτού του συντελεστή.

Ωστόσο, είναι πολλαπλά τεκμηριωμένο από ένα ευρύτατο φάσμα αναλύσεων, ότι το πρόβλημα της χαμηλής ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας δεν οφείλεται *κυρίως* στο εργατικό κόστος, ούτε στην έλλειψη ευελιξίας για τις ελληνικές επιχειρήσεις, στοιχεία που επιχειρούν να «διορθώσουν» οι πρόσφατες νομοθετικές πρωτοβουλίες του 2010, του 2011 και κυρίως του Φεβρουαρίου του 2012. Όπως συμπεραίνεται από μια σειρά έγκυρων μελετών διεθνών οργανισμών, αλλά και εγχώριων ινστιτούτων¹, η

¹ World Economic Forum, Παγκόσμια Τράπεζα, IOBE, INE ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ κ.ά.

χαμηλή (και συνεχώς μειούμενη) διεθνής ανταγωνιστικότητα οφείλεται σε μια σειρά από διαρθρωτικούς παράγοντες, ένας μόνο εκ των οποίων είναι το κόστος της εργασίας (βλ. σχετικά κεφ. 2). Παρόλα αυτά, η συντριπτική πλειοψηφία των νομοθετικών παρεμβάσεων και κυβερνητικών πρωτοβουλιών στο διάστημα της τελευταίας διετίας αφορούν κυρίως το μισθολογικό κόστος, την αγορά εργασίας και τις εργασιακές σχέσεις. Αντίθετα, δεν προχώρησε ποτέ η υλοποίηση σημαντικών παρεμβάσεων που εξαγγέλθηκαν σε τομείς όπως: η βελτίωση της αποτελεσματικότητας του δημοσίου τομέα, η πάταξη της γραφειοκρατίας, η απλοποίηση του φορολογικού συστήματος, η άρση αντικινήτρων στην επιχειρηματικότητα, η απελευθέρωση των κλειστών επαγγελμάτων, κ.ά. Με αποτέλεσμα να παραμένει ανέπαφος ο πυρήνας των στρεβλώσεων, τη στιγμή που επλήγησαν βαρύτερα οι μισθοί, τα εργασιακά δικαιώματα και ο έστω και ελλειμματικός κοινωνικός διάλογος.

1. Το νέο μακρο-οικονομικό πλαίσιο λειτουργίας της αγοράς εργασίας

1.1. Τα προγράμματα δημοσιονομικής προσαρμογής 2010-2012

Η διεθνής οικονομική κρίση του 2008 άργησε να φτάσει στο κατώφλι της Ελλάδας, με αποτέλεσμα, μέχρι τις αρχές του 2010 να μην έχουν ληφθεί μέτρα θωράκισης της οικονομίας και εξυγίανσης των δημοσίων οικονομικών. Τα σοβαρά και χρόνια διαρθρωτικά προβλήματα της ελληνικής οικονομίας (με πιο σημαντικά το υψηλό δημοσιονομικό έλλειμμα και εξωτερικό χρέος, το μεγάλο έλλειμμα στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών και τη φθίνουσα ανταγωνιστικότητα) συγκαλύπτονταν συστηματικά από τις εκάστοτε κυβερνήσεις, με αποτέ-

λεσμα να συσσωρεύονται επικίνδυνα και να φθάσουν τη χώρα στα πρόθυρα μιας ανεξέλεγκτης χρεωκοπίας την άνοιξη του 2010. Η προσφυγή στον μηχανισμό χρηματοδοτικής στήριξης που δημιουργήθηκε από το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ), την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα (ΕΚΤ) επέβαλλαν στην ελληνική οικονομία μια σειρά από μέτρα μακροοικονομικής εξυγίανσης, τα οποία συμπεριλήφθησαν στη δανειακή σύμβαση την οποία υπέγραψε η Ελλάδα με τους διεθνείς δανειστές της, γνωστή ως «*Μνημόνιο Οικονομικής και Χρηματοπιστωτικής Πολιτικής*» (Μνημόνιο-1). Με αντάλλαγμα δανειακή βοήθεια ύψους 110 δις ευρώ, η ελληνική πλευρά δεσμεύτηκε

να εφαρμόσει μια σειρά πολιτικών δημοσιονομικής εξυγίανσης και μεταρρυθμίσεων, με στόχο τη μείωση του δημοσίου ελλείμματος και την αύξηση της ανταγωνιστικότητας. Κεντρική θέση στις δεσμεύσεις που ανέλαβε η ελληνική κυβέρνηση είχαν και οι μεταρρυθμίσεις στην αγορά εργασίας, η οποία αγορά εργασίας, σύμφωνα με τις κυρίαρχες απόψεις στην ΕΕ και το ΔΝΤ, εξακολουθούσε να πάσχει – και παρά τις διαδοχικές μεταρρυθμίσεις της τελευταίας εικοσαετίας- από αγκυλώσεις και περιορισμούς που εμπόδιζαν την επιχειρηματικότητα: έλλειψη ευελιξίας, δυσχέρειες στο καθεστώς προσλήψεων και απολύσεων, υψηλό άμεσο και έμμεσο εργατικό κόστος, και στρεβλώσεις στο σύστημα διαμόρφωσης των μισθών.²

---

² Όσον αφορά το επίπεδο προστασίας των εργαζομένων, αξίζει να σημειωθεί ότι ως αποτέλεσμα των διαδοχικών μεταρρυθμίσεων της αγοράς εργασίας από το 1990 και μετά, το 2008 ο Δείκτης Προστασίας της Απασχόλησης (EPL index) στην Ελλάδα είχε ήδη πέσει στο 2,97, χαμηλότερα δηλαδή από τον αντίστοιχο της Ισπανίας και της Γαλλίας, αλλά σχετικά υψηλότερα από της Ιταλίας, του Βελγίου και της Γερμανίας (ΟΟΣΑ, 2010). Πιο πρόσφατα στοιχεία δεν διαθέτουμε, αλλά είναι βέβαιο ότι ο δείκτης έχει μειωθεί περαιτέρω εξαιτίας των δραστικών μεταρρυθμίσεων της αγοράς εργασίας από το 2010 μέχρι σήμερα

Πίνακας 1
Βασικοί οικονομικοί δείκτες
2007-2011

	2007	2008	2009	2010	2011
μεταβολή ΑΕΠ (σε σταθερές τιμές 2005)	+ 3.0%	-0.2%	-3.2%	-3.5%	-6.9%
ΑΕΠ σε τρέχουσες τιμές (δισ €)	222,8	232,9	231,6	227,3	215,1
δημοσιονομικό έλλειμμα	6.8%	9.9%	15.6%	10.5%	9.2%
ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών	-14.6%	-14.9%	-11.1%	-10.1%	-9.8%
ανεργία	8.3%	7.6%	9.5%	12.5%	17.7%

Πηγή: ΕΛ.ΣΤΑΤ., 2007, 2008, 2009, 2010, 2011

Με αλληπάλληλες νομοθετικές παρεμβάσεις την περίοδο εφαρμογής της πρώτης δανειακής σύμβασης (Μνημόνιο-1 και Μεσοπρόθεσμο Πλαίσιο Δημοσιονομικής Στρατηγικής), επιχειρήθηκε η περαιτέρω ελαστικοποίηση της αγοράς εργασίας και η αλλαγή στον θεσμικό ρόλο των εργατικών συνδικάτων, όπως περιγράφονται αναλυτικά στο κεφ. 3. Όμως, η μεγάλη τομή στην αγορά εργασίας και τις εργασιακές σχέσεις συνδέεται με την υπογραφή της 2^{ης} δανειακής σύμβασης (ύψους 130 δισ ευρώ) τον Φεβρουάριο του 2012 και την υιοθέτηση πρωτοφανών για ευρωπαϊκή χώρα μέτρων ανατροπής του ισχύοντος συστήματος συλλογικών διαπραγματεύσεων και επίλυσης εργατικών διαφορών (βλ. κεφ.3).

Κατά πόσο οι δραστικές αυτές αλλαγές επεβλήθησαν από τους διεθνείς δανειστές (και οπαδούς της μονόδρομης σκέψης) ως αδιαπραγμάτευτη βεβαιότητα για την αποτελεσματικότητά τους, ως «αντίποινα» για τη μη εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων που υπαγόρευε η πρώτη δανειακή σύμβαση, ή ως προάγγελος ενός νέου ευρωπαϊκού ‘συμφώ-

νου απασχόλησης’ που πρωτοεφαρμόζεται δοκιμαστικά στην γονατισμένη Ελλάδα, είναι κάτι το οποίο είναι νωρίς να αξιολογήσει κανείς. Το βέβαιο είναι ότι συνιστούν μια ρήξη με το κοινοτικό κεκτημένο, το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Μοντέλο αλλά και με το κράτος δικαίου.

1.2. Η διαδικασία της εσωτερικής υποτίμησης

Βασικό εργαλείο της δημοσιονομικής προσαρμογής της τελευταίας διετίας αποτέλεσε η λεγόμενη διαδικασία ‘εσωτερικής υποτίμησης’. Η εσωτερική υποτίμηση επεβλήθη από τον μηχανισμό στήριξης ως η εύκολη λύση, αφενός για τη μείωση του ελλείμματος του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών (μέσω του περιορισμού των εισαγωγών), αφετέρου για την αύξηση της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας, που είχε δεχθεί πλήγμα από τις συνεχείς μισθολογικές αυξήσεις της περασμένης δεκαετίας, αλλά και από το ακριβό ευρώ³.

³ Είναι γεγονός ότι εάν η ελληνική οικονομία δεν ανήκε στη ζώνη του ευρώ θα είχε αναγκαστεί να υποτιμήσει το εθνικό της νομίσματος, προκειμένου να αντιμετωπίσει την περαιτέρω διεύρυνση

Σύμφωνα με τους υποστηρικτές της εσωτερικής υποτίμησης, η μείωση του κόστους παραγωγής μέσω μείωσης των μισθών δημιουργεί περιθώρια μείωσης των τιμών και αύξησης των εξαγωγών, οι οποίες αντιμετωπίζονται ως η μοναδική διέξοδος για τις επιχειρήσεις σε περίοδο κρίσης. Η διαδικασία της εσωτερικής υποτίμησης θεωρείται από τους θιασώτες της ως η μόνη εναλλακτική λύση όταν μια χώρα δεν έχει τη δυνατότητα (π.χ. λόγω συμμετοχής στη ζώνη του ευρώ) να ασκήσει ανεξάρτητη νομισματική πολιτική (Χολέζας, 2012). Γι αυτό εξάλλου και στο σκέλος αυτό, το ελληνικό πρόγραμμα παρεκκλίνει από τα συνήθη προγράμματα που εφαρμόζει το ΔΝΤ σε χώρες οι οποίες διαθέτουν δικό τους νόμισμα (Μιχοπούλου, 2012).

Ωστόσο, άλλοι αναλυτές υποστηρίζουν ότι, αποτελεσματικότερο όπλο από την εσωτερική υποτίμηση θα ήταν (και παραμένει) «η οικονομική εξωστρέφεια, η αύξηση των εξαγωγών, ή η υποκατάσταση των εισαγωγών, δηλαδή η ριζική αναδιάρθρωση του παραγωγικού προτύπου, το οποίο μέχρι το 2009 στηριζόταν στην αύξηση της εγχώριας κατανάλωσης» (βλ. Καλυβίτης κ.ά., 2012). Στην ουσία, η διαδικασία βίαιης εσωτερικής υποτίμησης που επιχειρείται στην Ελλάδα (λόγω αδυναμίας υποτίμησης ενός εθνικού νομίσματος), συνιστά μια προσπάθεια μετατροπής της οικονομίας της Ελλάδας και των άλλων Νοτιοευρωπαϊκών χωρών από οικονομίες της ζήτησης (το 2008, λογουχάρη, το 74% του ΑΕΠ της Ελλάδας προερχόταν από

τη ζήτηση και τις καταναλωτικές δαπάνες) σε οικονομίες της προσφοράς (βλ. Ρομπόλης, 2012β).

2. Εργατικό κόστος και ανταγωνιστικότητα

2.1. Διαρθρωτικά αίτια της χαμηλής ανταγωνιστικότητας

Είναι γεγονός ότι η διεθνής ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας άρχισε να υποχωρεί σημαντικά μετά το 2001 και την ένταξη της χώρας στην ευρωζώνη.⁴ Πολύ μελάνι έχει χυθεί, ιδίως την τελευταία διετία, για τη συμβολή των μισθολογικών αυξήσεων στην επιδείνωση της διεθνούς ανταγωνιστικής θέσης της Ελλάδας. Δεν μπορεί να αμφισβητηθεί κανείς ότι, επί σειρά ετών, οι μισθοί αυξάνονταν σταθερά πάνω από τον πληθωρισμό και ανεξαρτήτως της αύξησης της παραγωγικότητας. Ιδίως με την ένταξη της Ελλάδας στην ευρωζώνη, οι μισθοί ακολούθησαν μια ανοδική πορεία μέχρι το 2010, η οποία ήταν σε αναντιστοιχία με τις επιδόσεις της οικονομίας: μεταξύ 2000-2010, το ονομαστικό κόστος εργασίας αυξήθηκε στην Ελλάδα κατά 54,1%, ενώ στη Γερμανία μόνο κατά 18,6%, στη δε Πορτογαλία κατά 28,7% (Γαβρόγλου, 2012). Ωστόσο, το εργατικό κόστος από μόνο του δεν μπορεί να κατηγορηθεί για τη φθίνουσα ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας, η οποία οφείλεται σε μια σειρά από χρόνιες και παγιωμένες στρεβλώσεις και παθογένειες, οι κυριότερες από τις οποίες είναι:

του ελλείμματος στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών, εξαιτίας της συναλλαγματικής διαφοράς. Από την άλλη, η ένταξη στο ευρώ είναι αυτή που εκτόξευσε το εργατικό κόστος και τροφοδότησε το κύμα ανατιμήσεων, δημιουργώντας έναν φαύλο κύκλο.

⁴ Από την 33^η θέση το 2000 και την 43^η θέση το 2001, ο Δείκτης Ανταγωνιστικότητας της Ελλάδας κατακρύλησε στην 96^η θέση το 2012 (βλ. World Economic Forum, “Global Competitiveness Index”, στο: www.weforum.org/reports/).

στρεβλώσεις και παθογένειες, οι κυριότερες από τις οποίες είναι:

- οι περιορισμοί στις αγορές προϊόντων και υπηρεσιών (ολιγοπώλια, κλειστά επαγγέλματα)
- το υπερτροφικό και μη-παραγωγικό κράτος, η αναποτελεσματική δημόσια διοίκηση, η γραφειοκρατία και η διαφθορά
- το μικρό μέγεθος των ελληνικών επιχειρήσεων και το υψηλό ποσοστό αυτο-απασχολουμένων
- το στρεβλό παραγωγικό μοντέλο, που παράγει προϊόντα χαμηλής προστιθέμενης αξίας αλλά και χαμηλής ζήτησης, τόσο στην εγχώρια, όσο και στη διεθνή αγορά
- η τεχνολογική υστέρηση και η έλλειψη καινοτομίας⁵
- η πλασματική αύξηση του ΑΕΠ, βασισμένη στον δανεισμό και την επεκτατική δημοσιονομική πολιτική, λόγω χαμηλών επιτοκίων (διεύρυνση των ελλειμμάτων) και στις εισαγωγές (διεύρυνση του ελλείμματος του εμπορικού ισοζυγίου)
- η νομισματική ενοποίηση και ένταξη στην ευρωζώνη: το ανατιμημένο ευρώ μείωσε την ανταγωνιστικότητα πολλών χωρών της ευρωζώνης, όχι όμως και της Γερμανίας που πέτυχε πολύχρονη συγκράτηση των μισθών (Ζωγραφάκης-Σπαθής, 2010)
- οι δυσχέρειες στην ίδρυση νέων επιχειρήσεων, αλλά και τα προσκόμματα στη λειτουργία τους. Σύμφωνα με την έκθεση *Doing Business 2012* της Παγκόσμιας Τράπεζας, μια επιχείρηση καλείται να πληρώσει 10 φορές στη διάρκεια του έτους, δαπανώντας 224 ώρες, ενώ οι συνολική της επιβάρυνση αντιστοιχεί στο 46,4% των κερδών της (στα ΝΕΑ, 14-15/1/2012).

⁵ Μόνο το 22% των επιχειρήσεων καινοτομεί, σύμφωνα με το IOBE (στα ΝΕΑ, 14-15/1/2012).

- το ασταθές φορολογικό πλαίσιο
- ο χαμηλός βαθμός ενδοεπιχειρησιακής κατάρτισης
- η χαμηλή παραγωγικότητα της εργασίας, που ανέρχεται στο μόλις 70% της αντίστοιχης στην ευρωζώνη
- οι υψηλές ασφαλιστικές εισφορές εργοδοτών και εργαζομένων
- η περιορισμένη κινητικότητα εργαζομένων μεταξύ κλάδων και ειδικοτήτων, αλλά και μεταξύ περιοχών.

Σε αυτές τις διαρθρωτικές αδυναμίες ήρθαν να προστεθούν, λόγω κρίσης, και άλλοι, επιβαρυντικοί παράγοντες, όπως:

- η πιστωτική ασφυξία των επιχειρήσεων
- η μείωση της κερδοφορίας
- η εσωτερική στάση πληρωμών του κράτους προς τις επιχειρήσεις και η διόγκωση των χρεών.

Το **εργατικό κόστος** είναι, επομένως, ένας μόνο από μια πληθώρα παραγόντων που επηρεάζουν την ανταγωνιστικότητα μιας επιχείρησης ή μιας χώρας. Ας δούμε, επομένως, κατά πόσο ο συγκεκριμένος συντελεστής επηρέασε με τη σειρά του την ανταγωνιστικότητα τα τελευταία χρόνια.

2.2. Η συμβολή του αυξανόμενου εργατικού κόστους στη μείωση της ανταγωνιστικότητας

Σύμφωνα με μελέτες του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ αλλά και αναλύσεις του Επιστημονικού Διευθυντή του καθ. Σ. Ρομπόλη, η αύξηση του (σταθμισμένου) μοναδιαίου κόστους εργασίας κατά 23% την περίοδο 1995-2009, υπολογιζόμενο σε δολάρια, μόνο εν μέρει (κατά το ένα πέμπτο) οφείλεται στην αύξηση των αποδοχών των εργαζομένων, ενώ κατά το μεγαλύτερο μέρος (το 18% από το συνολικό 23%) οφείλεται στην ανατίμηση του

ευρώ. Επομένως, ο ισχυρισμός ότι η ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας επιδεινώθηκε κατά -26,8% την ίδια περίοδο, εξαιτίας των μισθολογικών αυξήσεων, δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα (Ρομπόλης, 2012α). Εξάλλου, η μείωση του εργατικού κόστους, όταν συμβαίνει, δεν είναι απαραίτητο ότι βελτιώνει την ανταγωνιστικότητα, καθώς αυτή επηρεάζεται από πληθώρα άλλων διαρθρωτικών και ποιοτικών παραμέτρων, όπως αναφέραμε παραπάνω. Γι αυτό, εξάλλου, δεν παρατηρείται παρά πολύ οριακή βελτίωση της ανταγωνιστικότητας, παρά τη μείωση κατά 3,7% του κόστους εργασίας ανά μονάδα προϊόντος τη διετία 2010-2011 συγκριτικά με τις 35 πλέον ανταγωνίστριες οικονομίες.⁶ Επίσης, δεν φαίνεται να συμβάλει ούτε στη μείωση των τιμών, καθώς οι επιχειρήσεις δεν μετακυλίσουν ολόκληρη τη μείωση στις τιμές των προϊόντων ή υπηρεσιών τους, αλλά αυξάνουν την κερδοφορία τους. Αυτό φαίνεται από το γεγονός ότι ενώ τη διετία 2009-2011 μειώθηκε το μοναδιαίο κόστος εργασίας, τα περιθώρια κέρδους αυξήθηκαν (ό.π.).

Σε παρόμοιες διαπιστώσεις, όσον αφορά την αμφίβολη σχέση μεταξύ μείωσης μισθών και αύξησης της ανταγωνιστικότητας, καταλήγει και μια σειρά μελετών έγκυρων διεθνών οργανισμών αλλά και εγχώριων ινστιτούτων. Το IOBE, λογουχάρη, δια στόματος του τότε Γενικού Διευθυντή του κ. Γ. Στουρνάρα, τόνιζε τον Ιανουάριο του 2012 τα παρακάτω: «*Η συζήτηση γύρω από τον κατώτατο μισθό κινείται σε λανθασμένη βάση. Αφορά, άλλωστε, μόνο το 15% των εργαζομένων. Το μεγάλο πρόβλημα στην*

αγορά εργασίας αποτελεί η έλλειψη ευελιξίας, ενώ οι κυριότεροι παράγοντες που επηρεάζουν αρνητικά την ανταγωνιστικότητα είναι οι κλειστές αγορές και τα κλειστά επαγγέλματα, τα εμπόδια στην επιχειρηματικότητα και, σε μεγάλο βαθμό, η απουσία καινοτομικής δραστηριότητας των επιχειρήσεων (...) Μόνο το άνοιγμα των αγορών και των επαγγελμάτων, καθώς και της αγοράς εργασίας, θα έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση του ΑΕΠ κατά 17% μακροπρόθεσμα».⁷

Είναι, εξάλλου, χαρακτηριστικό ότι και οι ίδιοι οι διεθνείς πιστωτές μας ('τρώικα'), όχι μόνο δεν είχαν απαιτήσει μειώσεις στους μισθούς στον ιδιωτικό τομέα κατά τη διαπραγμάτευση της πρώτης δανειακής σύμβασης (Μνημόνιο-1) τον Μάιο 2010, αλλά, αντιθέτως, θεωρούσαν κάτι τέτοιο ως αναποτελεσματικό για την αντιμετώπιση του προβλήματος της ανταγωνιστικότητας. Για αυτόν τον λόγο και δεν αποτέλεσαν μέρος των προϋποθέσεων που έθεσαν για την εκροή των δόσεων του δανείου. Αντίθετα, εστίαζαν στην ανάγκη συγκράτησης του μισθολογικού κόστους για μια μεγάλη χρονική περίοδο μέσω κοινά συμφωνημένων διαρθρωτικών αλλαγών. Οι σχετικές επισημάνσεις περιλαμβάνονται στην πρώτη έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής ένα μήνα μετά την υπογραφή του πρώτου μνημονίου, και συγκεκριμένα στο κεφάλαιο για τις μεταρρυθμίσεις στην αγορά εργασίας:⁸

«Το πρόγραμμα δεν περιλαμβάνει όρους και προϋποθέσεις σχετικά με τους μισθούς του ιδιωτικού τομέα. Το θέμα της επιβολής ή μη παρόμοιων όρων και προϋποθέσεων συζητήθηκε

⁶ Σύμφωνα με στοιχεία της Eurostat το 2010, το μέσο ωριαίο κόστος εργασίας στην Ελλάδα ανερχόταν σε €17.50, ενώ ο μέσος όρος στην ευρωζώνη ήταν € 26.90.

⁷ Βλ. ρεπορτάζ της Μ. Βασιλείου «Και όμως δεν φταίνε οι μισθοί», ΤΑ ΝΕΑ, 14-15/1/2012.

⁸ Βλ. European Commission, 2010. Αναφέρεται επίσης στο Η. Γεωργιάκης, 2012^α.

μεταξύ των Αρχών και του προσωπικού της Επιτροπής του ΔΝΤ και της ΕΚΤ (...). Η ιδέα να επιβληθεί γενική περικοπή στους μισθούς του ιδιωτικού τομέα τελικά δεν έγινε δεκτή για διάφορους λόγους (...):

(α) η επιβολή περικοπής στους μισθούς του ιδιωτικού τομέα θα συνεπαγόταν ακόμη μεγαλύτερη διατάραξη της οικονομικής δραστηριότητας το 201-2011 και αυτό θα καθιστούσε τη δημοσιονομική εξυγίανση δυσχερέστερη,

(β) εξαιτίας της ολιγοπωλιακής φύσης πολλών τομέων της ελληνικής οικονομίας, οι περικοπές του κόστους εργασίας θα είχαν απορροφηθεί από αυξήσεις των τιμών, με μειωμένη επίπτωση στην εξωτερική ανταγωνιστικότητα,⁹

(γ) η διάρθρωση των ελληνικών εξαγωγών είναι τέτοια (προϊόντα έντασης κεφαλαίου, υπηρεσίες ανελαστικές ως προς τις τιμές) που το κόστος εργασίας έχει δευτερεύουσα σημασία,

(δ) η περικοπή των μισθών του ιδιωτικού τομέα θα συνέβαλε σε περισσότερο άνιση κατανομή του εισοδήματος στην κοινωνία.

Σε παρόμοια συμπεράσματα καταλήγουν και διεθνείς αναλυτές, όπως ο καθηγητής του London Business School δρ. Richard Portes: «η μείωση του εργατικού κόστους

δεν θα παίζει σημαντικό ρόλο στη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας γιατί τα εξαγόμενα ελληνικά προϊόντα δεν έχουν μεγάλα περιθώρια μείωσης τιμής» επεσήμανε στην εισήγησή του σε πρόσφατη εκδήλωση του LBS στην Αθήνα.¹⁰

Αλλά και οι ίδιοι οι εργοδότες, περισσότερο πρόβλημα είχαν διαχρονικά με τις κλαδικές συμβάσεις και τους μηχανισμούς που αυξάνουν έμμεσα το κόστος (όπως οι ωριμάνσεις), παρά με τους βασικούς μισθούς: «Στον υπολογισμό του εργασιακού κόστους στην Ελλάδα, ο βασικός μισθός δεν είναι το πρόβλημα, αυτόν δεν έχουμε κανένα απολύτως λόγο να τον πειράζουμε», τόνιζε στην ίδια εκδήλωση ο Δ. Παπαλεξόπουλος, Διευθύνων Σύμβουλος της τσιμεντοβιομηχανίας ΤΙΤΑΝ, λίγες μόλις μέρες πριν τη ψήφιση στη Βουλή του Ν. 4046/12 που κατεδάφιζε το σύστημα συλλογικών διαπραγματεύσεων που είχε οικοδομηθεί τα τελευταία 50 χρόνια (βλ. κεφ. 3).

2.3. Η εξέλιξη του εργατικού κόστους

Υπό το πρίσμα των παραπάνω διαπιστώσεων, έχει ενδιαφέρον να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη του εργατικού κόστους τα τελευταία χρόνια και, συγκεκριμένα από το 2007, που ήταν το τελευταίο έτος με θετικούς ρυθμούς ανάπτυξης της οικονομίας, μέχρι σήμερα.

⁹ Αυτή η πρόβλεψη, πράγματι, επαληθεύθηκε καθώς, παρά τη μείωση κατά 14,3% σε πραγματικούς όρους, τη διετία 2010-11, των μισθών, ο πληθωρισμός έκλεισε στο 3,3% το 2011, οι δε τιμές των εξαγόμενων προϊόντων αυξήθηκαν κατά 7% το πρώτο 9μηνο του 2011. Η επισήμανση αυτή ανήκει στον επιστημονικό σύμβουλο του IOBE κ. Ν. Ζόνζηλο και έγινε κατά τη διάρκεια παρουσίασής του σε ημερίδα του ΕΛΙΑΜΕΠ (αναφέρεται στο Γ. Φυντικάκης, 2012). Ο ίδιος αναλυτής τόνισε ότι με την εστίαση στη μείωση των μισθών αυξάνεται η ανεργία και περιορίζεται η ζήτηση, προκαλώντας μια ανατροφοδοτούμενη ύφεση.

¹⁰ «Ελλάδα – Προοπτικές για το μέλλον», Αθήνα, 18-1-2012. Αναφέρεται στο Λακαφώσης, 2012.

Πίνακας 2
Εξέλιξη εργατικού κόστους
2007-2012

	2007	2008	2009	2010	2011	2012*
Μέσες ακαθάριστες αποδοχές						
▪ πραγματικές	+2,2%	+1,9%	+3,3%	-9,1%	-6,4%	-9,35→ -10,1%
▪ ονομαστικές	+5,2%	+6,2%	+4,6%	-4,8%	-3,0%	-8,4%→ -9,2%
▪ κατώτατες	+5,4%	+6,2%	+5,7%	+1,7%	+0,9%	-19,6%
Κόστος εργασίας ανά μονάδα προϊόντος						
▪ στο σύνολο της οικονομίας	+5,0%	+8,7%	+6,6%	-3,8%	-2,0%	-5,8%→ -6,7%
▪ στον επιχειρηματικό τομέα	+5,8%	+7,9%	+4,6%	-2,7%	-3,9%	-7,7%→ -8,9%

* πρόβλεψη

Πηγές: ΕΛ.ΣΤΑΤ. (ΑΕΠ 2007-2010) και εκτιμήσεις-προβλέψεις της Τράπεζας της Ελλάδος (στο Χρυσολωρά, 2012)

Παρατηρούμε ότι, τόσο οι ονομαστικές, όσο και οι πραγματικές (χωρίς τον πληθωρισμό) ακαθάριστες αποδοχές αυξάνονταν σταθερά μέχρι και το 2009, οι δε κατώτατες μέχρι και το 2011, οπότε και άρχισε η φθίνουσα τάση. Αντίστοιχη πορεία ακολούθησε και το εργατικό κόστος: συνεχή άνοδο μέχρι το 2009, ραγδαία πτώση από το 2010 μέχρι σήμερα. Σύμφωνα με πρόσφατη μελέτη του ΚΕΠΕ, το μέσο μηνιαίο κόστος εργασίας μειώθηκε κατά **8,5%** στο σύνολο της οικονομίας την περίοδο 2009

(3^ο τρ.) - 2011 (3^ο τρ.), ενώ την προηγούμενη διετία 2007(3^ο τρ.) - 2009 (3^ο τρ.) είχε σημειώσει αύξηση κατά **9,7%** (Χολέζας, 2012). Σε σύγκριση με το *μοναδιαίο κόστος εργασίας* στις χώρες της ευρωζώνης παρατηρούμε ότι στην Ελλάδα, το κόστος αυξήθηκε αισθητά παραπάνω την περίοδο 2001-2009, ενώ η μείωση της διετίας 2010-2011 μίκρυνε μεν την ψαλίδα, χωρίς ωστόσο να εξαλείψει σημαντικά τις διαφορές στον ρυθμό αύξησης του κόστους (βλ. πίνακα 3).

Πίνακας 3
Αύξηση κόστους εργασίας ανά μονάδα προϊόντος
Ελλάδα και Ευρωζώνη
2001-2011

	ΕΛΛΑΔΑ	ΕΥΡΩΖΩΝΗ	Διαφορά ΕΛ.-ΕΖ
2001 - 2009	+41,9%	+19,7%	+22,2%
2010 - 2011*	-5,9%	+0,2→+1,0%	-5,7→-4,9%
Σύνολο 2001 - 2011	+36,0%	+19,9→20,7%	+15,3%→+16,1%

* εκτίμηση

Πηγές: εκτιμήσεις Τράπεζας της Ελλάδος για την Ελλάδα, Ευρωπαϊκή Επιτοπή, *Economic Forecasts*, για την ευρωζώνη (αναφέρεται στο Παπαδή, 2012α).

Το συνολικό κόστος εργασίας (άμεσο και έμμεσο) στο σύνολο της οικονομίας μειώθηκε, μεταξύ του α' τετραμήνου του 2010 και του τελευταίου του 2011 κατά **14,3%** σε ονομαστικές τιμές, με σημαντικές αποκλίσεις ανά κλάδο δραστηριότητας (Γαβρόγλου, 2012).¹¹ Αν προσθέσει κανείς και τον πληθωρισμό, η μείωση αγγίζει το 16%. Σε αυτό αναμένεται να προστεθεί άλλο ένα 10% περίπου περαιτέρω μείωση μέσα στο 2012. Έχουμε, δηλαδή, μια βίαιη μείωση των αποδοχών που επεβλήθη νομοθετικά στη διάρκεια της τελευταίας διετίας 2010-2012, η οποία, ωστόσο, δεν φάνηκε να συμβάλλει στην αύξηση της ανταγωνιστικότητας. Αντιθέτως, η διεθνής θέση της Ελλάδας παραμένει σε εξαιρετικά χαμηλά επίπεδα, εξαιτίας της συνεχιζόμενης βαθειας ύφεσης της οικονομίας, της

απουσίας αναπτυξιακής πολιτικής και της μη εξάλειψης των υπολοίπων διαρθρωτικών αδυναμιών της ελληνικής οικονομίας. Δεν είναι τυχαίο ότι σύμφωνα με τις δύο εγκυρότερες διεθνείς εκθέσεις ανταγωνιστικότητας, η κατάταξη της χώρας διολισθαίνει συνεχώς: στο μεν *Global Competitiveness Report* του World Economic Forum, η Ελλάδα, συγκριτικά με το προηγούμενο έτος, πέφτει 7 θέσεις στον σχετικό δείκτη από την 83^η στην 90^η το 2011-12¹², ενώ στην Παγκόσμια Επετηρίδα (*World Competitiveness Yearbook*) του International Institute for Management Development (IMD) για το έτος 2012, κατά τη διάρκεια του περασμένου έτους, η Ελλάδα κατέλαβε την 58η θέση στην παγκόσμια κατάταξη ανταγωνιστικότητας μεταξύ των 59 χωρών που μελετώνται (και την τελευταία ανάμεσα στις 27 χώρες-μέλη της ΕΕ), σημειώνοντας μάλιστα πτώση κατά δύο θέσεις σε σχέση με το 2010.¹³

Οι παρεμβάσεις στο σύστημα διαμόρφωσης μισθών, που κατέληξαν στη

¹¹ Το συνολικό κόστος εργασίας περιλαμβάνει τις αμοιβές των απασχολουμένων, τις εργοδοτικές εισφορές, όπως και το σύνολο των φόρων που πληρώνει ο εργοδότης (εκτός του φόρου μισθωτών υπηρεσιών) και οι οποίοι σχετίζονται με την απασχόληση. Από το συνολικό κόστος εργασίας αφαιρούνται οι επιδοτήσεις που λαμβάνει ο εργοδότης, ενώ δεν περιλαμβάνονται οι δαπάνες που πραγματοποιούνται για επαγγελματική κατάρτιση (Γαβρόγλου, 2012).

¹² Βλ. την ιστοσελίδα WEF: www.weforum.org/reports/

¹³ Βλ. την ιστοσελίδα: www.express.gr/news/finance/, 31-5-2012.

δραστική μείωσή τους, ήταν αποτέλεσμα της εμμονής των διεθνών πιστωτών της χώρας στο νεο-φιλελεύθερο δόγμα ότι η απορρύθμιση της αγοράς εργασίας και η δραστική μείωση του εργατικού κόστους θα λύσουν τα προβλήματα ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας.

3. Η αποδόμηση των συλλογικών σχέσεων εργασίας

3.1. Οι νομοθετικές παρεμβάσεις της διετίας 2010-2012

Οι καταγιστικές νομοθετικές παρεμβάσεις στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων και της αγοράς εργασίας της περιόδου 2010-2012 (8 συνολικά νόμοι μόνο για τον ιδιωτικό τομέα), με βασικό επιχείρημα (πρωτίστως) την ανάγκη αύξησης της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας, και (δευτερευόντως) τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας, κινήθηκαν πάνω σε 4 βασικούς άξονες:

(α) την περαιτέρω ελαστικοποίηση των όρων και μορφών εργασίας: ενίσχυση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης (μερική απασχόληση, συμβάσεις ορισμένου χρόνου, δανεισμός προσωπικού, διευθέτηση χρόνου εργασίας), διευκόλυνση των απολύσεων

(β) τις παρεμβάσεις στο σύστημα συλλογικών διαπραγματεύσεων και στον πυρήνα της διαμόρφωσης των αμοιβών: αποδυνάμωση των κλαδικών συμβάσεων προς όφελος των επιχειρησιακών και ατομικών συμβάσεων, κατάργηση της ευνοϊκότερης ρύθμισης, αναστολή της επέκτασης των συμβάσεων μέχρι το 2015, υποβάθμιση του ρόλου του ΟΜΕΔ

(γ) τις παρεμβάσεις σε θεμελιώδη εργασιακά και κοινωνικά δικαιώματα, και την αμφισβήτηση της εργατικής νομοθεσίας

ως πηγής δικαίου: οι κοινωνικοί εταίροι χάνουν τη δυνατότητα καθορισμού των κατώτατων αμοιβών μέσα από συλλογικές διαπραγματεύσεις, καθώς αυτές πλέον θα καθορίζονται με μονομερή νομοθετική ρύθμιση

(δ) τη δραστική μείωση του εργατικού κόστους: περικοπή των κατώτατων αμοιβών κατά 22% και κατά 32% για τους νέους κάτω των 25 ετών, διολίσθηση και των μέσων αποδοχών προς τα κατώτατα όρια, μείωση της αποζημείωσης σε περίπτωση απόλυσης.

Ειδικότερα:¹⁴

- ο Ν.3845/2010 «Μέτρα για την εφαρμογή του μηχανισμού στήριξης της ελληνικής οικονομίας από τα κράτη-μέλη της Ζώνης του ευρώ και το ΔΝΤ» (Μνημόνιο 1) (ΦΕΚ 65/6.5.10) για πρώτη φορά καθιερώνει τη δυνατότητα πρόσληψης νέων έως 24 ετών για 12 μήνες για απόκτηση εργασιακής εμπειρίας με μισθό το **80%** του κατώτατου μισθού της ΕΓΣΣΕ. Παράλληλα, ορίζεται ότι οι όροι των Ομοιοεπαγγελματικών και Επιχειρησιακών Συμβάσεων Εργασίας μπορούν να αποκλίνουν έναντι των αντίστοιχων όρων Κλαδικών Συμβάσεων Εργασίας, καθώς και των Εθνικών Γενικών Συλλογικών Συμβάσεων Εργασίας και οι όροι των Κλαδικών Συμβάσεων Εργασίας μπορούν να αποκλίνουν έναντι των αντίστοιχων όρων Εθνικών Γενικών Συλλογικών Συμβάσεων Εργασίας
- με τον Ν.3846/2010 «Εγγυήσεις για την εργασιακή ασφάλεια και άλλες διατάξεις» (ΦΕΚ 66/Α/11-05-2010) τροποποιήθηκαν οι διατάξεις του

¹⁴ Για μια εκτενέστερη παρουσίαση των νομοθετικών παρεμβάσεων, βλ. Διάγραμμα 1 στο Παράρτημα.

N.2639/98 που αφορούσαν τις ειδικές μορφές απασχόλησης

- ο Ν.3863/2010 «Νέο ασφαλιστικό σύστημα και συναφείς διατάξεις, ρυθμίσεις στις εργασιακές σχέσεις» (ΦΕΚ 115/15-07-2010) καταργεί τη δυνατότητα μονομερούς προσφυγής των συνδικάτων στη διατησία, σε περίπτωση άρνησης του εργοδότη να αποδεχτεί την πρόταση του μεσολαβητή, και διευκολύνει τις ομαδικές απολύσεις μειώνοντας κατά 50% την αποζημίωση απόλυσης υπαλλήλων. Παράλληλα, μειώνει τις προσαυξήσεις σε περίπτωση υπερεργασίας και υπερωριακής απασχόλησης
- ο Ν.3899/2010 «Επείγοντα μέτρα εφαρμογής του προγράμματος στήριξης της ελληνικής οικονομίας» (ΦΕΚ 212/A/17-12-2010) τροποποιεί εκ νέου τις ρυθμίσεις θεμάτων μερικής απασχόλησης, και διευρύνει τα χρονικά όρια εφαρμογής της εκ περιτροπής απασχόλησης και της προσωρινής απασχόλησης, ενώ θεσπίζει την Ειδική Επιχειρησιακή ΣΣΕ, η οποία υπερισχύει πλέον έναντι των κλαδικών συμβάσεων, καταργώντας έτσι την αρχή της ευνοϊκότερης ρύθμισης. Επίσης, περιορίζει πλέον τον ρόλο του ΟΜΕΔ αποκλειστικά στον καθορισμό του βασικού μισθού
- με τον Ν.3986/2011 «Επείγοντα μέτρα εφαρμογής Μεσοπρόθεσμου Πλαισίου Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2012-2015» (ΦΕΚ 152/1-7-2011) ορίζεται, μεταξύ άλλων, ότι για τη διευθέτηση του χρόνου εργασίας η περίοδος αναφοράς ανέρχεται στους 6 μήνες, η δε διευθέτηση καθορίζεται με επιχειρησιακή σύμβαση ή συμφωνία εργοδότη με συνδικαλιστική οργάνωση, συμβούλιο εργαζομένων ή ένωση προσώπων. Επίσης, καθιερώνονται οι συμβάσεις εργασίας ορισμένου χρόνου για νέους 18-25 ετών για απόκτηση εργασιακής εμπειρίας, με αποδοχές μειωμένες έως 20% και διάρκεια μέχρι 24 μήνες. Τέλος, επιτρέπεται η χωρίς περιορισμό ανανέωση των συμβάσεων ορισμένου χρόνου, εφόσον υφίσταται αντικειμενικός λόγος (π.χ. είδος ή δραστηριότητα της επιχείρισης)
- ο Ν.4024/2011 «Συνταξιοδοτικές ρυθμίσεις, ενιαίο βαθμολόγιο-μισθολόγιο, εργασιακή εφεδρεία και άλλες διατάξεις του Μεσοπρόθεσμου Πλαισίου Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2012-2015» (ΦΕΚ Α 226/27-10-2011) αναστέλλει τη δυνατότητα επέκτασης των συλλογικών συμβάσεων εργασίας μέχρι το 2015
- τέλος, ο Ν.4046/2012 «Μνημόνιο Συνεννόησης στις συγκεκριμένες προϋποθέσεις οικονομικής πολιτικής-Πράξη 6 Υπουρ. Συμβουλίου της 28-2-2012» (ΦΕΚ 38/28-2-2012) αποτελεί το επιστέγασμα της προσπάθειας ριζικής ανατροπής (ή απορρύθμισης) των εργασιακών σχέσεων καθώς υπερακοντίζει όλες τις προηγούμενες ρυθμίσεις που αφορούσαν τις συλλογικές διαπραγματεύσεις, την επίλυση των εργασιακών διαφορών και τις εργασιακές σχέσεις. Συγκεκριμένα, ο νόμος μεταξύ άλλων επιβάλλει: μείωση κατά 22% των ελαχίστων μισθών της ΕΓΣΣΕ (όπως ίσχυαν την 1-1-2012) μέχρι την ολοκλήρωση του προγράμματος δημοσιονομικής προσαρμογής, μείωση κατά 32% για τους νέους κάτω των 25 ετών, μείωση της μετενέργειας από 6 σε 3 μήνες, κατάργηση επιδομάτων (πλην 4), προσφυγή στη διατησία μόνο με κοινή συμφωνία εργοδοτών κι εργαζομένων και μόνο για τον βασικό μισθό, αναστολή αυτόματων αυξήσεων μισθών και ωριμάνσεων (μέχρι το ποσοστό της ανεργίας να πέσει κάτω από το 10%), κατάργηση της

μονιμότητας όσων συμβάσεων ορισμένου χρόνου λήγουν με τη συμπλήρωση του ορίου ηλικίας ή τη συνταξιοδότηση, μείωση των ασφαλιστικών εισφορών στο ΙΚΑ κατά 5% και άμεση κατάργηση του Οργανισμού Εργατικής Κατοικίας και του Οργανισμού Εργατικής Εστίας.

3.2. Αποτίμηση των θεσμικών αλλαγών: τα πρώτα δείγματα γραφής από την εφαρμογή του νέου νομοθετικού πλαισίου

Πληθώρα ακαδημαϊκών, δημοσιογραφικών και άλλων αναλύσεων και σχολιασμών έχουν αφιερωθεί στην αποτίμηση (μη εξαιρουμένης και της καταγγελίας ή καταδίκης) των νομοθετικών παρεμβάσεων για την αγορά εργασίας της περιόδου που εγκαινιάστηκε με την πρώτη προσφυγή της Ελλάδας στον μηχανισμό διάσωσης την άνοιξη του 2010. Για το πρώτο αυτό κύμα των ρυθμίσεων που απορρέουν από την πρώτη δανειακή σύμβαση και τις συνεχείς προσαρμογές της, ο Ιωάννου (2012) επισημαίνει ότι η μετάβαση από ένα σύστημα συλλογικής ρύθμισης της αμοιβής της εργασίας σε ένα σύστημα ατομικής ρύθμισης συνδέεται κυρίως με την κατάρρευση του εγχώριου συστήματος διαμόρφωσης των μισθών. Ένα σύστημα το οποίο είχε βασιστεί πρωτίστως σε νομικο-διοικητικά ερείσματα και δεν είχε αναπτύξει τα αναγκαία οικονομικά και κοινωνικά ερείσματα. Η συσσώρευση χρόνιων εκκρεμοτήτων, οι οποίες δεν αντιμετωπίστηκαν εγκαίρως, έστρωσαν το έδαφος για τις τεκτονικές αλλαγές που ακολούθησαν στο σύστημα διαμόρφωσης των μισθών.

Από την ευρεία γκάμα των ανατροπών που προκάλεσαν οι νομοθετικές παρεμβάσεις της διετίας 2010-2012, ίσως η πιο

υπόκωφη και λιγότερο συζητημένη αλλαγή που επήλθε με τις νέες ρυθμίσεις είναι η περαιτέρω διευκόλυνση των απολύσεων και η δραστική μείωση του κόστους για τον εργοδότη. Συγκεκριμένα, αυξήθηκαν τα όρια των ομαδικών απολύσεων, ενώ μειώθηκε κατά 50% η αποζημίωση που δικαιούται να λάβει ένας υπάλληλος ο οποίος απολύεται από την εργασία του.

Εκτός από τις πρωτοφανείς και μονομερείς μειώσεις των κατώτατων μισθών που όριζε η ΕΓΣΣΕ, και οι οποίες οδήγησαν σε κατακρήμνιση των εισοδημάτων των εργαζομένων του ιδιωτικού τομέα (βλ. κεφ. 4.1), η μείωση της μετενέργειας των κλαδικών και ομοιοεπαγγελματικών συμβάσεων εργασίας από τους 6 στους 3 μήνες, συγκέντρωσε επίσης το μεγαλύτερο μέρος της προσοχής των αναλυτών, καθώς αποτέλεσε την αφορμή για έντονες αντιπαραθέσεις, εκτόξευση αλληλο-κατηγοριών και ρήξεις πολύχρονων συμμαχιών. Η αυτοδίκαιη λήξη της *μετενέργειας* των κλαδικών συμβάσεων εργασίας στις 14-5-2012 σημαίνει ότι, εφόσον μέχρι την παραπάνω ημερομηνία τα δύο μέρη δεν είχαν προχωρήσει στη σύναψη νέας κλαδικής ή ομοιοεπαγγελματικής σύμβασης εργασίας, το μόνο όριο που υφίσταται είναι οι κατώτατοι μισθοί της Εθνικής Γενικής Συλλογικής Σύμβασης Εργασίας (μειωμένοι κατά 22-32%), καθώς και τα 3 ή 4 επιδόματα που διασώθηκαν. Συγκεκριμένα, η μη υπογραφή νέας κλαδικής ή ομοιοεπαγγελματικής σύμβασης επιφέρει την αυτόματη κατάργηση περίπου 70 επιδομάτων και άλλων παροχών, συμπεριλαμβανομένων και παροχών σε είδος, όπως ειδικές άδειες και πρόσθετες αργίες, οι οποίες περιλαμβάνονταν στους όρους κάποιων κλαδικών συμβάσεων. Παραμένουν μόνο 3 επιδόματα (οικογενειακό, ωρίμανσης,

εκπαίδευσης) και το ανθυγιεινής εργασίας, όπου συντρέχουν οι προϋποθέσεις, καθώς και ο βασικός μισθός ή ημερομίσθιο. Οι μεταβολές αυτές επιφέρουν αυτομάτως μια μείωση των αποδοχών κατά 10-15%, ενώ ακόμη μεγαλύτερες μειώσεις μπορεί να επιφέρει η νέα σύμβαση (επιχειρησιακή ή ατομική) που θα υπογράψουν τα δύο μέρη. Η λήξη της μετενέργειας συμπαρασύρει άμεσα 35 κλαδικές συμβάσεις που έχουν λήξει στο διάστημα 14/8/2011 έως και 14/5/2012, ενώ μέχρι τον Αύγουστο αναμένεται να έχει επηρεάσει συνολικά και τις 151 κλαδικές συμβάσεις που καλύπτουν περίπου 2 εκατομμύρια εργαζόμενους.¹⁵ Συγκεκριμένα, υπήρχαν ακόμη 23 κλάδοι ή επαγγελματικοί τομείς των οποίων η μετενέργεια έληγε από τον Ιούνιο έως και τον Αύγουστο του 2012 (ξενοδοχεία, ΣΕΛΠΕ, εκαπιδευτικοί ιδιωτικών σχολείων, διαγνωστικά κέντρα, ΚΤΕΛ, κά.). Οι χώροι αυτοί διέθεταν ελάχιστο χρόνο για να διαπραγματευθούν τους νέους όρους εργασίας, είτε με νέα κλαδική σύμβαση είτε με ατομικές συμβάσεις.

Με την εφαρμογή του Ν.4046/12 και, ειδικότερα του άρθρου 2, που απο-

¹⁵ Για τις Συλλογικές Συμβάσεις Εργασίας που έληξαν ή κατηγγέλθησαν πριν τις 14.8.2011 και έχουν διανύσει το βήμη παράτασης ισχύος τους, όπως προέβλεπε ο ν. 1876/1990, (43 τον αριθμό μέχρι την 11.5.2012) και δεν έχει υπογραφεί νέα Συλλογική Σύμβαση Εργασίας, τότε, από το χρονικό σημείο που έληξε το εξάμηνο παράτασης ισχύος τους, οι κανονιστικοί όροι της αντίστοιχης Συλλογικής Σύμβασης Εργασίας έχουν μεταβληθεί σε συμβατικούς όρους ατομικής συμφωνίας και μεταβάλλονται μόνο με τη σύμφωνη γνώμη των συμβαλλομένων μερών. Σε κάθε περίπτωση, οποτεδήποτε μπορεί να υπογραφεί νέα Συλλογική Σύμβαση Εργασίας. Αρα, γι' αυτήν την τελευταία περίπτωση, ο ν. 4046/2012 και η αντίστοιχη Πράξη Υπουργικού Συμβουλίου, θα έχουν εφαρμογή μετά τη νέα σύναψη Συλλογικής Σύμβασης Εργασίας.

δυναμώνει ουσιαστικά τις κλαδικές συμβάσεις εργασίας, οι επιχειρήσεις στρέφονται πλέον μαζικά στην υπογραφή επιχειρησιακών συμβάσεων εργασίας, οι οποίες μπορούν να υπογραφούν όχι μόνο με σωματεία, αλλά και με ενώσεις φυσικών προσώπων, καθώς και στις ατομικές συμβάσεις. Ήδη, σύμφωνα με τα στοιχεία του ΣΕΠΕ, κατά το 1^ο εξάμηνο του 2012 σε 496 επιχειρήσεις με 57.614 εργαζόμενους υπεγράφησαν *επιχειρησιακές* συμβάσεις που επέφεραν μια μέση μείωση αποδοχών κατά 24,6%, ενώ σε 26.150 επιχειρήσεις, 109.123 εργαζόμενοι υποχρεώθηκαν να υπογράψουν *ατομικές συμβάσεις* (καταστάσεις προσωπικού) που επέφεραν μια μέση μείωση των αποδοχών τους κατά 23,4%¹⁶. Υπολογίζεται ότι αυτή η μαζική στροφή προς τις επιχειρησιακές και ατομικές συμβάσεις εργασίας¹⁷ θα έχει ως αποτέλεσμα, σε αρκετές περιπτώσεις, τη συρρίκνωση των μισθών μέχρι και 40%, ιδίως στις μικρές επιχειρήσεις, όπου το σωματείο υποκαθίσταται από μια «ένωση προσώπων» ακόμη και 3 ατόμων, με ελάχιστη ή καθόλου διαπραγματευτική ισχύ. Παράδειγμα: εάν μια νεοπροσλαμβανόμενη καμαριέρα σε ξενοδοχείο αμειβόταν βάσει της κλαδικής σύμβασης με 927 ευρώ το μήνα, με τη λήξη της κλαδικής σύμβασης (και την κατάργηση των περισσότερων επιδομάτων), ο μισθός της θα πέσει στα 580 ευρώ, καθώς οι αμοιβές επανέρχονται στον βασικό μισθό της Εθνικής Γενικής Συλλογικής Σύμβασης Εργασίας, ο οποίος έχει υποστεί μείωση κατά 22%, υφίσταται δηλαδή μια μείωση στον μισθό της συνολικά της τάξεως του

¹⁶ Βλ. *Δελτίο Τύπου*, Στατιστικά στοιχεία Σ.Ε.Π.Ε. για το Α' εξάμηνο του 2012 (ελεγκτική δράση και εξέλιξη συμβάσεων εργασίας), Αθήνα, 18-07-12

¹⁷ Η ευρεία στροφή προς τις επιχειρησιακές συμβάσεις είναι εντυπωσιακή, αν συγκριθεί με τον ισχύον αριθμό παρόμοιων συμβάσεων που υπογράφονταν στο παρελθόν, ο οποίος δεν ξεπερνούσε κατά μέσο όρο τις 200 το χρόνο.

37% (βλ. Χρ. Κοψίνη, 2012). Όσον δε αφορά τις ατομικές συμβάσεις εργασίας, αξίζει να τονιστεί ότι η σύμβαση μπορεί να τροποποιηθεί χωρίς να απαιτείται η σύμφωνη γνώμη του εργαζομένου, η οποία είναι αναγκαία μόνο για το τμήμα της αμοιβής πέραν του κλιμακίου σύμβασης (βλ. Παπαδής, 2012β).

Η παράκαμψη της συνδικαλιστικής παρέμβασης, σε συνδυασμό με την αποδυνάμωση του ρόλου του ΟΜΕΔ, διαμορφώνουν νέα δεδομένα στο εργασιακό τοπίο. Είναι γεγονός ότι υπήρχαν υπερβολές και στρεβλώσεις στο προηγούμενο σύστημα: για παράδειγμα, οι αποφάσεις των μεσολαβητών και των διαιτητών ήταν σχεδόν πάντα προς όφελος των εργαζομένων, ανεξάρτητα από τις τυχόν δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι επιχειρήσεις ή τη δυσμενή οικονομική συγκυρία. Γι αυτό και ο θεσμός δεχόταν τα πυρά της εργοδοτικής πλευράς για μονομέρεια. Οι δε συνεχείς μισθολογικές αυξήσεις και ωριμάνσεις, ανεξάρτητα από τις επιδόσεις του κλάδου, της επιχείρησης και του εργαζομένου, επιβάρυναν σημαντικά το εργατικό κόστος.

Ωστόσο, η υιοθέτηση του **N.4046/12** ουσιαστικά σηματοδοτεί την κατάλυση του συστήματος επίλυσης των εργασιακών διαφορών, που είχε οικοδομηθεί σταδιακά και επίπονα από το 1955 και μετά. Όπως εύστοχα επισημαίνει ο Γ. Ρωμανιάς (2012), με τον νόμο αυτό εκθεμελιώνονται οι αρχές και οι θεσμικές κατακτήσεις που είχαν εκχωρηθεί από την ελληνική πολιτεία στους κοινωνικούς εταίρους για την επίλυση των εργασιακών διαφορών με τον Ν.3239/55, ενώ κυρίως δέχεται ισχυρό πλήγμα ο Ν.1890/90, ο οποίος –παρά τις συνεχείς τροποποιήσεις του– κατάφερε να εξασφαλίσει μια μακρά περίοδο κοινωνικής εμπιστοσύνης ανάμεσα στην πολιτεία και

τους κοινωνικούς εταίρους, στους οποίους εξασφάλισε τη δυνατότητα να ρυθμίζουν μόνοι τους τις εκάστοτε διαφορές τους. Όπως χαρακτηριστικά τονίζει ο Ιωάννου (2012), «ο Ν.1890/90, του οποίου η εφαρμογή και η αξιολόγηση έμεινε επί 20 σχεδόν χρόνια στο περιθώριο νομικών και συνταγματικών αντιπαραθέσεων, είχε τις προβλέψεις ώστε να είναι λειτουργικός και αποτελεσματικός, τόσο στο στάδιο της μεσολάβησης, όσο και στο στάδιο της διαιτησίας». Με τις πρόσφατες ρυθμίσεις, η πολιτεία αναλαμβάνει ξανά, όπως την προ του 1955 εποχή, να καθορίζει, μέσω της νομοθετικής διαδικασίας, τον τρόπο επίλυσης των διαφορών των κοινωνικών εταίρων, παραβλέποντας τις συναφείς συνταγματικές προβλέψεις (άρθρο 22, παρ. 2) για τις ελεύθερες διαπραγματεύσεις, αλλά και τις αντίστοιχες δεσμεύσεις και απαγορεύσεις του κοινοτικού δικαίου (Ρωμανιάς, 2012). Η παραβίαση αυτή της συνταγματικής ελευθερίας των συλλογικών διαπραγματεύσεων ουσιαστικά συνιστά μια θεσμική εκτροπή, την οποίαν επεσήμανε πληθώρα αναλυτών.

Αντιρρήσεις για ορισμένες από τις ρυθμίσεις του Ν.4046/12 εκφράστηκαν, ωστόσο, και από την πλευρά των εργοδοτικών οργανώσεων, οι οποίες βλέπουν τα μέλη τους να εγκαταλείπουν τις ομοσπονδίες, προκειμένου να μη δεσμεύονται από τυχόν υπογραφή νέων κλαδικών συμβάσεων εργασίας με ευνοϊκότερους όρους για τους εργαζόμενους. Είναι χαρακτηριστική η δήλωση του Προέδρου της ΓΣΕΒΕΕ κ. Δ. Ασημακόπουλου, λίγες μέρες μετά την εφαρμογή του νέου νόμου: «η πλειονότητα των επιχειρήσεων ζητούν να μην υπογραφούν συμβάσεις, απειλώντας ότι θα αποχωρήσουν από τις Ομοσπονδίες, ώστε να μη δεσμεύονται από τις νέες κλαδικές συμβάσεις» (στο ΒΗΜΑ, 4-3-2012). Ο λόγος

της αποχώρησης είναι ότι με την κατάργηση της επέκτασης¹⁸ δεν είναι πλέον υποχρεωτική η εφαρμογή της κλαδικής σύμβασης και στα μη-μέλη, όπως ήταν μέχρι πρόσφατα.

4. Οι κοινωνικές επιπτώσεις των προγραμμάτων λιτότητας

Τα προγράμματα λιτότητας και η παρατεταμένη ύφεση της ελληνικής οικονομίας (15% πτώση του ΑΕΠ την περίοδο 2008-2011, στην οποία αναμένεται να προστεθεί ένα επιπλέον 5,5-6% το 2012) ανέδειξαν νέα ή όξυναν προϋπάρχοντα (και εν πολλοίς αλληλένδετα) προβλήματα της ελληνικής αγοράς εργασίας: η καλπάζουσα ανεργία, ιδίως των νέων, η δραματική αύξηση των επισφαλών μορφών απασχόλησης και της ανασφάλιστης εργασίας, η μη καταβολή δεδουλευμένων ή η μεγάλη καθυστέρηση καταβολής μισθών στους εργαζόμενους του ιδιωτικού τομέα, η δραστική μείωση των αμοιβών και η κατάρρευση του συστήματος συλλογικών διαπραγματεύσεων είναι μερικά από αυτά.

4.1. Η καταβαράθρωση των εισοδημάτων

Σύμφωνα με την έκθεση του ΟΟΣΑ για την ελληνική οικονομία, μόνο κατά το 2011, η μέση μείωση των εισοδημάτων ανήλθε στο -25,3%, ενώ και οι προβλέψεις του Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος υπολογίζουν τη μέση μείωση των μισθών για την περίοδο 2010-2013 στο -26%. Όσον αφορά τα κατώτατα όρια

¹⁸ Ο Υπουργός Εργασίας είχε μέχρι πρόσφατα το δικαίωμα να επεκτείνει την ισχύ των κλαδικών συμβάσεων και στα μη-μέλη των εργοδοτικών και συνδικαλιστικών οργανώσεων, εφόσον οι οργανώσεις που υπέγραφαν τη σύμβαση αντιπροσώπευαν πάνω από το 50% του συνόλου του κλάδου, προκειμένου να αποφεύγονται φαινόμενα αθέμιτου ανταγωνισμού.

της ΕΓΣΣΕ με τα οποία αμείβεται περίπου το 15% των υπαλλήλων του ιδιωτικού τομέα, οι κατώτατες αποδοχές μειώθηκαν κατά 22%, από τα €751,39 στα €586,08 (**€476,35** καθαρά) για τους νεο-προσλαμβανόμενους άνω των 25 ετών, ενώ για τους νέους κάτω των 25 ετών μειώθηκαν κατά 32%, στα €510,94 (**€426,64** καθαρά). Η μείωση των κατώτατων ορίων συμπαρέσυρε προς τα κάτω και το *επίδομα ανεργίας* από τα €461,50 το μήνα στα **€359,97**. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να μειωθεί δραστικά η αγοραστική δύναμη των μισθών. Πέρα από τις μειώσεις μισθών, σημαντική επίπτωση στο βιοτικό επίπεδο των μισθωτών έχει και το γεγονός ότι μεγάλο τμήμα των εργαζομένων δεν πληρώνονται έγκαιρα τους (μειωμένους) μισθούς τους ή έχουν μήνες να πληρωθούν. Σύμφωνα με τα στοιχεία του ΣΕΠΕ, ελάχιστες είναι οι επιχειρήσεις που καταβάλλουν στην ώρα τους τις αποδοχές στους εργαζόμενους, ενώ ένα 25-30% των επιχειρήσεων πληρώνει εντός τριμήνου (βλ. Η. Γεωργάκη, 2012β).

4.2. Η καλπάζουσα ανεργία

Σε πρωτόγνωρα επίπεδα έχει ανέλθει πλέον η ανεργία στη χώρα μας, υπερδιπλασιάζοντας τα ποσοστά της σε σχέση με το 2007 και 2008 (από το 9% στο 22%). Σύμφωνα με τα πιο πρόσφατα στοιχεία της ΕΛ.ΣΤΑΤ.¹⁹ το ποσοστό ανεργίας τον Μάρτιο 2012 ανήλθε στο **21,9%** και ο αριθμός των ανέργων στα 1.075.081 άτομα. Σε σχέση με τον Μάρτιο του 2011, η ανεργία αυξήθηκε κατά 294.706 άτομα, δηλ. κατά 37,8%. Αντίστοιχα, οι απασχολούμενοι μειώθηκαν κατά 342.134 άτομα. Η ηλικιακή ομάδα με την μεγαλύτερη ανεργία είναι αυτή των 15-24 ετών (52,8%) και ακολουθεί η

¹⁹ Δελτίο Τύπου, *Ερευνα Εργατικού Δυναμικού*, Μάρτιος 2012, 7-6-2012, στο www.statistics.gr

ομάδα των 25-34 ετών (29,8%). Διαχρονικά, η εξέλιξη της ανεργίας από το 2007 μέχρι το 2011 έχει ως εξής:

Πίνακας 4
Ποσοστό ανεργίας
2007-2012

	2007	2008	2009	2010	2011
Άνεργοι	438.066	434.149	505.110	733.645	1.033.507
Ποσοστό ανεργίας (Δεκ.) σύνολο	8,9%	8,9%	10,2%	14,8%	21,0%
▪ άνδρες	6,1%	6,5%	6,9%	11,9%	17,7%
▪ γυναίκες	13,0%	12,2%	14,8%	18,7%	25,3%
Ανεργία νέων (Δεκ.)					
▪ 15-24	24,5%	26,3%	28,9%	39,0%	51,1%
▪ 25-34	12,7%	11,6%	13,7%	21,0%	28,7%

πηγή: ΕΛ.ΣΤΑΤ., Έρευνα Εργατικού Δυναμικού, μηνιαία αποτελέσματα

4.3. Η αύξηση της επισφαλούς απασχόλησης

Ό,τι δεν μπόρεσαν να πετύχουν οι επανειλημμένες απόπειρες θεσμοθέτησης των ευέλικτων μορφών απασχόλησης στην ελληνική αγορά εργασίας, όπου για χρόνια παρέμεναν μάλλον περιθωριακές, φαίνεται να το καταφέρνουν η κρίση και η παρατεταμένη ύφεση της οικονομίας: η μερική απασχόληση, η προσωρινή απασχόληση και η εκ περιτροπής απασχόληση επεκτείνονται συνεχώς, σε βάρος της πλήρους και σταθερής απασχόλησης.²⁰ Σύμφωνα με τα στοιχεία του ΣΕΠΕ για το 1^ο τετράμηνο του 2012,

σχεδόν ένας στους δύο νέο-προσλαμβανόμενους στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας απασχολείται πλέον με ελαστικές μορφές εργασίας (μερική η εκ περιτροπής απασχόληση, συμβάσεις έργου ή παροχής υπηρεσιών). Συγκεκριμένα, το ποσοστό των συμβάσεων μερικής και εκ περιτροπής απασχόλησης στις νέες προσλήψεις αντιστοιχεί σήμερα στο 46% του συνόλου των συμβάσεων, η δε αναλογία τους αυξάνεται συνεχώς. Έτσι, ενώ το 2010, η αναλογία των συμβάσεων μερικής απασχόλησης στο σύνολο των συμβάσεων ανερχόταν στο 26,2%, το 1^ο τετράμηνο του 2012 η αναλογία έφτασε το 35%, ενώ οι συμβάσεις εκ περιτροπής εργασίας ανήλθαν από το 6,8% του συνόλου στο 11%. Αντίστοιχα μειώθηκαν και οι συμβάσεις πλήρους απασχόλησης αορίστου χρόνου: από το 67% του συνόλου το 2010 στο 56,5% το 1^ο τετράμηνο του 2012. Παράλληλα αυξάνονται, στο ίδιο διάστημα, και οι μετατροπές των συμβάσεων πλήρους

²⁰ Η μερική απασχόληση, για παράδειγμα, τα ποσοστά της οποίας ήταν για χρόνια καθυλωμένα, αυξήθηκε από το 5,6% στο σύνολο της απασχόλησης το 2007 στο 6,8% το 2011, στους δε άνδρες σχεδόν διπλασιάστηκε, από το 2,7% το 2007 στο 4,5% το 2011. Εντυπωσιακή άνοδο σημείωσε, επίσης, και η ακούσια μερική απασχόληση από το 45,2% του συνόλου το 2007 στο 60,5% το 2011 (βλ. Eurostat, Labour Force Survey, 2007 & 2011).

απασχόλησης σε ελαστικές μορφές εργασίας, οι περισσότερες με μονομερή απόφαση του εργοδότη: αύξηση κατά 337%.²¹

Εκτός από τις επισφαλείς μορφές απασχόλησης, αύξηση σημειώνει και η ανασφάλιστη εργασία, η οποία ανέρχεται πλέον στο 36,3% του συνόλου. Ειδικότερα, σε δειγματοληπτικούς ελέγχους που διενήργησε το ΣΕΠΕ το α' τετράμηνο του 2012 σε 7.474 επιχειρήσεις με 20.772 εργαζόμενους, ανασφάλιστοι βρέθηκαν το 47,2% των αλλοδαπών και το 32% των ημεδαπών απασχολουμένων (ό.πρ.).

Η δραματική αύξηση της επισφάλειας της απασχόλησης αποτυπώνεται και στα στοιχεία για την παραβίαση της εργατικής νομοθεσίας. Σύμφωνα με την Έκθεση Πεπραγμένων του ΣΕΠΕ για το 2011(ΣΕΠΕ, 2012), σε δειγματοληπτικούς ελέγχους που διενήργησε η υπηρεσία κατά το προηγούμενο έτος διαπιστώθηκαν 21.345 εργασιακές διαφορές που αφορούσαν:

- κατά 55,3% καθυστέρηση ή μη καταβολή δεδουλευμένων
- κατά 17,1% καταχρηστική καταγγελία της σύμβασης εργασίας
- κατά 14,1% μη καταβολή αδειάς κι επιδόματος αδειάς, και
- κατά 13,5% διάφορες άλλες παραβιάσεις.

4.4. Αναδιανομή εισοδήματος και ισχύος

Τα μέτρα που υιοθέτησαν οι ελληνικές κυβερνήσεις την περίοδο 2009-2012, ως απόρροια των δεσμεύσεων των δύο δανειακών συμβάσεων είχαν ως αποτέλεσμα μια δραστική μεταφορά εισοδή-

ματος από τους εργαζόμενους και τους συνταξιούχους προς το κράτος και τις επιχειρήσεις. Υπολογίζεται ότι 13,2 δις ευρώ άλλαξαν χέρια μέσα σε λιγότερο από δύομιση χρόνια, ενώ μόνο με την εφαρμογή των ρυθμίσεων του Ν.4046/12 που επέβαλε μειώσεις μισθών στον ιδιωτικό τομέα, υπολογίζεται ότι 6 δις ευρώ ετησίως μεταφέρονται από τους εργαζόμενους προς τις επιχειρήσεις. Αντίστοιχα, και στον δημόσιο τομέα, οι επιβληθείσες μειώσεις μισθών και οι νέες φορολογικές επιβαρύνσεις είχαν ως αποτέλεσμα την απότομη εκπτώχευση των δημοσίων υπαλλήλων.

Η αναδιανομή εισοδήματος συνοδεύτηκε και από μια ανάλογη μεταβίβαση ισχύος. Όπως επισημαίνει ο Κουζής (2012), τα μέτρα που πάρθηκαν με αφορμή το Μνημόνιο 1 & 2 στην ουσία αποτελούσαν επί χρόνια πάγιο αίτημα των εργοδοτών, ή τουλάχιστον κάποιων επιμέρους επιχειρηματικών συμφερόντων. Η υιοθέτησή τους ισχυροποιεί ακόμη περισσότερο τον ισχυρό πόλο της εργασιακής σχέσης και αναγάγει την ανταγωνιστικότητα σε κυρίαρχη αξία.

5. Ο ρόλος του κοινωνικού διαλόγου στο νέο τοπίο που διαμορφώνεται

5.1. Η ρητορική και στρατηγική των κοινωνικών συνομιλητών αντιμέτωπες με τη νέα πραγματικότητα

Βασικό γνώρισμα του κοινωνικού διαλόγου στα χρόνια της μεταπολίτευσης ήταν ο προσχηματικός χαρακτήρας του και η αποφυγή μιας ουσιαστικής συζήτησης για τα θεμελιώδη προβλήματα της ελληνικής οικονομίας και της αγοράς εργασίας. Οι ρητορικές κορώνες, οι τακτικισμοί, οι ιδιοτελείς υπολογισμοί και οι επιφανειακές προσεγγίσεις υποκατέστησαν την αναζήτηση κοινά απο-

²¹ Βλ. στο www.in.gr/economy/article 18-5-2012.

δεκτών και βιώσιμων λύσεων στα κρίσιμα προβλήματα και υπονόμισαν την επίτευξη συναινέσεων. Η παρούσα κρίση, όχι μόνο δεν πέτυχε να αμβλύνει αυτά τα χαρακτηριστικά αλλά αντίθετα τα παρόξυνε, με αποτέλεσμα ο κοινωνικός διάλογος, αντί να συμβάλλει στην εξεύρεση λύσεων, να εμπλακεί ακόμη πιο έντονα σε άγονες αντιπαραθέσεις. Παραδείγματα τέτοιων άγονων αντιπαραθέσεων μεταξύ των κοινωνικών συνομιλητών, που αποσιωπούν την ουσία του προβλήματος, υπάρχουν πολλά. Σταχυολογούμε το παρακάτω που αφορά τη διαδικασία της εσωτερικής υποτίμησης.

Όσο παραπλανητικό είναι το επιχείρημα ότι η διαδικασία της εσωτερικής υποτίμησης, με κύριο μοχλό τη δραστική μείωση του μισθολογικού κόστους, αποτελεί το βασικό εργαλείο για την ανάκτηση της χαμένης ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας, άλλο τόσο παραπλανητικό είναι και το αντίθετο επιχείρημα, ότι δηλαδή η μείωση του εργατικού κόστους δεν ωφελεί καθόλου την ανταγωνιστικότητα. Οι κοινωνικοί συνομιλητές, ωστόσο, εγκλωβίστηκαν σε ακραίες διατυπώσεις θέσεων που κινούνται στους δύο αντιθετικούς πόλους, περιορίζοντας έτσι το περιθώριο εξεύρεσης συμβιβαστικών λύσεων. Χαρακτηριστικά παραδείγματα της αδιέξοδης ρητορικής και της μαξιμαλιστικής προσέγγισης αποτελούν οι παρακάτω δηλώσεις:

«Στοχοποιούν τους μισθούς ζητώντας να φτάσουν σε επίπεδα Βουλγαρίας (...) όταν με τα τραγικά και αναποτελεσματικά μέτρα που επέβαλαν και υιοθέτησε η κυβέρνηση, το μόνο που κατάφεραν ήταν να κατακρεουργήσουν μισθούς, ημερομίσθια και συντάξεις, χωρίς ν'αυξηθεί η ανταγωνιστικότητα, παρά μόνο τα κέρδη»

(ανακοίνωση της ΓΣΕΕ, στο Γεωργιάκης, 2012γ).

Στον αντίποδα, η αυτάρεσκη διαβεβαίωση του Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος ότι «εκτιμάται ότι έως το τέλος του 2012 θα έχουν ανακτηθεί τα 2/3 έως τα 3/4 της συνολικής απώλειας της ανταγωνιστικότητας της περιόδου 2001-2009, κι εντός του 2013 θα έχει ανακτηθεί σχεδόν το σύνολο» (Τράπεζα της Ελλάδος, 2012).

Το στοιχείο της υπερβολής και της αποσιώπησης της υπόλοιπης κρίσιμης αλήθειας χαρακτηρίζει και τις δύο ανακοινώσεις, όπως και γενικότερα τις προσεγγίσεις σε κρίσιμα θέματα.

Η κύρια αδυναμία των κοινωνικών συνομιλητών εντοπίζεται, ωστόσο, στο ίδιο το περιεχόμενο της ατζέντας των συλλογικών διαπραγματεύσεων της προμνημονίου περιόδου. Μια ατζέντα μυωπική και αυτοκαταστροφική που, όπως επισημαίνει ο Ιωάννου (2012), έδινε πρωταρχική έμφαση στο κυνήγι του πληθωρισμού και τη σύγκλιση των μισθών προς τον μέσο όρο της ευρωζώνης, και αγνοούσε επιδεικτικά την ανάγκη αντιμετώπισης του τεράστιου ελλείμματος ανταγωνισμού στις «εγχώριες» αγορές προϊόντων και υπηρεσιών (έλλειμμα που παροξύνθηκε με την ένταξη της χώρας στο ευρώ), καθώς και της φθίνουσας παραγωγικής βάσης της χώρας, κυρίως έναντι της Γερμανίας και του μέσου όρου της ευρωζώνης. Αποκορύφωμα της κοντόφθαλμης αυτής προσέγγισης αποτέλεσε η υπογραφή τον Ιούνιο του 2010 της ΕΓΣΣΕ 2010-2012, η οποία, σε πείσμα της ριζικά διαφορετικής οικονομικής πραγματικότητας που είχαν διαμορφώσει πλέον η κρίση, η βαθειά ύφεση και οι συστάσεις του πρώτου μνημονίου για συγκράτηση του εργα-

τικού κόστους, προέβλεπε οριακές έστω αυξήσεις στους κατώτατους μισθούς. Όμως, δεν θα μπορούσε να περιμένει κανείς κάτι το διαφορετικό από ένα σύστημα συλλογικής διαπραγμάτευσης το οποίο, στη διάρκεια της μεταπολίτευσης, είχε εδραιωθεί πάνω στην πρωτοκαθεδρία των πιο προνομιούχων και προστατευμένων τμημάτων της οικονομίας, όπως οι ΔΕΚΟ και τα «ρετιρέ» του δημόσιου τομέα. Εξαιτίας αυτού του κέντρου βάρους στον συνδικαλισμό και τις διαπραγματεύσεις, τονίζει ο Ιωάννου (2012) «εντάθηκε η μισθολογική στρέβλωση σε βάρος του φθίνοντος (και υστερούντος μισθολογικά), εκτεθειμένου στον διεθνή ανταγωνισμό και στο 'σκληρό ευρώ', ανοικτού ιδιωτικού τομέα της οικονομίας».

Στις κακοδαιμονίες του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος θα πρέπει να προσθέσει κανείς τον κατακερματισμό των δυνάμεών του, τη χαμηλή αντιπροσωπευτικότητά του, τις στενές πελατειακές σχέσεις του με το κομματικό σύστημα, την αδυναμία του να υπερβεί τα βραχυπρόθεσμα κέρδη προς όφελος μιας μακρόπνοης στρατηγικής και, το βασικότερο, τη συγκρουσιακή κουλτούρα που το εμποδίζει να συνάψει συμμαχίες και να διαμορφώσει ευρύτερες συναινέσεις. Αν οι παραπάνω αδυναμίες και ιδιομορφίες στην προ-κρίσης περίοδο μπορούσαν να κρυφτούν κάτω από το χαλί της επίπλαστης ανάπτυξης και της αναδιανομής δανεικών πόρων, στη σημερινή συγκυρία αποτελούν βαρίδια που καθλώνουν στο βυθό το σύνολο της οικονομίας και της κοινωνίας.

Εξίσου αδιέξοδη είναι και η πρακτική της εργοδοτικής πλευράς να απαιτεί ολοένα και μεγαλύτερη ευελιξία στην αγορά εργασίας, ολοένα και μεγαλύτερη απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων, με

πρόσχημα την αντιμετώπιση της επιδεινούμενης ανταγωνιστικότητας των ελληνικών επιχειρήσεων. Αν εξετάσει κανείς τις πιο ανταγωνιστικές οικονομίες της ΕΕ (και του κόσμου) θα διαπιστώσει ότι δεν είναι αυτές με τη μεγαλύτερη απορρύθμιση (Βρετανία, Ιρλανδία), αλλά αυτές με μια ισορροπία στις σχέσεις του κεφαλαίου και της εργασίας και με τη μεγαλύτερη καινοτομική ικανότητα (Σουηδία, Φιλανδία, Δανία)²²

5.2. Το επόμενο κύμα μεταρρυθμίσεων των εργασιακών σχέσεων

Παρόλο που οι μέχρι τώρα ρυθμίσεις στην αγορά εργασίας και τις εργασιακές σχέσεις διαμορφώνουν ένα ασφυκτικό πλαίσιο για τους εργαζόμενους, αλλά και τις υγιείς επιχειρήσεις, δεν φαίνεται ότι αποτελούν και την τελευταία λέξη των διεθνών πιστωτών που τις υπαγορεύουν στην ελληνική κυβέρνηση. Σύμφωνα με τις προβλέψεις της νέας δανειακής σύμβασης (Μνημόνιο-2)²³, επίκειται ένα νέο κύμα μεταρρυθμίσεων της αγοράς εργασίας, με βασικό πάντα επιχείρημα την αύξηση της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών επιχειρήσεων. Οι επιδιωκόμενες μεταρρυθμίσεις, που αποτελούν στην πλειοψηφία τους και πάγιο αίτημα των εργοδοτικών οργανώσεων ορισμένων κλάδων, περιλαμβάνουν μέτρα όπως:

- την εκ νέου μείωση του κατώτατου μισθού
- τη μείωση των εργοδοτικών εισφορών

²² Οι τρεις αυτές χώρες βρίσκονται μέσα στην πρώτη δεκάδα στην παγκόσμια κατάταξη της ανταγωνιστικότητας, με πρώτη την Ελβετία. Βλ. *The Global Competitiveness Report*, 2011-2012, World Economic Forum, στο:

www.weforum.org/reports/

²³ «Μνημόνιο Συνεννόησης στις Συγκεκριμένες Προϋποθέσεις Οικονομικής Πολιτικής», 9-2-2012 (Memorandum of Understanding on Specific Economic Policy Conditionality).

- την κατάργηση του 14^{ου} μισθού (δώρα Πάσχα, επίδομα αδείας) και νέες μειώσεις μισθών στον ιδιωτικό τομέα. Εναλλακτικά, την περικοπή του 13^{ου} και του 14^{ου} μισθού από ένα ύψος και πάνω
- τη μείωση κατά 10 ημέρες της ετήσιας άδειας που δικαιούνται οι εργαζόμενοι μισθωτοί
- τη μείωση των προαυξήσεων για την αμοιβή της απασχόλησης κατά τις Κυριακές και αργίες, από το 75% στο 50%, ή ακόμη και στο 25%
- την εφαρμογή σπαστού ωραρίου (4 + 4 ώρες) εντός του 24ώρου
- την εφαρμογή πενθήμερης εργασίας, χωρίς συνεχόμενο διήμερο ανάπαυσης
- την περαιτέρω μείωση των αποζημιώσεων σε περίπτωση απόλυσης, και
- την επαναδιατύπωση των προϋποθέσεων επαναπρόσληψης και απόλυσης των εποχιακά απασχολούμενων.

Επίσης, συζητείται η δημιουργία ειδικών οικονομικών ζωνών, όπου θα ισχύει ειδικό καθεστώς αμοιβών, εργασιακών σχέσεων, φορολόγησης, κ.λπ. (ΤΟ ΒΗΜΑ, 2012).²⁴

Η συνεχιζόμενη ρευστότητα του εγχώριου πολιτικού τοπίου αλλά και οι κυφορούμενες σημαντικές εξελίξεις στην ευρωζώνη για την αντιμετώπιση της κρίσης χρέους των χωρών του ευρωπαϊκού νότου, δεν επιτρέπουν προβλέψεις για το μέλλον αυτών των προτάσεων, αλλά ούτε και για την τύχη των προηγούμενων ρυθμίσεων.

6. Οι εξελίξεις στην ευρωπαϊκή αγορά εργασίας και ο αντίκτυπός τους στην Ελλάδα

Πώς συναρτώνται οι εξελίξεις που περιγράψαμε παραπάνω με τις τάσεις που διαμορφώνονται σε ευρωπαϊκό επίπεδο στο πεδίο των πολιτικών απασχόλησης; Μήπως η ελληνική αγορά εργασίας έχει αυτονομηθεί από τις ευρύτερες ευρωπαϊκές διεργασίες και ακολουθεί έναν μοναχικό δρόμο που οδηγεί στην απώλεια του κοινοτικού κεκτημένου και της σύγκλισης, που με τόσο κόπο είχε επιτευχθεί τις προηγούμενες δεκαετίες;

Είναι βέβαιο ότι σε επίπεδο ευρωπαϊκών θεσμών η συζήτηση περιστρέφεται γύρω από ριζικά διαφορετικούς προβληματισμούς από αυτούς που κυριαρχούν στη χώρα μας. Στο επίκεντρο του δημόσιου διαλόγου αλλά και των ευρωπαϊκών πολιτικών για την αγορά εργασίας βρίσκεται τα τελευταία χρόνια η έννοια της *‘ευελιξίας με ασφάλεια’* (flexicurity), η οποία το 2007 εντάχθηκε μάλιστα και στον πυρήνα της Ευρωπαϊκής Στρατηγικής Απασχόλησης.²⁵ Η ευελιξία με ασφάλεια συνιστά μια απάντηση στις υπερβολές της απορρύθμισης και αποτελεί ένα βήμα μπροστά σε σχέση με τις νέο-φιλελεύθερες πολιτικές της δεκαετίας του 1990 που επεδίωκαν υψηλά επίπεδα ευελιξίας για τις επιχειρήσεις, προκειμένου αυτές να αντιμετωπίσουν πιο αποτελεσματικά τον εντεινόμενο διεθνή ανταγωνισμό. Επιχειρεί να συγκεράσει το αίτημα για περισσότερη ευελιξία της αγοράς εργασίας με την ανάγκη προστασίας των εργαζομένων, και μάλιστα των πιο ευάλωτων από αυτούς, στο όνομα της κοινωνικής συνοχής και της οικονομικής αποτελεσματικότητας. Τα κύρια συστατικά της πολιτικής αυτής περιλαμβάνουν

²⁴ Όταν γράφονταν αυτές οι γραμμές δεν είχαν οριστικοποιηθεί ακόμη τα νέα μέτρα εξοικονόμησης 11,5 δις ευρώ.

²⁵ Βλ. Commission of the European Communities, 2007.

ευέλικτες αλλά και ασφαλείς συμβάσεις εργασίας, ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης και διαβίου μάθησης, ένα αποτελεσματικό δίκτυο ασφαλείας, μια κουλτούρα συναίνεσης και διαλόγου μεταξύ των κοινωνικών συνομιλητών και ένα θεσμικό περιβάλλον αμοιβαίας εμπιστοσύνης και αξιοπιστίας. Ως εμβληματικό υπόδειγμα επιτυχημένης εφαρμογής της ευελιξίας με ασφάλεια αναδείχθηκε η Δανία (με το περίφημο ‘χρυσό τρίγωνο’), με την Ολλανδία να ακολουθεί από απόσταση.²⁶ Οι ασάφειες, οι παραλείψεις και οι αντιφάσεις της θεωρίας αυτής δεν την εμπόδισαν να παραμείνει στο προσκήνιο της πολιτικής και να γίνει το απόλυτο τοτέμ, μέχρι σήμερα που οι φωνές αμφισβήτησής της άρχισαν να ισχυροποιούνται.

Η κριτική που ασκείται στο μοντέλο του flexicurity εντοπίζεται στα εξής προβληματικά σημεία:²⁷

(α) Οι αντιφάσεις που εμπεριέχει η έννοια του flexicurity οδηγούν σε γενικόλογες διατυπώσεις και στη ρητορική αποδοχή της από ανταγωνιστικά συμφέροντα που δεν εννοούν το ίδιο πράγμα. Η σύγχυση γύρω από το περιεχόμενό της επιτρέπει διαφορετικές ερμηνείες με αποτέλεσμα τη συσκότιση των διαφορετικών απόψεων και συμφερόντων. Οι διαφωνίες ανακύπτουν όταν πρέπει να εντοπιστούν οι αδυναμίες της αγοράς εργασίας και να σχεδιαστούν και να υλοποιηθούν συγκεκριμένες πολιτικές και μεταρρυθμίσεις.

²⁶ Το ‘χρυσό τρίγωνο’ στηρίζεται σε 3 πυλώνες: χαμηλό δείκτη προστασίας της απασχόλησης, δυναμικές ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης, και γενναιόδωρο δίκτυο ασφαλείας για τους ανέργους (ασφάλεια εισοδήματος). Για μια αναλυτική παρουσίαση της δανέζικης και ολλανδικής εμπειρίας αλλά και γενικότερα του μοντέλου του flexicurity βλ. (μεταξύ άλλων) Mouriki (2009).

²⁷ Βλ. σχετικά το άρθρο των Burroni & Keune (2011)

(β) Οι δυσχέρειες στην επίτευξη θεσμικών συμπληρωματικοτήτων (institutional complementarities), δηλαδή μιας ‘συνύφανσης’ μεταξύ των εργασιακών σχέσεων, της εταιρικής διακυβέρνησης και των κρατικών πολιτικών. Οι συμπληρωματικότητες αυτές επιτυγχάνονται σε βάθος χρόνου, ως αποτέλεσμα μακροχρόνιων διεργασιών και δεν μπορούν να σχεδιαστούν επί χάρτου, ούτε να προκύψουν αυθορμήτως από την αγορά. Για παράδειγμα, οι τρεις πυλώνες του δανέζικου ‘χρυσού τριγώνου’ χρειάστηκαν δεκαετίες ολόκληρες για να καταλήξουν να λειτουργούν συμπληρωματικά και αποτελεσματικά.

(γ) Οι φιλόδοξοι στόχοι περί αμοιβαίου οφέλους του flexicurity έρχονται σε σύγκρουση με τα αντιτιθέμενα συμφέροντα του κεφαλαίου και της εργασίας και, κυρίως, με την αυξημένη ισχύ της εργοδοτικής πλευράς. Επίσης, παραβλέπουν την ετερογένεια των συμφερόντων στο εσωτερικό τόσο των εργαζομένων (νέο-εισερχόμενοι / ώριμης ηλικίας εργαζόμενοι, άνδρες / γυναίκες, υψηλών προσόντων / χαμηλών προσόντων), όσο και των εργοδοτών (μικρές / μεγάλες επιχειρήσεις, διαφορετικοί κλάδοι). Τέλος, υποτιμούν τις δυσκολίες διαμόρφωσης συναινέσεων για τις απαραίτητες μεταρρυθμίσεις, προεξοφλώντας την ‘ουδετερότητα’ του κράτους, κάτι που δεν ισχύει.

(δ) Η περιοριστική οπτική της ‘ευελιξίας’ και της ‘ασφάλειας’ δεν λαμβάνει επαρκώς υπόψη τις διαφορές μεταξύ τοπικών αγορών εργασίας, κλάδων, μορφών επιχείρησης και επαγγελματικών ομάδων σε μια χώρα. Αυτό έχει ως συνέπεια μια εθνική μεταρρυθμίση που έχει θετικά αποτελέσματα σε μια περιοχή, κλάδο ή ομάδα, να έχει αρνητικές σε μια άλλη.

Μια επιπλέον αδυναμία του μοντέλου του flexicurity είναι ότι η υπερβολική αύξηση των άτυπων μορφών απασχόλησης (κυρίως της προσωρινής απασχόλησης και της μερικής απασχόλησης λίγων ωρών) συσχετίζεται μάλλον αρνητικά με την παραγωγικότητα και την οικονομική αποτελεσματικότητα, μειώνοντας έτσι την αναδιανεμητική ικανότητα του κράτους και αποδυναμώνοντας έναν από τους τρεις βασικούς πυλώνες του 'χρυσού τριγώνου', που είναι η ασφάλεια του εισοδήματος (Schmid, 2010). Αντίθετα, η λελογισμένη χρήση τους συμβάλλει στην αύξηση της παραγωγικότητας και μπορεί ν' αποτελέσει τη 'γέφυρα' προς την απασχόληση που επιζητούν συγκεκριμένα τμήματα του εργατικού δυναμικού (νέοι, γυναίκες, ΑμεΑ).

Οι νέες προσεγγίσεις που διαμορφώνονται σε ευρωπαϊκό επίπεδο για τη λειτουργία των αγορών εργασίας και του κράτους-πρόνοιας έχουν στο επίκεντρο την υπέρβαση των περιορισμών του μοντέλου του flexicurity, την αναζήτηση ενεργούς ασφάλειας (active securities), δηλαδή εγγυημένα κοινωνικά δικαιώματα που επιτρέπουν στους εργαζόμενους τη συμμετοχή τους, τόσο στους κινδύνους, όσο και στα οφέλη της απασχόλησης, και την αυξανόμενη ευελιξία και ετερογένεια των επαγγελματικών διαδρομών μέσα από ασφαλείς μεταβάσεις.²⁸ Κεντρική θέση στους ευρωπαϊκούς προβληματισμούς κατέχουν έννοιες όπως η διαχείριση των αβεβαιοτήτων (social risk management), ο συντονισμός, η συνεχής παρακολούθηση και η προσαρμογή των πολιτικών, και η σύνδεσή τους με την ευρύτερη χρηματο-οικονομική και παραγωγική πραγματικότητα.

²⁸ Για μια εκτενή παρουσίαση της «ενεργητικής ασφάλειας» βλ. Schmid, 2010.

Το νέο τοπίο της απασχόλησης συνηγορεί υπέρ μιας επαναρρύθμισης των εργασιακών σχέσεων που θα λαμβάνει υπόψη τις δραστικές αλλαγές που έχουν επέλθει: διαφοροποιημένο προφίλ και ανάγκες του εργατικού δυναμικού, σταδιακή διάβρωση του μοντέλου της τυπικής (προστατευμένης και σταθερής) απασχόλησης, ποικιλία και πολυμορφία των εργασιακών σχέσεων. Οι νέες ρυθμίσεις των εργασιακών σχέσεων θα πρέπει, επομένως, να εξασφαλίζουν το σωστό μείγμα ευελιξίας και ασφάλειας στην αγορά εργασίας και να αναβαθμίζουν την ισχύ των θεσμών έναντι των οργανωμένων συμφερόντων. Το ζητούμενο παραμένει: ο περιορισμός της ανασφάλειας, και μια δικαιότερη και πιο αποτελεσματική μεταρρύθμιση της αγοράς εργασίας, αλλά και αναδιανομή των αρνητικών επιπτώσεων της κρίσης.

Ενώ, όμως, στην ΕΕ η αγορά εργασίας βρίσκεται σε μια φάση μετάβασης από το πρότυπο της πλήρους και σταθερής απασχόλησης, σε ένα νέο που τελεί ακόμη υπό διαμόρφωση, στην Ελλάδα οι δυσμενείς εξελίξεις έχουν πισωγυρίσει τις εργασιακές σχέσεις και την αγορά εργασίας πολλές δεκαετίες πίσω, στην επαναδιατύπωση των βασικών παραδοχών της. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να διευρύνεται ξανά το χάσμα με τις πιο προηγμένες ευρωπαϊκές χώρες και να ακυρώνεται η αξιόλογη πρόοδος που είχε επιτευχθεί τα τελευταία 25 χρόνια.

7. Σε αναζήτηση ενός νέου κοινωνικού συμβολαίου

Αναμφισβήτητα, η πιο εντυπωσιακή και δραματική συνέπεια της πολύπλευρης κρίσης που αντιμετωπίζει η χώρα από το 2009 είναι η κατάρρευση του *άρρητου* κοινωνικού συμβολαίου που είχε συνολογηθεί την περίοδο της μεταπολί-

τευσης ανάμεσα στα δύο κόμματα που εναλλάσσονταν στην εξουσία και τα μικρομεσαία στρώματα της κοινωνίας (δημόσιοι υπάλληλοι, επαγγελματίες, μικρο-ιδιοκτήτες)²⁹ Το συμβόλαιο αυτό – το οποίο είχε την αμέριστη υποστήριξη όλων των πολιτικών δυνάμεων – στηριζόταν στις εξής ‘παροχές’ του κράτους προς τους πολίτες-πελάτες: πρόσβαση στους πόρους του δημοσίου (κυρίως μέσω της απασχόλησης στον διογκωμένο δημόσιο τομέα), ανοχή της παραοικονομίας και της φοροδιαφυγής, εύκολος και φθηνός δανεισμός (ιδίως με την ένταξη στο ευρώ), συμμετοχή στην καταναλωτική φρενίτιδα (ακόμη και στο ‘πάρτυ’ του χρηματιστηρίου), γενναιοδωρα πακέτα ευρωπαϊκών κονδυλίων, και μια σειρά από ‘δωρεάν γεύματα’, με αντάλλαγμα τις ψήφους και τη σιωπηρή ανοχή (ή και συνενοχή) στα φαινόμενα διαφθοράς και κακοδιοίκησης. Βεβαίως, οι ‘παροχές’ αυτές εντάσσονταν ταυτόχρονα –κάτι που δεν πρέπει να υποτιμάται– και σε ένα πλαίσιο πρωτόγνωρης πολιτικής σταθερότητας, διεύρυνσης των δημοκρατικών δικαιωμάτων και εντυπωσιακής μείωσης των ανισοτήτων.³⁰ Ωστόσο, αυτός ο απότομος

²⁹ Στην πραγματικότητα, τονίζει ο Λυγερός (2011) «(...) αυτό που συντελείται αυτή την περίοδο είναι η βίαιη αποδόμηση του εκτεταμένου και ανθεκτικού στην Ελλάδα μικρο-ιδιοκτητικού τρόπου παραγωγής. Ο μικρο-ιδιοκτητικός τρόπος παραγωγής έχει αντιφατικές κοινωνικοοικονομικές επιπτώσεις. Από τη μια πλευρά, συχνά εμποδίζει την αύξηση της παραγωγικότητας και διαμορφώνει τις τιμές σε σχετικά υψηλά επίπεδα. Από την άλλη πλευρά όμως, συγκρατεί την απασχόληση, εξασφαλίζει ευελιξία στην αγορά και κυρίως δημιουργεί συνθήκες κοινωνικής ευστάθειας». Παράλληλα, «έχει συμβάλει καθοριστικά στη διαμόρφωση των κυρίαρχων ιδεολογημάτων, νοοτροπιών και συμπεριφορών της ελληνικής κοινωνίας».

³⁰ Μεταξύ του 1974-2004 οι δείκτες ανισότητας μειώθηκαν συνολικά κατά 33%, ενώ κατά την ίδια περίοδο, ο δείκτης ευημερίας αυξήθηκε εντυ-

πλουτισμός και η ταχεία οικονομική ανάπτυξη, χωρίς την παράλληλη ανάπτυξη του κοινωνικού κεφαλαίου και του πνεύματος συνεργασίας, τροφοδότησαν εντέλει μια καιροσκοπική συμπεριφορά από την πλευρά των ποικιλλώνυμων ομάδων συμφερόντων, συμπεριφορά που εμπειρείχε έντονο το στοιχείο της αυτοκαταστροφής και την εξασφάλιση μιας εύθραυστης ισορροπίας στον χαμηλότερο κοινό παρανομαστή.

Η ρήξη του άρρητου συμβολαίου, η οποία για τους περισσότερους επήλθε βίαια και απροειδοποίητα, προκαλώντας ένα ισχυρό σοκ και ένα βαθύ ρήγμα στις σχέσεις του πολιτικού συστήματος με τους πολίτες, επιβάλλει σήμερα τη διατύπωση ενός νέου, αυτή τη φορά *ρητού* και αξιόπιστου κοινωνικού συμβολαίου μεταξύ του κράτους και των κοινωνικών υποκειμένων. Το νέο αυτό κοινωνικό συμβόλαιο θα πρέπει να δίνει έμφαση –μεταξύ άλλων– στην κοινωνική συνοχή, την προστασία των πιο αδύναμων τμημάτων του πληθυσμού, τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας κυρίως για τους νέους, την αξιοποίηση του έμψυχου και άψυχου πλούτου της χώρας, την αξιοκρατία, την επιβράβευση της δημιουργικότητας και την απενεχοποίηση της επιχειρηματικότητας, την εμπέδωση κλίματος εμπιστοσύνης και συνεργασίας και την παγίωση του κράτους δικαίου.

Βασικό συστατικό του νέου κοινωνικού συμβολαίου πρέπει να είναι και το εργαλείο του κοινωνικού διαλόγου. Το σύστημα κοινωνικής διαβούλευσης που ίσχυε μέχρι τώρα –προσχηματικό και ψευδεπίφορο– απέτυχε παταγωδώς να δώσει λύσεις σε χρονίζοντα προβλήματα της παραγωγικής δομής και των εργα-

πρωσιακά, από το 100 το 1974 στο 250 το 2004 (βλ. Μητράκος, Τσακλόγλου, 2010).

σιακών σχέσεων. Χρειάζονται νέοι συνομιλητές με διάθεση για ουσιαστικό διάλογο, ρεαλιστικές προτάσεις και βούληση για αμοιβαίες παραχωρήσεις. Αυτό απαιτεί την υιοθέτηση μιας ριζικά διαφορετικής προσέγγισης από τους κοινωνικούς συνομιλητές που θα εμπνέεται από μια κουλτούρα εμπιστοσύνης και συναίνεσης και μια αίσθηση κοινού μέλλοντος.

Ειδικότερα, σε συνθήκες κρίσης, η διεθνής εμπειρία υποδεικνύει ότι οι βασικές **προϋποθέσεις** για τη συν-διαμόρφωση ενός νέου κοινωνικού συμβολαίου είναι³¹:

- η κοινωνική εμπιστοσύνη
- μια συν-αντίληψη για τα σημαντικά διακυβεύματα και την ευάλωτη θέση της χώρας και η δυνατότητα προσαρμογής στις εξωτερικές προκλήσεις
- η επίγνωση και επιδίωξη του γενικότερου συμφέροντος
- η αξιοπιστία, προσαρμοστικότητα και αποτελεσματικότητα των θεσμών και η επιβολή τους στα άτομα, παραδοσιακά δίκτυα
- μια ξεκάθαρη ατζέντα
- ένα κράτος δίκαιου, απαλλαγμένο από πελατειακές λογικές.

Η επιτυχία αυτού του εγχειρήματος φαίνεται εκ των προτέρων υπονομευμένη σε μια χώρα όπου, για ιστορικούς και πολιτισμικούς λόγους, κυριαρχεί η συγκρουσιακή κουλτούρα, η ιδιοτέλεια και η καχυποψία μεταξύ των κοινωνικών συνο-

³¹ Η πλήρωση αυτών των προϋποθέσεων επέτρεψε στο παρελθόν σε μικρές και ευάλωτες χώρες όπως η Δανία, η Ολλανδία και η Αυστρία, όχι μόνο να επουλώσουν τις πληγές του 2^{ου} Παγκοσμίου Πολέμου και ν' αναπτυχθούν, αλλά και να καταλάβουν μια αξιοζήλευτη θέση στο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα. Με τον ίδιο τρόπο ξεπέρασε και η Φιλανδία τη βαθειά κρίση της δεκαετίας του '90.

μιλητών. Ωστόσο, σε στιγμές καθοριστικές για το μέλλον της χώρας η υπέρβαση των αγκυλώσεων, των ιδεοληψιών και των ιδιοτελών συμφερόντων είναι περισσότερο από ποτέ επιτακτική ανάγκη.

8. Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι είμαστε μάρτυρες ενός βιαίου μετασχηματισμού της ελληνικής κοινωνίας, με απρόβλεπτες συνέπειες. Η κρίση, η βαθειά ύφεση και τα προγράμματα λιτότητας στην ουσία κατέστρεψαν τις θεμελιώδεις σταθερές της μεγάλης πλειοψηφίας των Ελλήνων πολιτών, σταθερές που έχουν να κάνουν με τον πυρήνα της ύπαρξής τους: ασφάλεια, απασχόληση, εισόδημα, σύνταξη, περίθαλψη. Αλλά, παράλληλα, όπως σημειώνει ο Λυγερός (2011), υποσκάπτουν και τα θεμέλια αναπαραγωγής της υφιστάμενης κοινωνικής δομής, καθώς απειλείται μαζικά η επιβίωση της μεσαίας τάξης, με κίνδυνο να οδηγηθούμε σε κοινωνική έκρηξη.

Η συσσώρευση εύφλεκτης κοινωνικής ύλης, σε συνδυασμό με την αδυναμία χάραξης της κοινωνικής και οικονομικής πολιτικής από την εκάστοτε εκλεγμένη κυβέρνηση, και το ασφυκτικό δημοσιονομικό και θεσμικό πλαίσιο των προγραμμάτων λιτότητας, διαμορφώνουν νέα δεδομένα και νέες προκλήσεις για τους κοινωνικούς πρωταγωνιστές. Αρκεί να υπερβούν τις εγγενείς αδυναμίες που χαρακτηρίζουν τη διαδικασία του κοινωνικού διαλόγου (και ευρύτερα, της δημόσιας συζήτησης) στη χώρα μας.

Η μέχρι τώρα εμπειρία επιβεβαιώνει ότι η απορρύθμιση της αγοράς εργασίας δεν μπορεί να θεωρηθεί ως πανάκεια για την αντιμετώπιση των διαρθρωτικών προβλημάτων της ελληνικής οικονομίας και τη χαμηλή της ανταγωνιστικότητα. Αντί-

θετα, δημιουργεί όρους κοινωνικού dumping και διάρρηξης της κοινωνικής συνοχής, αλλά και περαιτέρω διάβρωσης της ανταγωνιστικότητας, με τον εγκλωβισμό της οικονομίας σε δραστηριότητες χαμηλής προστιθέμενης αξίας και χαμηλού εργατικού κόστους σε παραδοσιακούς κλάδους. Η διαρκής υποβάθμιση της θέσης της Ελλάδας στον διεθνή καταμερισμό εργασίας κινδυνεύει έτσι να τη μετατρέψει σε «χώρα φθηνών ευκαιριών για το ευρωπαϊκό κεφάλαιο» (Λυγερός, 2012), με ό,τι αυτό συνεπάγεται για τις μελλοντικές προοπτικές της.

Οι νομοθετικές πρωτοβουλίες της τελευταίας διετίας 2010 μέχρι σήμερα ανέτρεψαν ριζικά τους όρους εργασίας και το σύστημα συλλογικών διαπραγματεύσεων που είχαν κυριαρχήσει στη χώρα μας την τελευταία εικοσαετία και είχαν εξασφαλίσει κοινωνική ειρήνη και αναδιανομή του εισοδήματος. Παράλληλα, απέκοψαν τη χώρα μας από τις ευρύτερες ευρωπαϊκές διεργασίες στο πεδίο της απασχόλησης και της κοινωνικής προστασίας (Ευρωπαϊκή Στρατηγική για την Απασχόληση, Ατζέντα 2020, κοινοτικό κεκτημένο). Με την εξαέρωση βασικών εργασιακών δικαιωμάτων και την πλήρη σχεδόν απορρύθμιση της αγοράς εργασίας, το πεδίο είναι πλέον ελεύθερο για την περαιτέρω μείωση του εργατικού κόστους των επιχειρήσεων, την ευέλικτη οργάνωση της εργασίας και την αυξομείωση του προσωπικού ανάλογα με τις ανάγκες τους. Απομένει να φανεί εάν οι ελληνικές επιχειρήσεις θα αξιοποιήσουν τις ευρείες δυνατότητες που παρέχει το «μνημονιακό» θεσμικό πλαίσιο για να βγουν από τη στενωπό της παρούσας αρνητικής συγκυρίας και να βελτιώσουν τη θέση τους ενόψει της μελλοντικής ανάκαμψης, ή θα τις εκμεταλλευτούν απλώς για να αυξήσουν την κερδοφορία τους και να

αναστείλουν ή να ματαιώσουν τις απαραίτητες οργανωτικές και τεχνολογικές αλλαγές.³² Ο ρόλος των κοινωνικών εταίρων, και ιδίως του ισχυρότερου πόλου, μπορεί και πρέπει να αποβεί καθοριστικός στην αξιοποίηση της κρίσης ως παράθυρου ευκαιρίας για την παραγωγική ανασυγκρότηση και στη διαμόρφωση του μελλοντικού τοπίου των εργασιακών σχέσεων.

Γιατί πραγματικά η κρίση, εκτός από τις οδυνηρές επιπτώσεις της, αποτελεί και μια μοναδική ευκαιρία να απαλλαγεί η χώρα από τα βαρίδια του παρελθόντος που την οδήγησαν στην παρακμή και την απαξίωση, να σπάσουν κατεστημένα συμφέροντα δεκαετιών, να καταδικαστούν πρακτικές ιδιοτέλειας και καιροσκοπισμού, ώστε να αναπνεύσουν οι δυνάμεις της δημιουργίας, του ορθού λόγου και του συλλογικού συμφέροντος. Αρκεί να υπάρξει ένα εθνικό σχέδιο που θα συναρθρώνει όλα αυτά τα προτάγματα και θα απελευθερώσει τις σχολάζουσες δυνάμεις της χώρας. Η περίοδος που διανύουμε είναι μια κατ' εξοχήν ρευστή και μεταβατική περίοδος, όπου όλα μπορούν να συμβούν: και η απώλεια των κατακτήσεων των τελευταίων 50 ετών, αλλά και μια δημιουργική υπέρβαση του στρεβλού μοντέλου ανάπτυξης, το οποίο, είναι σαφές, ότι είχε πλέον φτάσει στα όρια του.

³² Φυσικά, ένα ευνοϊκότερο θεσμικό πλαίσιο από μόνο του δεν αρκεί για να βοηθήσει την ανάκαμψη της παραγωγικής δραστηριότητας, εάν δεν διορθωθούν παράλληλα και οι διαχρονικές στρεβλώσεις και παθογένειες της ελληνικής οικονομίας.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

Burroni L., Keune M., 2011, “Flexicurity: a conceptual critique”, *European Journal of Industrial Relations* 17(1), pp.75-91.

Commission of the European Communities, 2007, “Towards Common Principles of Flexicurity: More and Better jobs through flexibility and security”, *COM 359*, Brussels, 27-6-2007.

Eurostat, *Labour Force Survey*, 2007 & 2011.

European Commission, 2010, *The Economic Adjustment Programme for Greece, European Economy, Occasional Papers* 61, May, Brussels.

Mouriki A., 2009, “Flexibility and security: an asymmetrical relationship? The uncertain relevance of flexicurity policies for segmented labour markets and residual welfare regimes”, *AIAS Working Paper*, 09-74, University of Amsterdam, Amsterdam, 118 p.

Schmid G., 2010, “The future of employment relations. Goodbye ‘Flexicurity’ – welcome back transitional labour markets?”, *AIAS Working Paper*, 10-106, University of Amsterdam, Amsterdam, 61 p.

Ελληνική

Βασιλείου Μ., 2012, «Και όμως δεν φτάνει οι μισθοί», *TA NEA*, 14-15/1/2012.

Γαβρόγλου Στ. Π., 2012, *Το κόστος εργασίας στην Ελλάδα πριν και μετά το*

μνημόνιο, Άρθρα και μελέτες 1/2012, Αθήνα, Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας και Ανθρώπινου Δυναμικού.

Γεωργάκης Η., 2012α, «‘Τροϊκό’ ευαγγέλιο κατά περικοπών!», *TA NEA*, 17/1/2012.

Γεωργάκης Η., 2012β, «Δεν παίρνουν τον μισθό τους 400.000 εργαζόμενοι», *TA NEA*, 14-3-2012.

Γεωργάκης Η., 2012γ, «ΓΣΕΕ κατά Τόμσεν για τους μισθούς», *TA NEA*, 29-3-2012.

Εφημερίς της Κυβερνήσεως, αρ. Φύλλου Α40, 15-3-10.

Εφημερίς της Κυβερνήσεως, αρ. Φύλλου 65, 6-5-10.

Εφημερίς της Κυβερνήσεως, αρ. Φύλλου 66, 11-5-10.

Εφημερίς της Κυβερνήσεως, αρ. Φύλλου 115, 15-7-10.

Εφημερίς της Κυβερνήσεως, αρ. Φύλλου Α’212, 17-12-10.

Εφημερίς της Κυβερνήσεως, αρ. Φύλλου 152, 1-7-11.

Εφημερίς της Κυβερνήσεως, αρ. Φύλλου Α’ 226, 27-10-11.

Εφημερίς της Κυβερνήσεως, αρ. Φύλλου 38, 28-2-12.

Ζωγραφάκης Στ., Σπαθής Π., 2010, «Οικονομική κρίση και αγορά εργασίας: το τέλος των δημοσιονομικών αποκλίσεων και επιπτώσεις», Παρουσίαση στην ημερίδα της Τράπεζας της Ελλάδος με θέμα *Η ελληνική αγορά εργασίας: χαρα-*

κτηριστικά, εξελίξεις και προκλήσεις, Αθήνα, 22 Μαρτίου 2010.

Ιωάννου Χρ., 2012, «Τεκτονικές αλλαγές στο σύστημα διαμόρφωσης των μισθών», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. Α' - Β' /2011, Αθήνα, σελ. 133-164.

Καλυβίτης Σ., Μούτος Θ., Χατζηπαναγιώτου Π., 2012, «Οικονομική εξωστρέφεια με κάθε τρόπο», *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 22-1-2012.

Κουζής Ι., 2012, «Οι εργασιακές σχέσεις πριν και μετά το Μνημόνιο 1 & 2», Ομιλία στα σεμινάρια της Διεύθυνσης Οικονομικών Μελετών της Τράπεζας της Ελλάδος, 27-4-2012.

Κοψίνη Χρ., 2012, «Εξαφάνιση των κλαδικών σηματοδοτεί η αυριανή λήξη της μετενέργειας», *ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ της ΚΥΡΙΑΚΗΣ*, 13-5-2012.

Λακαφώσης Κ., 2012, «Δεν είναι λύση η μείωση μισθών», *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 22-1-2012.

Λυγερός Στ., 2011, *Από την κλεπτοκρατία στη χρεοκοπία*, Αθήνα, Πατάκης, 422 σελ.

Λυγερός Στ., 2012, «Το μήνυμα του Ματίας Μορς», *ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, 5-5-2012.

Μητράκος Θ., Τσακλόγου Π., 2010, «Φτώχεια κι ανισότητα στην Ελλάδα: τι δείχνουν τα διαθέσιμα στοιχεία», στο Κονιόρδος Σ., Φωτόπουλος Ν. (επιμ.), *Φτώχεια, ανισότητες και εκπαίδευση στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης*, Αθήνα, ΚΑΝΕΠ ΓΣΕΕ, σελ. 212.

Μιχοπούλου Στ., 2012, «Αναπτυξιακές και κοινωνικές επιπτώσεις των πολιτικών σταθερότητας του ΔΝΤ», *ΙΝΕ ΓΣΕΕ*,

Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Μελέτες (Studies)/21, Αθήνα.

ΟΟΣΑ, 2010, *OECD indicators on employment protection*, Version 2 – Last update 24-09-2010, διαθέσιμο στο www.oecd.org/employment/protection

Παπαδής Κ., 2012α, «Μείωση μισθών 15% για όλους απαιτούν οι δανειστές μας», *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 22-1-2012.

Παπαδής Κ., 2012β, «‘Καταγίδα’ σε μισθούς και συμβάσεις», *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 1-4-2012.

Ρομπόλης Σ., 2012α, «Συνένοχοι χρεοκοπίας. Η στοχοποίηση εργαζομένων και συνδικάτων από την τρόικα», *ΤΑ ΝΕΑ*, 10-1-2012.

Ρομπόλης Σ., 2012β, «Η άνιση ανάπτυξη. Η Ελλάδα και οι οικονομίες των χωρών του Ευρωπαϊκού Νότου», *ΤΑ ΝΕΑ*, 20-2-2012.

Ρωμανιάς Γ., 2012, «Γυρίζουμε στην προ του 1955 εποχή», *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 19-2-2012.

Σώμα Επιθεώρησης Εργασίας (Σ.ΕΠ.Ε.), 2012, *Έκθεση Πεπραγμένων 2011*, Αθήνα.

ΤΟ ΒΗΜΑ, 2012, «Νέες αλλαγές στα εργασιακά», 29-4-2012.

Τράπεζα της Ελλάδος, 2012, *Έκθεση Διοικητή για τη νομισματική πολιτική*, Αθήνα.

Φυντικάκης Γ., 2012, «Οι τιμές μειώθηκαν, αλλά οι τιμές στα ράφια παραμένουν υψηλές», *ΤΑ ΝΕΑ*, 20-1-2012.

Χολέζας Ι., 2012, «Εξελίξεις στην αγορά εργασίας», *Οικονομικές εξελίξεις 2012/17*, τετραμηνιαία έκδοση ΚΕΠΕ, Φεβρουάριος, Αθήνα, σελ. 25-31.

Χρυσολωρά Ε., 2012, «Έξι κλειδιά για την ανάκαμψη της οικονομίας», *ΤΑ ΝΕΑ*, 20-3-2012.

Ιστότοποι

www.express.gr/news/finance/, «Προτελευταία η Ελλάδα μεταξύ 59 χωρών στην παγκόσμια κατάταξη ανταγωνιστικότητας», 31-5-2012.

www.in.gr/economy/article/ , «Επέλαση ατομικών συμβάσεων. Μερική η απασχόληση για 1 στους 2, ανασφάλιστη η εργασία για 1 στους 3», 18-5-2012.

www.oecd.org

www.statistics.gr

www.ypakp.gr

www.weforum.org/reports/

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1
ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΕΣ ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ ΣΤΟ ΘΕΣΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ
ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ
2010-2012

ΝΟΜΟΙ & ΑΡΘΡΑ	ΚΥΡΙΟΤΕΡΕΣ ΡΥΘΜΙΣΕΙΣ
Ν. 3833/10, Προστασία της εθνικής οικονομίας-Επείγοντα μέτρα για την αντιμετώπιση της δημοσιονομικής κρίσης (ΦΕΚ Α40/15.03.10)	
άρθρο 18	Προγράμματα απασχόλησης ανέργων (επιδότηση μέχρι το 100% των ασφαλιστικών εισφορών από τον ΟΑΕΔ)
άρθρο 19	Πάγιο σύστημα ρύθμισης οφειλομένων εισφορών
Ν. 3845/10, Μέτρα για την εφαρμογή του μηχανισμού στήριξης της ελληνικής οικονομίας από τα κράτη-μέλη της Ζώνης του ευρώ και το ΔΝΤ (Μνημόνιο 1) (ΦΕΚ 65/6.5.10)	
άρθρο 2	<p>Θέσπιση της επιταγής επανένταξης στην αγορά εργασίας για επιδοτούμενους ανέργους</p> <p>Επιχορήγηση των ΕΠΑ από τον ΟΑΕΔ για την πρόσληψη ανέργων 55-64 ετών για εργασία στον δημόσιο τομέα</p> <p>Καθιέρωση της δυνατότητας πρόσληψης νέων έως 24 ετών για 12 μήνες για απόκτηση εργασιακής εμπειρίας με μισθό το 80% του κατώτατου μισθού της ΕΓΣΣΕ</p> <p>Οι όροι των Ομοιοεπαγγελματικών και Επιχειρησιακών Συμβάσεων Εργασίας μπορούν να αποκλίνουν έναντι των αντίστοιχων όρων Κλαδικών Συμβάσεων Εργασίας, καθώς και των Εθνικών Γενικών Συλλογικών Συμβάσεων Εργασίας και οι όροι των Κλαδικών Συμβάσεων Εργασίας μπορούν να αποκλίνουν έναντι των αντίστοιχων όρων Εθνικών Γενικών Συλλογικών Συμβάσεων Εργασίας</p> <p>Με την έκδοση Προεδρικών Διαταγμάτων ρυθμίζονται θέματα που αφορούν: α) τη διαδικασία προσφυγής στον Οργανισμό Μεσολάβησης και Διαιτησίας, β) την αύξηση του ορίου απολύσεων, στις περιπτώσεις ομαδικών απολύσεων, γ) τον καθορισμό του ύψους και τον τρόπο καταβολής της αποζημίωσης του απολυμένου, δ) τα μέτρα αποτροπής απολύσεων εργαζομένων μεγάλης ηλικίας που βρίσκονται στο στάδιο πριν τη συνταξιοδότησή τους, ανεξάρτητα αν πρόκειται για ομαδικές απολύσεις ή μεμονωμένες, ε) τον καθορισμό των όρων απασχόλησης και το κατώτατο ημερομίσθιο των νέων ηλικίας κάτω των 25 ετών που εισέρχονται στην αγορά εργασίας για πρώτη φορά, στ) τον καθορισμό των εν γένει όρων απασχόλησης και ασφάλισης των απασχολούμενων σε συμβάσεις</p>

	μαθητείας, η διάρκεια των οποίων δεν μπορεί να είναι ανώτερη του έτους, ζ) τον καθορισμό της ανώτατης διάρκειας των συμβάσεων ορισμένου χρόνου.
Ν. 3846/10, Εγγυήσεις για την εργασιακή ασφάλεια (ΦΕΚ 66/11.05.10) ³³	
άρθρο 1	Ειδικές μορφές απασχόλησης: τεκμήριο εξαρτημένης εργασίας=9 μήνες και αποκλειστική απασχόληση στον ίδιο εργοδότη
άρθρο 2	Μερική απασχόληση: συμμόρφωση με την κοινοτική οδηγία 97/81, επέκταση της ΜΑ και στις ΔΕΚΟ, προσαύξηση κατά 10% της αμοιβής για ΜΑ κάτω των 20 ωρών και για υπερωριακή απασχόληση, διευκόλυνση για μετατροπή της πλήρους απασχόλησης σε μερική
άρθρο 3	Προσωρινή απασχόληση: διάρκεια μέχρι 12-18 μήνες, αμοιβές όχι κάτω από τα κατώτατα όρια της ΕΓΣΣΕ, ίδια δικαιώματα με τους μόνιμους εργαζόμενους, ασφάλιση στο ΙΚΑ
άρθρο 4	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Διαθεσιμότητα μισθωτών
άρθρο 5	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Τηλεργασία
άρθρο 7	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Διευθέτηση χρόνου εργασίας
άρθρο 8	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Εργασία που παρέχεται την 6^η ημέρα

³³ Το αξιολογούμενο με τον νόμο αυτό είναι ότι ψηφίστηκε μετά τον Ν. 3845/10 (Μνημόνιο-1), ενώ στην ουσία περιλαμβάνει ρυθμίσεις που είχαν αποφασιστεί σε προγενέστερο χρόνο και με τα οικονομικά δεδομένα της προηγούμενης διετίας. Η ψήφισή του αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα προχειρότητας και κακού προγραμματισμού του νομοθετικού έργου.

Ν.3863/10, Νέο ασφαλιστικό σύστημα και συναφείς διατάξεις, ρυθμίσεις στις εργασιακές σχέσεις (ΦΕΚ 115/15.07.10)	
άρθρο 73	Μεσολάβηση-διατησία: κατάργηση της δυνατότητας μονομερούς προσφυγής των συνδικάτων στη διατησία σε περίπτωση άρνησης του εργοδότη να αποδεχτεί την πρόταση του μεσολαβητή
άρθρο 74	Ρύθμιση θεμάτων εργασιακών σχέσεων : διευκόλυνση των απολύσεων (έμμεση μείωση της αποζημίωσης απόλυσης υπαλλήλων κατά 50%, διευκόλυνση ομαδικών απολύσεων) Μείωση των προσανξήσεων σε περίπτωση υπερεργασίας και υπερωριακής απασχόλησης Περικοπή του κατώτατου μισθού των εργαζομένων κάτω των 25 ετών στο 84% του κατώτατου εθνικού μισθού της ΕΓΣΣΕ
Ν. 3899/10, Επείγοντα μέτρα εφαρμογής του προγράμματος στήριξης της ελληνικής οικονομίας (ΦΕΚ Α'212/17.12.10)	
άρθρο 13	Θέσπιση της Ειδικής Επιχειρησιακής ΣΣΕ: υπέρσχυση έναντι κλαδικών ΣΣΕ, κατάργηση της αρχής της ευνοϊκότερης ρύθμισης
άρθρο 14	Διαδικασία επίλυσης συλλογικών διαφορών: περιορισμός του ρόλου του ΟΜΕΑ αποκλειστικά στον καθορισμό του βασικού μισθού
άρθρο 15	Αξιολόγηση του θεσμού μεσολάβησης-διατησίας από τους κοινωνικούς εταίρους
άρθρο 16	Γενικές ρυθμίσεις και μεταβατικές διατάξεις
άρθρο 17	Ρύθμιση θεμάτων μερικής απασχόλησης , εκ περιτροπής εργασίας (ο εργοδότης μπορεί να επιβάλλει –αντί απολύσεων- σύστημα εκ περιτροπής απασχόλησης μέχρι 9 μήνες εντός του ημερολογιακού έτους), προσωρινής απασχόλησης (διάρκεια μέχρι 36 μήνες), δοκιμαστικής περιόδου απασχόλησης (διεύρυνση σε 12 μήνες) και απλοποίηση διαδικασιών εφαρμογής εργατικής νομοθεσίας
Ν. 3986/11, Επείγοντα μέτρα εφαρμογής Μεσοπρόθεσμου Πλαισίου Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2012-2015 (ΦΕΚ 152/1-7-2011)	
άρθρο 39	Προϋποθέσεις επιδότησης και οικονομική ενίσχυση ανέργων: ανώτατο όριο τα 450 ημερήσια επιδόματα εντός μιας 4ετίας
άρθρο 40	Αυτόματη μετατροπή ΣΟΧ σε αορίστου χρόνου κατά την καταγγελία
άρθρο 41	Ρυθμίσεις για τους εργαζόμενους με συμβάσεις ορισμένου χρόνου: (α) επιτρέπεται η χωρίς περιορισμό ανανέωση των ΣΟΧ εφόσον υφίσταται αντικειμενικός λόγος (π.χ. είδος ή δραστηριότητα της επιχείρισης), (β) εφόσον δεν συντρέχει αντικειμενικός λόγος, επιτρέπονται μέχρι 3 ανανεώσεις, αλλιώς τεκμαίρεται η κάλυψη παγίων και διαρκών αναγκών (γ) διαδοχικές θεωρούνται οι

άρθρο 42	ΣΟΧ οι οποίες συνάπτονται με τους ίδιους όρους, εφόσον δεν έχουν μεσολαβήσει 45 ημέρες από την προηγούμενη σύμβαση
άρθρο 43	<i>Διευθέτηση του χρόνου εργασίας</i> : περίοδος αναφοράς 6 μήνες. Η διευθέτηση καθορίζεται με επιχειρησιακή σύμβαση ή συμφωνία εργοδότη με συνδικαλιστική οργάνωση, συμβούλιο εργαζομένων ή ένωση προσώπων
	Συμβάσεις εργασίας ορισμένου χρόνου για νέους 18-25 ετών για απόκτηση εργασιακής εμπειρίας , με αποδοχές μειωμένες έως 20% : διάρκεια μέχρι 24 μήνες, δυνατότητα σύναψης περισσότερο της 1 σύμβασης
Ν. 4024/11, Συνταξιοδοτικές ρυθμίσεις, ενιαίο βαθμολόγιο-μισθολόγιο, εργασιακή εφεδρεία και άλλες διατάξεις εφαρμογής του Μεσοπρόθεσμου Πλαισίου Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2012-2015 (ΦΕΚ Α' 226/27.10.2011)	
άρθρο 37	αναστολή της δυνατότητας επέκτασης των συλλογικών συμβάσεων, μέχρι το 2015
Ν. 4046/12, Μνημόνιο Συνεννόησης στις συγκεκριμένες προϋποθέσεις οικονομικής πολιτικής-Πράξη 6 Υπουργ. Συμβουλίου της 28-2-2012 (ΦΕΚ 38/28.2.2012)	
Κεφ. 4, παρ. 4.1.	<i>Καθορισμός κατώτατων μισθών, μεταρρυθμίσεις στο σύστημα καθορισμού των αμοιβών, ενθάρρυνση της επαναδιαπραγματεύσης των συλλογικών συμβάσεων, ειδικοί εργασιακοί όροι, μέτρα για το μη-μισθολογικό κόστος, καταπολέμηση της αδήλωτης εργασίας και της εισφοροδιαφυγής:</i>
άρθρο 1	<ul style="list-style-type: none"> ▪ μείωση κατά 22% των ελαχίστων μισθών της ΕΓΣΣΕ (όπως ίσχυαν την 1-1-2012) μέχρι την ολοκλήρωση του προγράμ. δημοσιονομικής προσαρμογής ▪ μείωση κατά 32% για τους νέους κάτω των 25 ετών, χωρίς περιοριστικούς όρους, και για τους μαθητευόμενους
άρθρο 2	<ul style="list-style-type: none"> ▪ μέγιστη διάρκεια των συλλογικών συμβάσεων τα 3 έτη ▪ μείωση της μετενέργειας από 6 σε 3 μήνες, κατάργηση επιδομάτων (πλην 4)
άρθρο 3	<ul style="list-style-type: none"> ▪ προσφυγή στη διαιτησία μόνο με κοινή συμφωνία εργοδοτών κι εργαζομένων ▪ η διαιτησία θα ισχύει μόνο για τον βασικό μισθό
άρθρο 4	<ul style="list-style-type: none"> ▪ αναστολή αυτόματων αυξήσεων μισθών και ωριμάνσεων (μέχρι το ποσοστό της ανεργίας να πέσει κάτω από το 10%)
άρθρο 5	<ul style="list-style-type: none"> ▪ κατάργηση της μονιμότητας όσων συμβάσεων ορισμένου χρόνου λήγουν με τη συμπλήρωση του ορίου ηλικίας ή τη συνταξιοδότηση
<p>Μελλοντικές δεσμεύσεις που απορρέουν από το Μνημόνιο-2 ³⁴</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ αντικατάσταση του ύψους των μισθών που ορίζονται από την ΕΓΣΣΕ με τον ελάχιστο μισθό που θα νομοθετήσει η κυβέρνηση ▪ μείωση των ασφαλιστικών εισφορών στο ΙΚΑ κατά 5% (κατάργηση ΟΕΚ και ΟΕΕ, μείωση συντάξεων από Σεπτ. 12, αναπροσαρμογή εισφορών) ▪ αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας του ΣΕΠΕ ▪ εισαγωγή της Κάρτας Εργασίας στις επιχειρήσεις 	

³⁴ «Μνημόνιο Συνεννόησης στις Συγκεκριμένες Προϋποθέσεις Οικονομικής Πολιτικής», 9-2-2012 (Memorandum of Understanding on Specific Economic Policy Conditionality).

Αγορά εργασίας, εγγεγραμμένη ανεργία και ροές εργατικού δυναμικού κατά τη διάρκεια της τρέχουσας οικονομικής ύφεσης*

Δημήτρης Καραντινός

Περίληψη

Το άρθρο επιχειρεί μια ανάλυση των στατιστικών στοιχείων για την αγορά εργασίας που δημοσιοποιήθηκαν από τον ΟΑΕΔ τα τελευταία δύο χρόνια (2010 και 2011). Τα θέματα που απασχολούν είναι οι διαφορές ανάμεσα στα στοιχεία του ΟΑΕΔ και τα αντίστοιχα στοιχεία της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού της ΕΛΣΤΑΤ, η εξέλιξη του αριθμού των εγγεγραμμένων ανέργων (επιδοτούμενων και μη), η δομή του πληθυσμού των εγγεγραμμένων ανέργων και η εξέλιξη των ροών της μισθωτής απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα. Το άρθρο ολοκληρώνεται με προτάσεις για τη συνέχιση της έρευνας στα υπό συζήτηση θέματα.

1. Εισαγωγή

Στο παρόν άρθρο επιχειρείται κυρίως η παρουσίαση, ανάλυση και συζήτηση των στατιστικών στοιχείων για την αγορά της εργασίας που συλλέγονται από τον Οργανισμό Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού (ΟΑΕΔ), του βασικού οργανισμού για την απασχόληση στη χώρα μας. Από τον Ιανουάριο του 2010, ο ΟΑΕΔ δημοσιοποιεί, σε μηνιαία βάση, στατιστικά στοιχεία για την εξέλιξη της εγγεγραμμένης ανεργίας καθώς και για την εξέλιξη των επιδοτούμενων ανέρ-

γων. Τακτικά, σε μηνιαία βάση, παρουσιάζονται επίσης στοιχεία για τις ροές του εργατικού δυναμικού στην ιδιωτική αγορά εργασίας (προσλήψεις και απολύσεις). Από τον Ιανουάριο του 2011 τα στατιστικά στοιχεία εμπλουτίστηκαν με πληροφορίες για διάφορα ατομικά χαρακτηριστικά των εγγεγραμμένων ανέργων.

Τα στατιστικά στοιχεία για την εγγεγραμμένη ανεργία, που κατά κανόνα συλλέγονται από τις δημόσιες υπηρεσίες απασχόλησης (ΔΥΑ) αποτελούν διεθνώς το συνηθέστερο εργαλείο για την ανάλυση των πολιτικών αγοράς εργασίας σε εθνικό επίπεδο. Οι άνεργοι εγγράφονται στις ΔΥΑ όταν επιθυμούν να βρουν δουλειά, να λάβουν κάποια οικονομική υποστήριξη, ή/και να συμμετάσχουν σε κάποιο από τα ενεργητικά προγράμματα για την απασχόληση. Η εγγραφή τους επιτρέπει στις ΔΥΑ να εκτιμούν το επίπεδο και την εξέλιξη της εγγεγραμμένης ανεργίας, καθώς και την εξέλιξη των προγραμμάτων για τη στήριξη της απασχόλησης. Συνοπτικά, τα στοιχεία των ΔΥΑ προσφέρονται για το σχεδιασμό των απαιτούμενων παρεμβάσεων στην αγορά της εργασίας, καθώς και για την εκτίμηση της επίπτωσης των εφαρμοζομένων μέτρων (Eurostat, 2006).

Εκτός όμως από αυτή τη λειτουργία, τα στοιχεία για την εγγεγραμμένη ανεργία είναι χρήσιμα γιατί παρουσιάζουν μια αξιόπιστη εκτίμηση του επιπέδου της ανεργίας σε μια δεδομένη χρονική στιγμή. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα στην περίπτωση της χώρας μας, καθώς ο ΟΑΕΔ λειτουργεί και ως οργανισμός ασφάλισης (η εγγραφή ανέργου είναι απαραίτητη προϋπόθεση για τη λήψη επιδόματος ανεργίας) και παρέχει επίσης τα περισσότερα από τα προγράμματα ανακούφισης των ανέργων. Επιπλέον, εφόσον παραμένει σταθερό το νομοθετικό πλαίσιο και οι διοικητικοί κανόνες για

* Θερμές ευχαριστίες στον κ. Στέλιο Ζαχαρίου, προϊστάμενο του Τμήματος Εργατικού Δυναμικού της ΕΛΣΤΑΤ, για την παροχή αναλυτικών στοιχείων από την Έρευνα Εργατικού Δυναμικού καθώς και για τις χρήσιμες παρατηρήσεις κατά τη συγγραφή του άρθρου.

την εγγραφή των ανέργων και τη λήψη των επιδομάτων, οι μεταβολές στον πληθυσμό των εγγεγραμμένων ανέργων αντανακλούν, με σχετική ακρίβεια, τις τάσεις στην ανεργία.

Ομολογουμένως, οι περισσότεροι αναλυτές των εξελίξεων στην αγορά της εργασίας προτιμούν να σχολιάζουν με βάση τα «επίσημα» στοιχεία για την ανεργία, δηλαδή τα στοιχεία της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ) που στηρίζονται στους ορισμούς του Διεθνούς Οργανισμού για την Εργασία (ILO). Και τούτο γιατί γενικά πιστεύεται ότι αυτά τα στοιχεία είναι λιγότερο περιοριστικά από τα στοιχεία που προέρχονται από το μητρώο ανεργίας. Οι αγρότες ή τα άτομα που διαμένουν σε αραιοκατοικημένες περιοχές για παράδειγμα, σπανίως εμφανίζονται στις λίστες των ανέργων. Από την άλλη μεριά όμως, άτομα που εργάζονται σε περιθωριακές και ελάχιστα αμειβόμενες θέσεις εργασίας, σύμφωνα με τους ορισμούς θεωρούνται απασχολούμενοι και επομένως δεν προσμετρώνται στους άνεργους της ΕΕΔ. Το εάν το μητρώο ανέργων είναι ή όχι περισσότερο περιοριστικό από την ΕΕΔ εξαρτάται αποκλειστικά από τους εθνικούς κανόνες αναφορικά με τον ορισμό της ανεργίας (European Commission, 1999).

Το άρθρο αποτελείται από πέντε ενότητες, συμπεριλαμβανομένης και της εισαγωγής. Στη δεύτερη ενότητα παρουσιάζονται και σχολιάζονται τα στοιχεία για την εξέλιξη του αριθμού των εγγεγραμμένων ανέργων καθώς και τα στοιχεία για τους άνεργους που λαμβάνουν επίδομα ανεργίας. Στην τρίτη ενότητα τα στοιχεία του ΟΑΕΔ συγκρίνονται με τα αντίστοιχα της ΕΕΔ, ενώ στην τέταρτη ενότητα παρουσιάζονται και σχολιάζονται τα στοιχεία για τις ροές του εργατικού δυναμικού στην

ιδιωτική αγορά εργασίας. Η τελευταία ενότητα περιλαμβάνει συμπερασματικό χαρακτήρα παρατηρήσεις για τη συνέχιση της έρευνας στα υπό συζήτηση θέματα.

2. Εγγεγραμμένοι και επιδοτούμενοι άνεργοι

Ο Πίνακας Α1 του παραρτήματος στο τέλος του άρθρου παρουσιάζει τα στατιστικά στοιχεία για τον πληθυσμό των εγγεγραμμένων ανέργων, καθώς και των ανέργων που επιδοτήθηκαν το χρονικό διάστημα από τον Ιανουάριο του 2010 έως το Δεκέμβριο του 2011. Από μια γρήγορη ματιά στον Πίνακα προκύπτουν αρκετές παρατηρήσεις.

Ο αριθμός των εγγεγραμμένων ανέργων υπόκειται σε ισχυρή εποχική διακύμανση. Με τον όρο «εποχική διακύμανση» αναφερόμαστε σε έναν εποχικό παράγοντα που επαναλαμβάνεται κάθε χρόνο, ανεξάρτητα από μεταβολές λόγω ύφεσης ή ανάπτυξης. Ο αριθμός των εγγεγραμμένων ανέργων ξεκινά από σχετικά υψηλά επίπεδα κατά τους πρώτους μήνες του έτους και μειώνεται μέχρι το Μάιο. Από αυτό το μήνα και μέχρι το Σεπτέμβριο, ο αριθμός των εγγεγραμμένων ανέργων δεν παρουσιάζει αξιόλογες μεταβολές, ενώ αρχίζει να αυξάνεται πάλι κατά τους φθινοπωρινούς μήνες. Αυτό το πρότυπο αντανακλά τον εποχικό χαρακτήρα διαφόρων οικονομικών δραστηριοτήτων στη χώρα μας και πιο συγκεκριμένα, τη μεγάλη έκταση των τουριστικών και άλλων δραστηριοτήτων (οικοδομές, εκπαίδευση).

Στο χρονικό διάστημα που καλύπτεται από τα στοιχεία, ο πληθυσμός των εγγεγραμμένων ανέργων αυξήθηκε από 767.602 άτομα σε 907.891 άτομα, σημειώνοντας συνολική αύξηση κατά 18,28%. Η μεγάλη πλειοψηφία των εγγε-

γραμμένων ανέργων, στα επίπεδα του 80% του συνόλου, ανήκαν στην κατηγορία των «αναζητούντων εργασία», ήταν δηλαδή άνεργοι σύμφωνα με την κοινή αντίληψη του όρου. Οι αναζητούντες εργασία αυξήθηκαν στο υπό εξέταση χρονικό διάστημα σχεδόν όσο και το σύνολο των εγγεγραμμένων ανέργων (18,74%). Παράλληλα, ένα σημαντικό μέρος των ατόμων που εγγράφονται στο μητρώο ανεργίας του ΟΑΕΔ, περίπου 20%, ταξινομείται στην κατηγορία των «μη αναζητούντων εργασία». Στην κατηγορία αυτή καταχωρούνται και οι εποχιακοί εργαζόμενοι. Τα άτομα αυτής της κατηγορίας αυξήθηκαν επίσης στη διάρκεια των τελευταίων δύο ετών, σχεδόν όσο και οι υπόλοιποι (16, 38%).

Από το σύνολο των εγγεγραμμένων ανέργων, περίπου το ένα τρίτο ικανοποιούσε τις προϋποθέσεις για τη λήψη επιδόματος και ελάμβανε επίδομα ανεργίας. Ο αριθμός των επιδοτούμενων ανέργων αυξήθηκε από 253.490 άτομα τον Ιανουάριο του 2010 σε 273.867 άτομα το Δεκέμβριο του 2011, δηλαδή αυξήθηκε κατά 8,04%. Το γεγονός ότι η αύξηση του αριθμού των επιδοτούμενων ανέργων ήταν σημαντικά μικρότερη της αύξησης του συνόλου των ανέργων χρήζει διερεύνησης.

Η μεγάλη πλειοψηφία των εγγεγραμμένων ανέργων (77% τον Ιανουάριο 2010) ήταν εγγεγραμμένοι στο μητρώο της ανεργίας για διάστημα μικρότερο του έτους, ενώ τα άτομα που ήταν εγγεγραμμένα για μεγαλύτερη περίοδο συμπλήρωναν την εικόνα με μικρότερα ποσοστά. Ωστόσο, αυτές οι δύο κατηγορίες ανέργων κινήθηκαν προς διαφορετική κατεύθυνση στο υπό εξέταση χρονικό διάστημα. Συγκεκριμένα, οι εγγεγραμμένοι άνεργοι μικρής διάρκειας δεν παρουσίασαν ουσιώδη μεταβολή (για την ακρίβεια μειώθηκαν κατά 1,78%),

ενώ οι μακροχρόνια άνεργοι αυξήθηκαν κατά 85,45%, αύξηση η οποία δικαιούται να χαρακτηριστεί ως «εκρηκτική».

Το τελευταίο αυτό εύρημα εξηγεί το γιατί η αύξηση του αριθμού των εγγεγραμμένων ανέργων δεν ακολουθήθηκε από ανάλογη αύξηση του αριθμού των επιδοτούμενων ανέργων. Με την απότομη αύξηση της διάρκειας της ανεργίας που επέφερε η παρούσα οικονομική κρίση, μεγάλος αριθμός ανέργων εξάντλησε το δικαίωμα επιδότησης, καθώς η επιδότηση της ανεργίας διαρκεί στη χώρα μας έως 12 μήνες.

Έχει υποστηριχθεί ότι το σύστημα επιδότησης της ανεργίας στη χώρα μας είναι ένα από τα λιγότερο γενναιόδωρα στις χώρες της ΕΕ, εφόσον αφήνει μεγάλα τμήματα του εργατικού δυναμικού (μακροχρόνια άνεργοι, νεοεισερχόμενοι, αυτοαπασχολούμενοι) χωρίς κάλυψη (Karantinos, 2011). Και ενώ οι μεγάλες αυτές κατηγορίες των ανέργων μένουν χωρίς επιδόματα ανεργίας, πολλοί εποχιακά εργαζόμενοι (ακόμα και συνταξιούχοι υπό προϋποθέσεις) λαμβάνουν ετήσια ειδικά εποχιακά βοηθήματα, χωρίς ενδεχομένως να διατρέχουν τον κίνδυνο ανεργίας.

Αξίζει να σημειωθεί ότι μετά την εμφάνιση της κρίσης, πολλές Ευρωπαϊκές χώρες μεταρρύθμισαν τα συστήματα επιδότησης της ανεργίας που διέθεταν με στόχο να ενδυναμώσουν τη συνολική ζήτηση. Στο πλαίσιο αυτό, πολλές χώρες επέκτειναν την επιδοματική κάλυψη, ώστε να περιλάβει και τους εργαζόμενους με μικρή προϋπηρεσία, ενώ αύξησαν και τη διάρκεια χορήγησης των επιδομάτων (European Commission, 2011). Αντίθετα, στη χώρα μας, η μόνη κατά τα τελευταία χρόνια μεταρρύθμιση των επιδομάτων ανεργίας έγινε το 2007 με το Νόμο 3352/07, ο οποίος αύξησε

κατά τι τα επιδόματα. Πρόσφατα δε το ύψος του επιδόματος ανεργίας μειώθηκε ως συνέπεια της μείωσης στους κατώτατους μισθούς που επιβλήθηκε στο πλαίσιο της «εσωτερικής υποτίμησης».

Ομολογουμένως, η συνολική προστασία των ανέργων εξαρτάται και από πολιτικές πέραν των επιδομάτων ανεργίας. Μέτρα πολιτικής για τις αποζημιώσεις λόγω απόλυσης, έκτακτες εισοδηματικές ενισχύσεις και ενεργητικά προγράμματα για την απασχόληση, επιτελούν μια λειτουργία παρόμοια με αυτή των επιδομάτων ανεργίας: υποστηρίζουν τον άνεργο μέχρι αυτός να βρει νέα εργασία, ή προκειμένου να βρει νέα εργασία (στην περίπτωση των ενεργητικών προγραμμάτων).

Αναφορικά με τις αποζημιώσεις λόγω απόλυσης, με νόμο του 2010 (Ν. 3863) αυτές μεταρρυθμίσθηκαν και πρακτικά μειώθηκαν στο ήμισυ. Πριν τη μεταρρύθμιση, το καθεστώς των αποζημιώσεων ήταν σχετικά γενναιόδωρο, κρίνοντας σε σχέση με όσα ισχύουν στις άλλες χώρες της ΕΕ. Ένας από τους λόγους, όμως, που οι αποζημιώσεις βρίσκονταν σε σχετικά υψηλά επίπεδα, ήταν και τα χαμηλά επιδόματα καθώς και η περιορισμένη κάλυψη και διάρκεια των επιδομάτων ανεργίας. Η μείωση του κόστους των απολύσεων θα έπρεπε επομένως να λάβει υπόψη την ανάγκη να βελτιωθεί η κάλυψη, το επίπεδο και η διάρκεια των επιδομάτων ανεργίας.

Έκτακτες εισοδηματικές ενισχύσεις προς τους ανέργους (και προς άλλες ευάλωτες ομάδες του πληθυσμού) υπήρξαν από την εμφάνιση της κρίσης και μετά (το 2009), αλλά όχι εντός του διαστήματος που εξετάζεται στο παρόν άρθρο¹.

¹ Η τελευταία ενίσχυση δόθηκε το Δεκέμβριο του 2009 (Ν.3808/09).

Στα ενεργητικά μέτρα για την απασχόληση, τέλος, υπήρξε ομολογουμένως μια αξιόλογη ανάπτυξη νέων μέτρων μετά τις αρχές του 2010, ωστόσο πολλά από τα καινούργια προγράμματα δεν στοχεύουν αποκλειστικά τους επιδοτούμενους ανέργους ή τους μακροχρόνια ανέργους, ενώ η συμμετοχή σε αυτά δεν είναι υποχρεωτική ή εξασφαλισμένη.

Συμπερασματικά, το σύστημα επιδότησης της ανεργίας δεν κατάφερε να ανταποκριθεί στην αύξηση της ανεργίας που σημειώθηκε στο διάστημα 2010-2011. Με τη διατήρηση των ίδιων όρων και προϋποθέσεων για τη λήψη του επιδόματος ανεργίας και μετά την εμφάνιση της οικονομικής κρίσης, απεφεύχθη βέβαια μια σοβαρή αύξηση της δημόσιας δαπάνης, αλλά η συνολική κάλυψη των ανέργων μειώθηκε. Το ποσοστό των εγγεγραμμένων ανέργων που ελάμβανε κάποιο επίδομα έπεσε από 33.02% τον Ιανουάριο του 2010 σε 30.16% το Δεκέμβριο του 2011. Η οικονομική κρίση, κατά συνέπεια, έφερε στο προσκήνιο προϋπάρχουσες αδυναμίες του συστήματος επιδότησης της ανεργίας, καθιστώντας αναγκαία την επείγουσα μεταρρύθμισή του.

Τα επιδόματα ανεργίας παρέχουν ένα δίχτυ προστασίας για όσους έχασαν τη δουλειά τους και γενικότερα για όσους δεν διαθέτουν επαρκείς πόρους. Η εμφάνιση της οικονομικής κρίσης έφερε στο προσκήνιο νέους κινδύνους για πολλές οικογένειες και καταστάσεις που το υπάρχον σύστημα επιδότησης της ανεργίας δεν ήταν σχεδιασμένο να αντιμετωπίσει. Συντρέχει λόγος, επομένως, να επανεξετασθεί η ισορροπία ανάμεσα στους ισχύοντες όρους και προϋποθέσεις για τη λήψη επιδόματος ανεργίας και στα κίνητρα για εργασιακή ένταξη ή/και επανένταξη. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι σε κάποιες περιοχές, όπως για παρά-

δειγμα το βοήθημα για τους μακροχρόνια άνεργους ή τα επιδόματα των νεοεισερχόμενων, οι (αυστηροί) όροι και οι προϋποθέσεις πρέπει να χαλαρώσουν.

Παράλληλα, σε άλλες περιοχές, όπως για παράδειγμα στην καταγραφή των ενεργειών των ανέργων προς αναζήτηση απασχόλησης, τα κριτήρια θα πρέπει να αυστηροποιηθούν. Στο ίδιο πνεύμα, οι εποχιακά εργαζόμενοι για το χρονικό διάστημα που βρίσκονται χωρίς απασχόληση δεν θα πρέπει να αποκλείονται από ενεργητικά μέτρα.

Με την έμφαση που δόθηκε στις ενεργητικές πολιτικές (επιδότησεις, κατάρτιση κ.ά.) τα τελευταία χρόνια, έμφαση που υπαγορεύτηκε από τη διαθεσιμότητα κοινοτικών πόρων, η πολιτική για την επιδότηση της ανεργίας παραμελήθηκε. Ωστόσο, ένα σύστημα επιδότησης της ανεργίας που παρέχει επαρκή οικονομική ασφάλεια, εκτός από απαραίτητο για λόγους κοινωνικής δικαιοσύνης, θα βελτιώσει και την πραγματική επίπτωση των ενεργητικών μέτρων. Πολλοί νέοι, για παράδειγμα, συμμετέχουν σε προγράμματα κατάρτισης συχνά απλά και μόνο για να εξασφαλίσουν ένα πρόσκαιρο εισόδημα. Εάν το σύστημα επιδότησης της ανεργίας τους παρείχε ένα αξιοπρεπές εισόδημα, τότε ενδεχομένως να αναζητούσαν κατάρτιση την οποία πραγματικά επιθυμούσαν ή είχαν όντως ανάγκη, κάτι που θα επηρέαζε θετικά και την τελική συμβολή της κατάρτισης στη βελτίωση των προοπτικών τους.

3. «Επίσημα» και «Ανεπίσημα» στοιχεία: Μια σύγκριση των αποτελεσμάτων της ΕΕΔ και του μητρώου ανεργίας του ΟΑΕΔ

Με το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης, τα στατιστικά στοιχεία για την ανεργία

απέκτησαν βαρύνουσα σημασία. Η ανακοίνωση των ποσοστών της ανεργίας καταλαμβάνει πλέον περίοπτη θέση στα δελτία ειδήσεων και στον καθημερινό τύπο, ενώ συχνά τα ποσοστά αυτά γίνονται αντικείμενο αντιπαραθέσεων ανάμεσα σε ειδικούς και μη. Ουσιαστικά, από απλοί δείκτες των τάσεων στην αγορά της εργασίας, τα ποσοστά της ανεργίας προσέλαβαν πρόσφατα τη σημασία βαρόμετρου της κατάστασης στην οποία βρίσκεται ολόκληρη η οικονομία και η κοινωνική υγεία του τόπου.

Η εξέλιξη αυτή οφείλεται, βεβαίως, στην οικονομική κρίση, η οποία μεταξύ άλλων οδήγησε και σε μεγάλη άνοδο της ανεργίας. Η ανάδειξη, ωστόσο, των δεικτών της ανεργίας ως κεντρικών δεικτών στις πολιτικές και ακαδημαϊκές συζητήσεις, υποβοηθήθηκε και από τη διαθεσιμότητα έγκυρων και σταθερά δημοσιοποιούμενων στατιστικών στοιχείων. Πέραν των αποτελεσμάτων της τριμηνιαίας ΕΕΔ, η ΕΛΣΤΑΤ ανακοινώνει πλέον σε τακτική βάση και τα μηνιαία αποτελέσματα της ΕΕΔ, ενώ και τα στοιχεία του ΟΑΕΔ έχουν εμπλουτισθεί αρκετά και δημοσιοποιούνται έγκαιρα. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι πριν το 2010, στοιχειώδεις πληροφορίες για τους εγγεγραμμένους άνεργους, όπως για παράδειγμα ο αριθμός των ανέργων που ελάμβαναν επίδομα ανεργίας, δεν ήταν διαθέσιμες ή τουλάχιστον δεν γίνονταν ευρέως γνωστές.

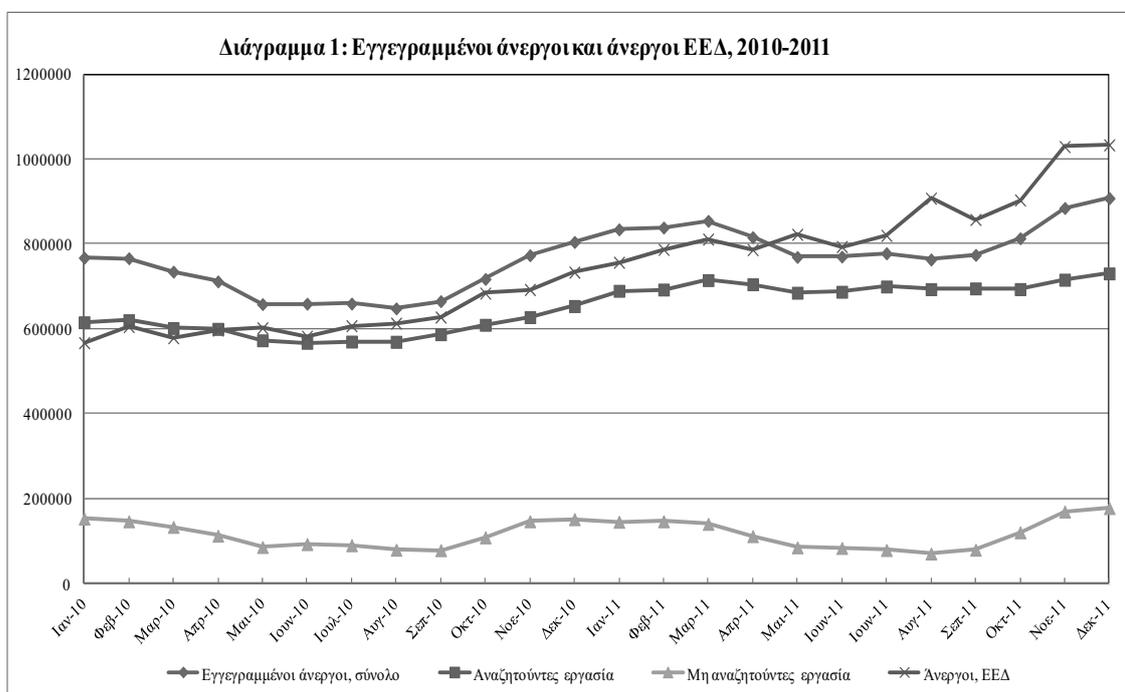
Ταυτόχρονα, όμως, η ανακοίνωση αποτελεσμάτων για τους άνεργους από τις δύο πηγές (ΟΑΕΔ και ΕΛΣΤΑΤ) δημιουργεί και κάποια σύγχυση, καθώς τα αποτελέσματα διαφέρουν μεταξύ τους, ενίοτε δε σημαντικά². Εγείρεται έτσι το ερώ-

² Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των στοιχείων για το μήνα Αύγουστο του 2011. Για το μήνα αυτό, η ΕΛΣΤΑΤ εκτίμησε αύξηση (σε σχέση με τον προηγούμενο μήνα) του αριθμού

τημα για το ποια από τις δύο σειρές στοιχείων είναι σε θέση να εκτιμήσει ρεαλιστικότερα το επίπεδο και την εξέλιξη της ανεργίας.

Οι διαφορές ανάμεσα στις δύο σειρές στοιχείων οφείλονται σε διαφορές στους χρησιμοποιούμενους ορισμούς και επίσης σε ορισμένα μεθοδολογικά ζητήματα. Συγκεκριμένα, οι ΕΕΔ χρησιμοποιούν ως ορισμό για την ανεργία το συμβατικό ορισμό της ανεργίας του Διεθνούς Οργανισμού για την Εργασία (ILO). Ο ορισμός αυτός βασίζεται σε τρία κριτήρια, τα οποία πρέπει να ικανοποιούνται ταυτόχρονα. Άνεργα θεωρούνται τα άτομα «χωρίς εργασία», που είναι «διαθέσιμα για εργασία», και ταυτόχρονα «αναζητούν εργασία». Άνεργοι δηλαδή είναι οι άνω των 15 ετών, που κατά την περίοδο αναφοράς της έρευνας δεν είχαν αμειβόμενη εργασία (έστω και μιας ώρας), ήταν

διαθέσιμοι να αναλάβουν εργασία (είτε μισθωτή εργασία, είτε αυτοαπασχόληση) σε εύλογο χρονικό διάστημα (δύο εβδομάδες), κι είχαν προβεί σε συγκεκριμένα βήματα προκειμένου να βρουν εργασία (π.χ., είχαν απευθυνθεί σε εργοδότες, είχαν απαντήσει σε διαφημίσεις εφημερίδων, κ.λπ.). Ο ΟΑΕΔ, από την άλλη μεριά, εγγράφει στο μητρώο ανεργίας άτομα που είτε αναζητούν, είτε δεν αναζητούν εργασία, ανεξάρτητα από τη θέση τους στην αγορά της εργασίας (απασχολούμενοι, άνεργοι, εκτός εργατικού δυναμικού). Ο διαχωρισμός ανάμεσα σε «αναζητούντες εργασία» και σε «μη αναζητούντες εργασία» γίνεται με βάση δήλωση των ίδιων των ατόμων, και το άθροισμα αυτών των δύο κατηγοριών αποτελεί τους εγγεγραμμένους άνεργους.

των ανέργων, ενώ ο ΟΑΕΔ, μείωση. Τα στοιχεία για τον Αύγουστο απετέλεσαν αντικείμενο ανακοίνωσης της ΕΛΣΤΑΤ, διαθέσιμη στην ιστοσελίδα του Οργανισμού.

Στο Διάγραμμα 1 εμφανίζεται η εξέλιξη του αριθμού των εγγεγραμμένων ανέργων καθώς και των ανέργων της ΕΕΔ, σε μηνιαία βάση, για το χρονικό διάστημα από τον Ιανουάριο 2010 έως τον Δεκέμβριο 2011. Τα στοιχεία στα οποία βασίζεται το Διάγραμμα μπορούν να βρεθούν στον αντίστοιχο πίνακα του Παραρτήματος. Από μια γρήγορη ματιά στο Διάγραμμα και στα στοιχεία προκύπτουν εύκολα μερικές διαπιστώσεις.

Η αύξηση της ανεργίας που σημειώθηκε στο διάστημα 2010-2011 επιβεβαιώνεται και από τις δύο σειρές στοιχείων, με σημαντικές ωστόσο διαφορές ως προς την ένταση της ανεργίας και το χρονισμό. Για το μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, και συγκεκριμένα από τον Ιανουάριο του 2010 έως τον Απρίλιο του 2011, ο αριθμός των ανέργων που κατέγραψαν οι ΕΕΔ ήταν χαμηλότερος του συνόλου των εγγεγραμμένων ανέργων του ΟΑΕΔ. Από τον Ιανουάριο έως τον Απρίλιο 2010 μάλιστα οι ΕΕΔ κατέγραψαν λιγότερους ανέργους και από τους «αναζητούντες εργασία» του ΟΑΕΔ. Αυτή η τάση αλλάζει μετά τον Απρίλιο του 2011, με τις ΕΕΔ να καταγράφουν υψηλότερους αριθμούς ανέργων από τον ΟΑΕΔ. Η συνολική, τέλος, αύξηση της ανεργίας που σημειώθηκε στο διάστημα 2010-2011 εμφανίζεται να είναι κατά πολύ υψηλότερη σύμφωνα με τις ΕΕΔ. Συγκεκριμένα οι άνεργοι αυξήθηκαν κατά 18,28% σύμφωνα με τον ΟΑΕΔ και κατά 82,23% σύμφωνα με την ΕΕΔ. Πώς μπορούν να ερμηνευτούν αυτές οι τάσεις και διαφοροποιήσεις;

Η υιοθέτηση διαφορετικών ορισμών για την ανεργία από τους δύο οργανισμούς (ΕΛΣΤΑΤ και ΟΑΕΔ), έχει ως αποτέλεσμα οι πληθυσμοί που καταγράφονται από τις δύο σειρές να είναι διαφορετικοί, έστω και εάν συμπίπτουν μερικώς. Τούτο

επιβεβαιώνεται και από μια απλή σύγκριση των ατομικών χαρακτηριστικών των ανέργων που καταγράφονται από τις δύο σειρές. Στον Πίνακα Π.2 του παραρτήματος συγκρίνονται οι δύο σειρές, ως προς τρία ατομικά χαρακτηριστικά των ανέργων και συγκεκριμένα την ηλικία, το εκπαιδευτικό επίπεδο και την υπηκόοτητα, με βάση αναφοράς τον Ιανουάριο του 2011. Από την απλή αυτή σύγκριση προκύπτει ότι σε σχέση με τον πληθυσμό των ανέργων της ΕΕΔ, στο μητρώο ανεργίας του ΟΑΕΔ υποαντιπροσωπεύονται οι νέοι κάτω των 30 ετών (28,29% του συνόλου των ανέργων του ΟΑΕΔ, 36,14% του αντίστοιχου συνόλου της ΕΕΔ), οι κάτοχοι δευτεροβάθμιας και κυρίως τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (14,09% στον ΟΑΕΔ, 34,63% στην ΕΕΔ), και τέλος οι υπήκοοι τρίτων χωρών (6,15% και 9,82%, αντίστοιχα).

Αντίθετα, κατηγορίες όπως οι άνεργοι μέσης και μεγαλύτερης ηλικίας, οι άνεργοι με χαμηλή εκπαίδευση και οι Έλληνες υπήκοοι υπεραντιπροσωπεύονται στον ΟΑΕΔ (σε σχέση με την ΕΕΔ).

Οι παραπάνω διαφορές είναι αναμενόμενες. Πολλοί νέοι δεν έχουν ιδιαίτερα κίνητρα να εγγραφούν ως άνεργοι στον ΟΑΕΔ, καθώς στη συντριπτική τους πλειοψηφία οι νεοεισερχόμενοι στην αγορά της εργασίας δεν δικαιούνται επίδομα ανεργίας. Τούτο με τη σειρά του συμπαρασύρει και τους κατόχους τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, καθώς αυτές οι δύο κατηγορίες επικαλύπτονται σε σημαντικό βαθμό. Παράλληλα, οι ΕΕΔ, σε αντίθεση με τον ΟΑΕΔ, αδιαφορούν για το καθεστώς νομιμότητας των ξένων υπηκόων που εμφανίζονται στο σχετικό δείγμα. Αυτές και άλλες διαφορές ανάμεσα στους δύο πληθυσμούς των ανέργων ερμηνεύουν το γιατί, σύμφωνα

με το Διάγραμμα 1, οι ΕΕΔ κατέγραψαν υψηλότερη αύξηση της ανεργίας από τον ΟΑΕΔ στο διάστημα 2010-2011. Ο πληθυσμός της ΕΕΔ περιλαμβάνει αναλογικά περισσότερους νέους και αλλοδαπούς, δύο κατηγορίες του εργατικού δυναμικού που επλήγησαν ιδιαίτερα (δηλαδή περισσότερο από άλλες ομάδες) από την οικονομική κρίση.

Προκειμένου να αποκομίσουμε μια εναργέστερη εικόνα των διαφορών ανάμεσα στις δύο σειρές, προχωρήσαμε, ακολουθώντας το παράδειγμα του Chernyshev (2001), σε μια «συμφιλίωση» των στοιχείων της ΕΕΔ και του ΟΑΕΔ για το πρώτο τρίμηνο του 2011, τα αποτελέσματα της οποίας εμφανίζονται στο Διάγραμμα 2. Ο στόχος ήταν εν προκειμένω να ξεχωρίσουμε τις δύο ομάδες των ανέργων, που η καταμέτρηση τους προέρχεται από την ίδια πηγή (την ΕΕΔ), αλλά με βάση διαφορετικό ορισμό της ανεργίας.

Σύμφωνα με την ΕΕΔ, τα άτομα που είναι εγγεγραμμένα στον ΟΑΕΔ αναγνωρίζονται με βάση το Ερώτημα 78 του σχετικού ερωτηματολογίου (Είστε τώρα εγγεγραμμένος σε Δημόσιο Γραφείο Εύρεσης Εργασίας;). Το Ερώτημα 78 αφορά σε όλα τα άτομα του δείγματος (απασχολούμενους, ανέργους και εκτός εργατικού δυναμικού).

Στο παραπάνω ερώτημα, μετά την αναγωγή στο συνολικό πληθυσμό, προκύπτει ότι απάντησαν θετικά 634.247 άτομα. Από τα άτομα αυτά, 229.333 άτομα (36,16% του συνόλου) δήλωσαν ότι παίρνουν κάποιο επίδομα ή βοήθημα. Ο αριθμός αυτός είναι χαμηλότερος από το σύνολο των επιδοτούμενων ανέργων του ΟΑΕΔ για το ίδιο χρονικό διάστημα (281 χιλιάδες κατά μέσο όρο για τους τρεις πρώτους μήνες του 2011).

Από το σύνολο των ατόμων που δήλωσαν ότι παίρνουν κάποιο επίδομα ή βοήθημα (229.333 άτομα), η μεγάλη πλειοψηφία (197.480 άτομα, 86,11%) ταξινομείται από την ΕΕΔ στους ανέργους. Οι υπόλοιποι επιδοτούμενοι, δηλαδή, 31.853 συνολικά άτομα βρέθηκαν να είναι είτε απασχολούμενοι (7.975 άτομα), είτε εκτός εργατικού δυναμικού (23.878 άτομα).

Παράλληλα, η πλειοψηφία όσων δήλωσαν ότι είναι εγγεγραμμένοι σε δημόσιο γραφείο εύρεσης εργασίας (404.914 άτομα, 63,84% του συνόλου) δήλωσαν ότι δεν λαμβάνουν κάποιο επίδομα ή βοήθημα. Από αυτό το σύνολο, οι περισσότεροι (323.970 άτομα, 80%) ήταν, σύμφωνα με τον ορισμό της ανεργίας που χρησιμοποιεί η ΕΕΔ, άνεργοι. Το υπόλοιπο 20% ταξινομήθηκε στους απασχολούμενους (37.914 άτομα) και στους εκτός εργατικού δυναμικού (43.030 άτομα).

Τέλος, οι μη εγγεγραμμένοι σε δημόσιο γραφείο εύρεσης εργασίας εκτιμήθηκαν από την ΕΕΔ σε 8.692.093 άτομα. Από αυτούς, ένα σημαντικό τμήμα (270.726 άτομα) θεωρούνται ως άνεργοι από την ΕΕΔ, καθώς πληρούσαν τα σχετικά κριτήρια (χωρίς αμοιβή από εργασία, διαθέσιμοι και αναζητούντες εργασία).

Συνολικά, το πρώτο τρίμηνο του 2011, η ΕΕΔ κατέγραψε 112.797 άτομα, τα οποία ενώ ήταν εγγεγραμμένα στον ΟΑΕΔ (με ή χωρίς επίδομα) δεν πληρούσαν τις προϋποθέσεις του ορισμού της ανεργίας της ΕΕΔ, και κατά συνέπεια ταξινομήθηκαν στους απασχολούμενους (45.889 άτομα) και στους εκτός εργατικού δυναμικού (66.908 άτομα).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει, επίσης, η στατιστική ανάλυση όσων ήταν εγγεγραμμένοι σε δημόσιο γραφείο εύρεσης

εργασίας (με επίδομα ή χωρίς) και ταξινομήθηκαν από την ΕΕΔ στους εκτός εργατικού δυναμικού, καθώς δεν πληρούσαν όλα τα κριτήρια της ανεργίας. Έτσι, 62.651 άτομα (93,6% του συνόλου αυτής της κατηγορίας) δήλωσαν ότι δεν αναζητούν εργασία, είτε για προσωπικούς ή άλλους λόγους (11.691 και 14.505 άτομα, αντίστοιχα), είτε για οικογενειακές υποχρεώσεις (8.604), είτε γιατί παίρνουν σύνταξη (5.180), είτε γιατί είναι ανίκανοι για εργασία (3.336), είτε, τέλος, γιατί πιστεύουν ότι δεν θα βρουν εργασία (5.968). Το σύνολο συμπληρώνουν αυτοί που έχουν ήδη βρει κάποια εργασία και περιμένουν να αναλάβουν (6.533), καθώς και αυτοί που εκπαιδεύονται ή επιμορφώνονται (3.797).

Οι υπόλοιποι από τους εγγεγραμμένους άνεργους που θεωρήθηκαν από την ΕΕΔ ως εκτός εργατικού δυναμικού (4.257 άτομα), αναζητούν εργασία αλλά δεν ήταν διαθέσιμοι να αναλάβουν εργασία μέσα στις επόμενες δύο εβδομάδες, είτε για προσωπικούς ή οικογενειακούς λόγους (1.794 άτομα), είτε γιατί πρέπει να συμπληρώσουν την εκπαίδευσή τους (1.352), είτε τέλος για διάφορους λόγους (στρατιωτική θητεία, ασθένεια).

Τα παραπάνω συνοψίζονται και απεικονίζονται στο Διάγραμμα 2. Όπως προκύπτει από το Διάγραμμα 2, το πρώτο τρίμηνο του 2011 υπήρχαν 792.601 άτομα που ήταν άνεργα, σύμφωνα με τον ορισμό του ILO, ήταν δηλαδή άτομα χωρίς αμειβόμενη εργασία, διαθέσιμα να αναλάβουν εργασία και είχαν αναζητήσει εργασία κατά τις τέσσερις εβδομάδες που προηγήθηκαν της συνέντευξης. Ο αριθμός αυτός είναι υψηλότερος, κατά 158.354 άτομα από το σύνολο των εγγεγραμμένων, κατά την ΕΕΔ, ανέργων του ΟΑΕΔ (634.247 άτομα).

Από το σύνολο των εγγεγραμμένων ανέργων, ένας ικανός αριθμός ατόμων (45.889 άτομα, 7,2% του συνόλου) καταχωρήθηκαν από την ΕΕΔ ως απασχολούμενοι, καθώς στο διάστημα αναφοράς της έρευνας είχαν κάποια απασχόληση. Πολλά, επίσης, άτομα του ίδιου συνόλου (66.908 άτομα, 10,5% του συνόλου), καταχωρήθηκαν ως οικονομικά αδρανείς (εκτός εργατικού δυναμικού), επειδή για διάφορους λόγους δεν ήταν άμεσα διαθέσιμα να αναλάβουν εργασία ή δεν αναζητούσαν εργασία. Συνολικά, 112.797 άτομα ήταν εγγεγραμμένα ως άνεργα, χωρίς ωστόσο να ικανοποιούν τον διεθνή ορισμό της ανεργίας (ILO). Αντίθετα, 521.450 άτομα (82,2% του συνόλου των εγγεγραμμένων ανέργων και 65,79% του συνόλου των ανέργων κατά την ΕΕΔ) ήταν εγγεγραμμένα ως άνεργα και ταυτόχρονα ικανοποιούσαν τον ορισμό του ILO.

Η ανάλυση που προηγήθηκε, φέρνει στο προσκήνιο την ανάγκη για αποσαφήνιση και πληρέστερη κατανόηση του ορισμού της ανεργίας, δηλαδή της απάντησης στο ερώτημα «ποιος είναι άνεργος;». Ο καλύτερος ορισμός που διαθέτουμε μέχρι σήμερα, δηλαδή ο ορισμός του ILO, στηρίζεται στο τρίπτυχο απασχολούμενος – άνεργος – εκτός εργατικού δυναμικού, καθώς και στα κριτήρια «χωρίς αμειβόμενη απασχόληση», «διαθέσιμος να αναλάβει εργασία» και «αναζητούσε εργασία». Το τρίπτυχο απασχολούμενος-άνεργος-εκτός εργατικού δυναμικού απαγορεύει την ταξινόμηση ενός ατόμου σε περισσότερες από μια κατηγορίες, ενώ τα τρία κριτήρια για την ανεργία πρέπει να ικανοποιούνται ταυτόχρονα.

Ακόμα και ο ακριβέστερος ορισμός της ανεργίας παρουσιάζει μειονεκτήματα. Αυτά, στην προκειμένη περίπτωση, αφορούν κυρίως την ταξινόμηση των ατόμων

που βρίσκονται στα όρια των κατηγοριών απασχολούμενος-άνεργος- εκτός εργατικού δυναμικού. Κάποιος, για παράδειγμα, που εργάζεται λίγες μόνο ώρες σε κάποια περιστασιακή και ελάχιστα αμειβόμενη απασχόληση δικαιούται ίσως να χαρακτηριστεί ως άνεργος. Το ίδιο και όσοι έχουν σταματήσει να αναζητούν εργασία, γιατί πιστεύουν ότι κάτι τέτοιο είναι μάταιο. Ως άνεργοι, επίσης, θα έπρεπε να θεωρούνται όσοι συμμετέχουν σε ενεργητικά προγράμματα απασχόλησης (π.χ. κατάρτιση) ή και ακόμα οι φοιτητές που ψάχνουν για περιστασιακή απασχόληση.

Ο ορισμός της ανεργίας του ILO που χρησιμοποιούν όλες οι στατιστικές υπηρεσίες της ΕΕ είναι σχεδιασμένος για να καταγράψει, κυρίως, την «πλήρη απουσία εισοδήματος από απασχόληση». Αυτό, όμως, θα λέγαμε ότι αποτελεί μόνο την «κορυφή του παγόβουνου» του προβλήματος της απασχόλησης. Η αθέατη πλευρά του παγόβουνου περιλαμβάνει καταστάσεις όπως η μερική και ακούσια έλλειψη απασχόλησης (υποαπασχόληση), η χαμηλή παραγωγικότητα, η χαμηλή χρήση των δεξιοτήτων που κατέχει κάποιος και το χαμηλό εισόδημα. Οι αδυναμίες αυτές του ορισμού της ανεργίας εξηγούν ίσως το γιατί συχνά οι εκπρόσωποι των εργατικών συνδικάτων αμφισβητούν τα ποσοστά της ανεργίας που ανακοινώνουν οι αρχές, κάνοντας λόγο για «στατιστική» σε σχέση με την «πραγματική» ανεργία (που είναι κατά κανόνα υψηλότερη), και για χειρισμό των στατιστικών στοιχείων.

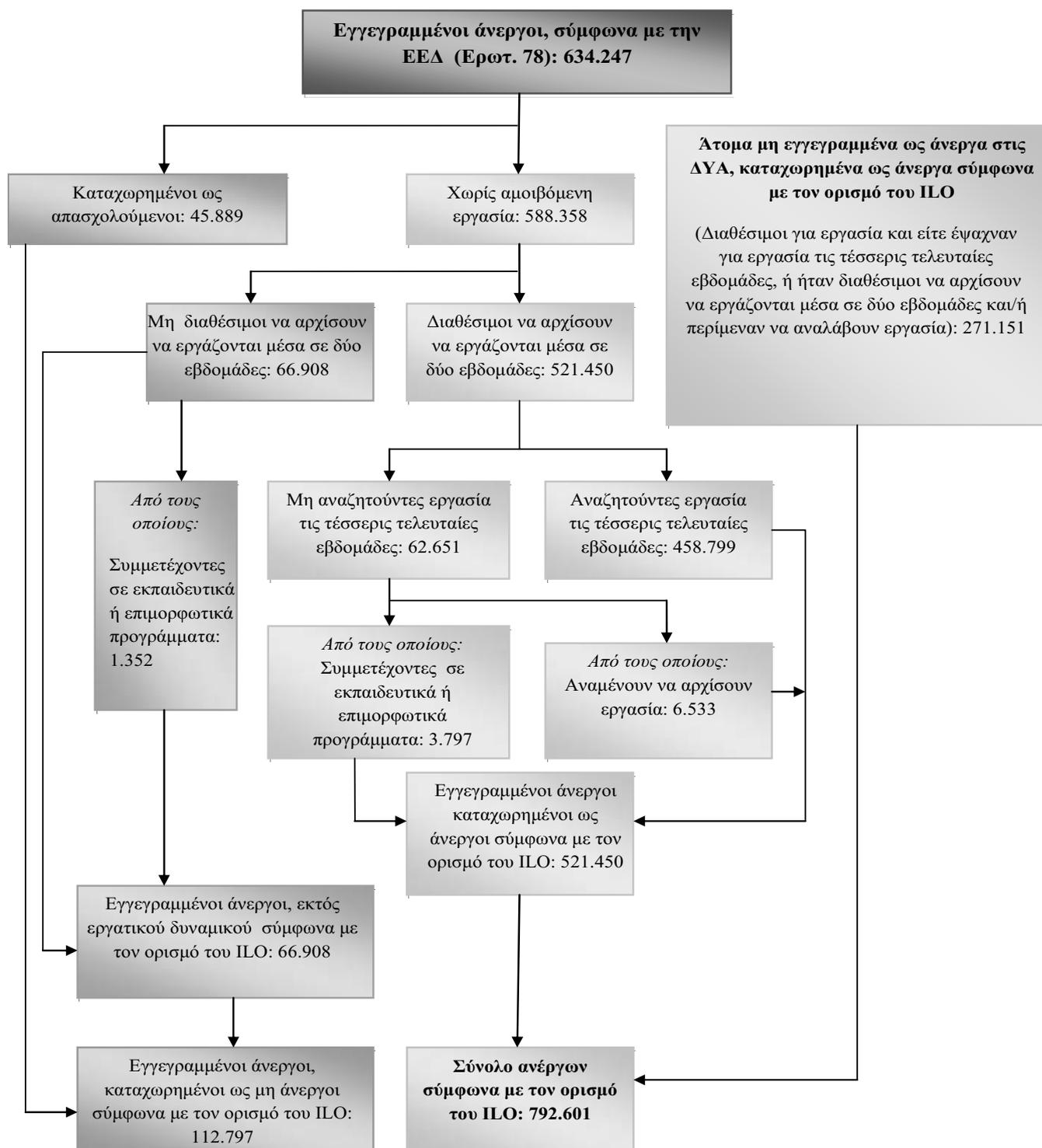
Οι καταστάσεις που περιγράφηκαν προηγουμένως (υποαπασχόληση, χαμηλό εισόδημα από απασχόληση, κ.λπ.), ήταν βέβαια πάντοτε παρούσες, αλλά η συχνότητα εμφάνισής τους καθώς και η έντασή τους αυξήθηκαν δραματικά πρόσφατα, λόγω της οικονομικής κρίσης. Επομένως,

τίθεται επί τάπητος η ανάγκη για έναν επαρκέστερο ορισμό της ανεργίας, ικανό να αντανakλά ρεαλιστικότερα την πολυδιάστατη επίπτωση της κρίσης στην ευημερία των ατόμων.

Τα στοιχεία του ΟΑΕΔ για την εγγεγραμμένη ανεργία, είναι χρήσιμα γιατί συμπληρώνουν την εικόνα για τις εξελίξεις στην αγορά της εργασίας που αποκομίζουμε από τις ΕΕΔ της ΕΛΣΤΑΤ. Έχουν δε το πλεονέκτημα να μην προέρχονται από δειγματοληπτική έρευνα και να είναι, κατά συνέπεια, απαλλαγμένα από τα γνωστά προβλήματα των ερευνών (δειγματοληπτικά και άλλα σφάλματα).

Είναι εμφανές, όμως, ότι ο ορισμός της ανεργίας που χρησιμοποιεί ο ΟΑΕΔ, δηλαδή οι όροι και οι προϋποθέσεις για την εγγραφή ενός ατόμου στο μητρώο της ανεργίας, θα πρέπει να αλλάξει και να μετακινηθεί από την (περίπου) αυτόδηλωση των ατόμων προς τη θέσπιση συγκεκριμένων κριτηρίων που θα πρέπει να πληρούνται, παρόμοιων με αυτά που χρησιμοποιούνται από τις αντίστοιχες ΔΥΑ των χωρών της Κοινότητας. Η υιοθέτηση νέων όρων και προϋποθέσεων για την εγγραφή ανέργων από τον ΟΑΕΔ, ενδεχομένως συνεπάγεται την υιοθέτηση κριτηρίων που απορρέουν από την αρχή των αμοιβαίων υποχρεώσεων, όπως για παράδειγμα η καταγραφή των δραστηριοτήτων των ανέργων για αναζήτηση απασχόλησης. Η υιοθέτηση τέτοιων κριτηρίων δεν προτείνεται για να μειωθεί ο αριθμός των εγγεγραμμένων ανέργων, αλλά για να είναι σε θέση το μητρώο ανεργίας να αντανakλά πιο σωστά το επίπεδο και την εξέλιξη της ανεργίας στη χώρα μας. Εκτιμάται ότι με την εφαρμογή κριτηρίων θα μειθούν και οι μεγάλες διαφορές ανάμεσα στις δύο σειρές δεδομένων (ΟΑΕΔ και ΕΕΔ), μια κατάσταση που απαντάται συχνά και στις υπόλοιπες χώρες της Ε.Ε.

Διάγραμμα 2: Ανάλυση εγγεγραμμένων ανέργων, σύμφωνα με την Έρευνα Εργατικού Δυναμικού, Α΄ Τρίμηνο 2011

4. Ροές του εργατικού δυναμικού στην αγορά εργασίας

Οι περισσότεροι από τους ερευνητές στα θέματα της αγοράς εργασίας, καθώς και η πλειονότητα των αναλυτών της σχετικής πολιτικής, είναι εξοικειωμένοι με τους συμβατικούς δείκτες που χρησιμοποιούνται για να αποτυπωθεί η κατάσταση στην αγορά της εργασίας, δηλαδή την αύξηση της απασχόλησης και το ποσοστό της ανεργίας. Αν και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι δείκτες αυτοί είναι απαραίτητοι, πληροφορίες για την υποκείμενη κινητικότητα των ατόμων στην αγορά της εργασίας, είναι επίσης χρήσιμες γιατί προσθέτουν βάθος στις συμβατικές αναλύσεις. Η επίγνωση, για παράδειγμα, ότι η απασχόληση αυξήθηκε κατά τόσες χιλιάδες θέσεις εργασίας, ή ότι η ανεργία έπεσε κατά τόσες ποσοστιαίες μονάδες, είναι χρήσιμη, αλλά αφήνει αναπάντητα ερωτήματα για το τι ακριβώς συνέβη. Μία δεδομένη αύξηση της απασχόλησης αντιπροσωπεύει ένα τελικό «καθαρό» όφελος, το οποίο, όμως, προκύπτει γιατί χιλιάδες επιχειρήσεις αναπτύσσονται, συστέλλονται, ανοίγουν ή κλείνουν ταυτόχρονα, κάθε μήνα.

Μερικές επιχειρήσεις προσλαμβάνουν προσωπικό, άλλες απολύουν, ενώ μερικοί εργαζόμενοι συνταξιοδοτούνται. Τελικά, υπάρχουν πολλοί τρόποι μέσα από τους οποίους θα μπορούσε να ερμηνευθεί μια αύξηση των θέσεων εργασίας. Για παράδειγμα, θα μπορούσε να υπάρξει μια αύξηση των προσλήψεων μεγαλύτερη από την αύξηση των απολύσεων, ή μια μείωση των απολύσεων μεγαλύτερη από τη μείωση των προσλήψεων. Οι συνέπειες κάθε μεταβολής για την ανάλυση και το σχεδιασμό μέτρων πολιτικής για την αγορά εργασίας, είναι διαφορετικές (Boon, Z., et all, 2008).

Τα στατιστικά στοιχεία που καταγράφουν τις μεταβολές στις προσλήψεις και τις απολύσεις είναι εντελώς διαφορετικά από τα στοιχεία της ΕΕΔ και από τα στοιχεία για την εγγεγραμμένη ανεργία που εξετάσαμε στις προηγούμενες ενότητες. Η διαφορά έγκειται στο ότι αυτά τα στοιχεία είναι «δυναμικά», μετρούν δηλαδή ροές και όχι αποθέματα (απασχολουμένων και ανέργων). Θα πρέπει να σημειωθεί, επίσης, ότι στατιστικά στοιχεία για την κινητικότητα του εργατικού δυναμικού στην αγορά εργασίας είναι σπάνια στις χώρες-μέλη της Ε.Ε. Αντίθετα, είναι διαθέσιμα χώρα μας καθώς συλλέγονται στα πλαίσια μιας διοικητικής ρύθμισης που θέλει να δηλώνουν οι εργοδότες τις προσλήψεις και τις απολύσεις που κάνουν στις αρχές, και μάλιστα σε σύντομο χρονικό διάστημα από την πραγματοποίησή τους. Παρά το γεγονός, ωστόσο, ότι τα στοιχεία αυτά είναι διαθέσιμα σε ετήσια και μηνιαία βάση για πολλά χρόνια ήδη, δεν γνωρίζουμε να έχουν αξιοποιηθεί σε κάποια ερευνητική προσπάθεια έως σήμερα.

Τα στοιχεία για τις προσλήψεις, απολύσεις και οικειοθελείς αποχωρήσεις για όλους τους μήνες του 2010 και του 2011 εμφανίζονται στον Πίνακα 3 του παραρτήματος και απεικονίζονται γραφικά στο Διάγραμμα 3. Στο Διάγραμμα 4 απεικονίζεται επίσης το ισοζύγιο των «νέων θέσεων» εργασίας, η καθαρή διαφορά δηλαδή ανάμεσα στις προσλήψεις και τις συνολικές αποχωρήσεις (καταγγελίες, λήξεις συμβάσεων και οικειοθελείς αποχωρήσεις).

Η πρώτη εντύπωση που αποκομίζει κανείς από μια ματιά στο Διάγραμμα 3 είναι ίσως η πολύ ισχυρή εποχιακή διακύμανση στην οποία υπόκεινται οι προσλήψεις και οι απολύσεις (αλλά όχι και οι οικειοθελείς αποχωρήσεις). Αυτό το πρότυπο της εποχικότητας ήταν εμφα-

νές και στα στοιχεία της εγγεγραμμένης ανεργίας που εξετάστηκαν στην πρώτη ενότητα του άρθρου. Ωστόσο, εδώ εμφανίζεται πολύ εντονότερο, επηρεάζοντας αμεσότερα τη συνολική εικόνα. Έτσι, το 2011 για παράδειγμα, οι προσλήψεις κυμάνθηκαν από μόλις 50.443 άτομα τον Αύγουστο έως 122.258 άτομα τον Μάιο (ήταν δηλαδή περισσότερο από διπλάσιες), ενώ και οι απολύσεις κυμάνθηκαν από 17.398 άτομα τον Αύγουστο έως 33.606 άτομα τον Οκτώβριο (πάλι σχεδόν διπλάσιες). Γενικά, οι προσλήψεις αυξάνονται τους ανοιξιάτικους μήνες, μένουν σχετικά σταθερές το καλοκαίρι ενώ μειώνονται στη συνέχεια, το φθινόπωρο και το χειμώνα. Οι απολύσεις από την άλλη μεριά, μένουν σταθερές σε χαμηλά επίπεδα τους μήνες Φεβρουάριο έως Απρίλιο, ενώ αυξάνονται τους επόμενους μήνες, με αποκορύφωμα τον Οκτώβριο οπότε έχουμε και τις περισσότερες απολύσεις. Η πρώτη παρατήρηση που μπορεί να γίνει, κατά συνέπεια, αφορά στον έλεγχο της εποχικής διακύμανσης. Η ρύθμιση της εποχικότητας (seasonal adjustment) είναι ένας φυσικός τρόπος για να βελτιωθεί η χρησιμότητα των στοιχείων των ακαθάριστων ροών και επίσης ένας τρόπος για να αποκαλυφθούν «κρυμμένα» ή δύσκολο να εντοπισθούν, χαρακτηριστικά.

Μεταξύ Δεκεμβρίου 2010 και Δεκεμβρίου 2011, σε ετήσια βάση δηλαδή, οι προσλήψεις μειώθηκαν από 49.673 άτομα σε 44.596, μια μείωση κατά 10% περίπου, ως άμεση συνέπεια της οικονομικής κρίσης. Στο ίδιο διάστημα, οι συνολικές αποχωρήσεις (καταγγελίες, λήξεις συμβάσεων και οικειοθελείς αποχωρήσεις) μειώθηκαν από 60.476 άτομα σε 52.279, ή κατά 13,5%. Η ταχύτερη μείωση των συνολικών αποχωρήσεων σε σχέση με τις προσλήψεις είχε ως αποτέλεσμα το τελικό ισοζύγιο των νέων θέσεων εργασίας να παραμείνει μεν

αρνητικό (εφ' όσον οι αποχωρήσεις υπερέιχαν των προσλήψεων) αλλά να διαμορφωθεί σε ελαφρά χαμηλότερα επίπεδα το Δεκέμβριο του 2011 σε σχέση με ένα χρόνο πριν (Διάγραμμα 4). Συγκεκριμένα, το ισοζύγιο μειώθηκε από -33.455 θέσεις το Δεκέμβριο του 2010 σε -25.807 το Δεκέμβριο του 2011, μείωση κατά 22,9% περίπου (Πίνακας 3). Το γεγονός ότι, σύμφωνα με τα τελευταία διαθέσιμα στοιχεία, μειώθηκε κατά τι το (αρνητικό) ισοζύγιο νέων θέσεων εργασίας, αφήνει κάποια περιθώρια αισιοδοξίας για τον επόμενο χρόνο.

Γενικά, όταν οι προσλήψεις είναι περισσότερες από τις συνολικές αποχωρήσεις, η αγορά εργασίας και κατ' επέκταση η οικονομία, μεγεθύνεται, ενώ το αντίθετο συμβαίνει όταν οι αποχωρήσεις υπερέχουν των προσλήψεων. Το 2010 η οικονομία μεγεθυνόταν, σύμφωνα με τα στοιχεία του Πίνακα 3, για πέντε (5) συνεχόμενους μήνες, από το Μάρτιο έως και τον Ιούλιο. Αντίθετα, κατά τους υπόλοιπους επτά (7) μήνες σημειώθηκε συρρίκνωση της οικονομίας. Το 2011 αυτό το πρότυπο άλλαξε, κατά τι. Συγκεκριμένα έγιναν περισσότεροι οι μήνες της συρρίκνωσης (8) και μειώθηκε αντίστοιχα κατά ένα μήνα το χρονικό διάστημα της μεγέθυνσης (4 μήνες). Από την άποψη αυτή, η επίδοση της αγοράς εργασίας χειροτέρευσε το 2011 σε σχέση με τον προηγούμενο χρόνο.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η σύγκριση των πιο πρόσφατων στοιχείων για τις ροές με τα αντίστοιχα στοιχεία πριν την οικονομική κρίση. Έτσι, μεταξύ 2008 και 2011, οι προσλήψεις μειώθηκαν, από 1.143.920 άτομα σε 839.015 (μείωση κατά 26,6%), ενώ οι απολύσεις και οι λήξεις των συμβάσεων μειώθηκαν από 711.196 άτομα σε 701.571 (μείωση κατά 1,35%). Το ίδιο διάστημα, οι οικειοθελείς αποχωρήσεις μειώθηκαν από 442.872

άτομα σε 263.388 (-40,53%), γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα να μειωθούν οι συνολικές αποχωρήσεις περισσότερο από τις απολύσεις και λήξεις συμβάσεων (κατά 16,4%). Η εντυπωσιακή μείωση των οικειοθελών αποχωρήσεων που καταγράφουν τα στοιχεία (-40,53% μεταξύ 2008 και 2011) είναι συμβατή με την οικονομική ύφεση. Σε περιόδους οικονομικής κρίσης τα άτομα αποφεύγουν την πρόωρη συνταξιοδότηση, καθώς επίσης και την αποχώρηση, προκειμένου να καταλάβουν μια καλύτερη θέση εργασίας. Το ισοζύγιο νέων θέσεων εργασίας, τέλος, αυξήθηκε δραματικά από -10.103 θέσεις το 2008 σε -125.944 θέσεις το 2011. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι το 2011 έλειπαν 126 χιλιάδες θέσεις εργασίας προκειμένου η οικονομία απλώς να σταματήσει να συρρικνώνεται. Το αντίστοιχο νούμερο για το 2008 (προ κρίσης) ήταν μόλις κάτι παραπάνω από 10 χιλιάδες θέσεις³.

Η μεγάλη μείωση των προσλήψεων (-26,6% μεταξύ 2008 και 2011), σε σχέση με τη σχετική σταθερότητα στις απολύσεις και λήξεις συμβάσεων (-1,35%) το διάστημα 2008-2011, ενδεχομένως φανερώνει κάτι για το χαρακτήρα της επίπτωσης της κρίσης στην αγορά εργασίας. Η ύφεση δεν οδήγησε σε απότομη πτώση του επιπέδου της απασχόλησης, αλλά μείωσε δραστικά την ικανότητα της Ελληνικής οικονομίας να δημιουργεί νέες θέσεις εργασίας, και τούτο με τη σειρά του οδήγησε σε μεγάλη αύξηση της ανεργίας. Η παρατήρηση αυτή οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η προσαρμογή στα χαμηλότερα επίπεδα οικονομικής δραστηριότητας στο διάστημα 2010-2011, έγινε κυρίως με

μείωση του χρόνου εργασίας και των αποδοχών, παρά με απολύσεις. Το εύρημα αυτό έχει συνέπειες και για το σχεδιασμό μέτρων πολιτικής για την ανάκαμψη. Υπονοεί ότι θα ήταν αποδοτικότερο να στραφούν οι προσπάθειες για την ανάκαμψη της οικονομίας προς την επιδότηση της απασχόλησης, τα δημόσια έργα και τα κίνητρα για αυτοαπασχόληση, σε σχέση με κίνητρα για τη διατήρηση της απασχόλησης ή για ποικιλόμορφα προγράμματα εκπαίδευσης και κατάρτισης.

5. Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Στο παρόν άρθρο επιχειρήθηκε μια διερεύνηση των πρόσφατων εξελίξεων στην αγορά εργασίας μέσα από εναλλακτικές σειρές στατιστικών στοιχείων (ΕΛΣΤΑΤ και ΟΑΕΔ). Τα στοιχεία του ΟΑΕΔ για την εγγεγραμμένη ανεργία και για τις ροές του εργατικού δυναμικού, είναι στην ουσία συμπληρωματικά προς τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ, καθώς αποκαλύπτουν τάσεις και χαρακτηριστικά που είναι δύσκολο να εντοπισθούν από την εξέταση των στοιχείων της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού. Για το λόγο αυτό, θα πρέπει τα στοιχεία αυτά να εξετάζονται από κοινού με τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ. Παράλληλα, συντρέχει κάθε λόγος να βελτιωθούν τα στοιχεία και να εμπλουτιστούν με νέες πληροφορίες. Πληροφορίες, για παράδειγμα, για το μέσο χρόνο λήψης του επιδόματος ανεργίας, ή για την κλαδική διάσταση των προσλήψεων και απολύσεων, που σήμερα δεν είναι διαθέσιμες, θα προσθέσουν στις γνώσεις μας και θα οδηγήσουν σε καλύτερη διάγνωση των αναγκών της αγοράς εργασίας και σε καλύτερες πολιτικές.

Η αποτύπωση της επίπτωσης της κρίσης στην αγορά εργασίας δεν ήταν ανάμεσα στους στόχους αυτού του άρθρου. Κάτι

³ Τα στοιχεία για τις ροές του εργατικού δυναμικού τοποθετούν την έναρξη της ύφεσης το 2007, καθώς για πρώτη φορά στο έτος αυτό σημειώθηκε αρνητικό ισοζύγιο νέων θέσεων εργασίας (-6.020 θέσεις).

τέτοιο θα απαιτούσε, μεταξύ άλλων, πληροφορίες για κρίσιμες μεταβλητές όπως ο χρόνος εργασίας, οι μισθοί και τα εισοδήματα, οι κλαδικές και γεωγραφικές εξελίξεις, κ.ο.κ., πληροφορίες που ο όγκος τους και μόνον υπερβαίνει τα όρια ενός άρθρου. Το έργο αυτό, ωστόσο, έχει προτεραιότητα δεδομένης της έντασης της οικονομικής κρίσης και των επιπτώσεών της στις ζωές των ατόμων.

Παρά το γεγονός αυτό, η επισκόπηση των στατιστικών στοιχείων για την αγορά εργασίας που προηγήθηκε ανέδειξε

κάποιες περιοχές πολιτικής που χρήζουν μεταρρύθμισης. Ένα νέο, διάφανο και σύγχρονο θεσμικό πλαίσιο εγγραφής ανέργων, μια επαρκής επιδοματική πολιτική, ένας επαρκέστερος ορισμός της ανεργίας (ερευνητικό αίτημα ιδιαίτερα επίκαιρο λόγω της κρίσης) και η καλύτερη στόχευση των ενεργητικών πολιτικών με βάση τις εξελίξεις στις ροές του εργατικού δυναμικού στην ιδιωτική αγορά εργασίας, είναι μερικές μόνον από αυτές.

Βιβλιογραφία

Boon, Z., Carson, C., Faberman, R., and Ilg, E., 2008, *Studying the labor market using BLS labor dynamics data*, Monthly Labour Review, February.

Chernyshev, Ig., 2001, *Improving Labour Statistics in Ukraine Through the Integration of Employment and Unemployment Data from Different Sources*, ILO Bulletin of Labour Statistics 2001-4. ILO, Geneva.

European Commission, 1999, *Employment in Europe*, Brussels.

European Commission, 2011, *Reforms of unemployment benefit systems: Priorities ahead*, Note for the Economic Policy Committee, Brussels, 10/03/2011.

Eurostat, 2006, *Registered unemployment (RU) compared with harmonized (LFS) unemployment*, Working Papers and Studies, 2006, Luxembourg.

Karantinos, D., 2011, *Adapting unemployment benefit systems to the economic cycle*, EEO Review, Brussels.

ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΟ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Πίνακας Α1: Εγγεγραμμένοι άνεργοι και άνεργοι ΕΕΔ, Ιανουάριος 2010 – Δεκέμβριος 2011

	2010											
	Ιαν.	Φεβ.	Μάρ.	Απρ.	Μάι.	Ιούν.	Ιούλ.	Αύγ.	Σέπτ.	Οκτ.	Νοέμ.	Δεκ.
Εγγεγραμμένοι άνεργοι, σύνολο	767602	766159	734509	711669	658085	659119	659384	648032	665059	717382	773344	804597
Άνεργοι εγγεγραμμένοι για περισό-τερο από 12 μήνες	176504	192174	204704	208909	211814	214252	215626	215896	228270	247306	258642	271513
Άνεργοι εγγεγραμμένοι για λιγότερο από 12 μήνες	591098	573985	529805	502760	446271	444867	443758	432136	436789	470076	514702	533084
Αναζητούντες εργασία	615286	620329	601739	599728	572720	566804	569742	569222	587213	609249	627301	653552
Μη αναζητούντες εργασία	152316	145830	132770	111941	85365	92315	89642	78810	77846	108133	146043	151045
Επιδότη-μενοι άνεργοι, σύνολο	253490	271297	296245	242108	207992	177443	184709	191653	197922	183161	206779	277904
Αριθμός ανέργων (ΕΕΔ)	567132	605277	578723	596979	602185	582364	607035	613108	627715	684047	692577	733645

Πίνακας Α1: Εγγεγραμμένοι άνεργοι και άνεργοι ΕΕΔ, Ιανουάριος 2010 – Δεκέμβριος 2011 (συνέχεια)

	2011											
	Ιαν.	Φεβ.	Μάρ.	Απρ.	Μάι.	Ιούν.	Ιούλ.	Αύγ.	Σέπτ.	Οκτ.	Νοέμ.	Δεκ.
Εγγεγραμμένοι άνεργοι, σύνολο	834292	838640	854462	815927	769455	770256	777872	763305	774059	813442	884764	907891
Άνεργοι εγγεγραμμένοι για περισσότερο-τερο από 12 μήνες	283466	281420	288494	293760	289926	295655	302741	296786	310716	319596	323402	327331
Άνεργοι εγγεγραμμένοι για λιγότερο από 12 μήνες	550826	557220	565968	522167	479529	474601	475131	466519	463343	493846	561362	580560
Αναζητούντες εργασία	689558	692496	714675	704818	685000	687173	699658	693329	695259	693417	715693	730621
Μη αναζητούντες εργασία	144734	146144	139787	111109	84455	83083	78214	69976	78800	120025	169071	177270
Επιδιοτούμενοι άνεργοι, σύνολο	258285	280076	305952	283995	222976	198315	205534	212297	213335	188092	213808	273867
Αριθμός ανέργων (ΕΕΔ)	756795	787229	811340	786459	822719	793685	820276	907953	857656	903525	1029587	1033507

Πίνακας Α2: Χαρακτηριστικά ανέργων ΟΑΕΔ - ΕΕΔ, Α' τρίμηνο 2011

<i>Ηλικία</i>	ΟΑΕΔ		ΕΕΔ	
	Αριθμός	%	Αριθμός	%
Κάτω των 30 ετών	195.046	28,29	273.480	36,14
30-54 ετών	429.697	62,31	439.495	58,07
55 ετών και άνω	64.815	9,40	43.820	5,79
Σύνολο	689.558	100,00	756.795	100,00
<i>Εκπαίδευση</i>				
Χωρίς εκπαίδευση	9.088	1,32	3.805	0,50
Υποχρεωτική εκπαίδευση (έως 3η γυμνασίου)	267.775	38,83	118.333	15,65
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	315.541	45,76	372.187	49,22
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	97.154	14,09	261.820	34,63
Σύνολο	689.558	100,00	756.145	100,00
<i>Υπηκοότητα</i>				
Έλληνες υπήκοοι	636.188	92,26	670.896	88,65
Υπήκοοι χωρών Ε.Ε.	10.984	1,59	11.592	1,53
Υπήκοοι τρίτων χωρών	42.386	6,15	74.307	9,82
Σύνολο	689.558	100,00	756.795	100,00

Πίνακας Α3: Ροές εργατικού δυναμικού στην αγορά εργασίας, 2010-2011

	2010												2011											
	Ιαν.	Φεβ.	Μάρ.	Απρ.	Μάι.	Ιούν.	Ιουλ.	Αύγ.	Σέπτ.	Οκτ.	Νοέμ.	Δεκ.	Ιαν.	Φεβ.	Μάρ.	Απρ.	Μάι.	Ιούν.	Ιουλ.	Αύγ.	Σέπτ.	Οκτ.	Νοέμ.	Δεκ.
Αναγγελίες Πρόσληψης	59.584	57.181	65.196	83.102	123.822	117.576	92.996	52.660	90.657	91.594	61.870	49.673	49.626	45.702	52.332	71.655	122.258	102.032	81.773	50.443	83.778	75.633	59.187	44.596
Καταγγελίες Συμβάσεων Αορίστου Χρόνου	25.970	20.754	22.456	19.822	25.457	31.296	27.003	18.225	31.570	31.241	31.573	29.703	30.481	21.475	23.313	19.292	24.198	26.621	23.988	17.398	26.898	33.606	32.629	28.060
Λήξεις Συμβάσεων Ορισμένου Χρόνου	26.582	16.901	17.010	16.651	23.574	53.256	35.517	21.185	40.998	77.850	60.096	30.773	25.530	17.302	17.359	16.019	23.622	45.666	31.532	18.718	38.576	73.681	61.388	24.219
Καταγγελίες και Λήξεις Συμβάσεων	52.552	37.655	39.466	36.473	49.031	84.552	62.520	39.410	72.568	109.091	91.669	60.476	56.011	38.777	40.672	35.311	47.820	72.287	55.520	36.116	65.474	107.287	94.017	52.279
Οικειοθελείς Αποχωρήσεις	23.305	20.834	24.483	23.330	25.183	28.592	29.417	25.380	33.886	26.805	22.731	22.652	22.610	17.577	19.079	18.801	21.492	23.221	25.510	22.564	29.679	23.706	21.025	18.124
Καθαρές Ροές	-16.273	-1.308	1.247	23.299	49.608	4.432	1.059	-12.130	-15.797	-44.302	-52.530	-33.455	-28.995	-10.652	-7.419	17.543	52.946	6.524	743	-8.237	-11.375	-55.360	-55.855	-25.807

Οι εξελίξεις στην αγορά εργασίας κατά την περίοδο 2010-2011

Μαρία Κετσετζοπούλου

Περίληψη

Στο άρθρο αυτό εξετάζονται οι μεταβολές που επήλθαν στην αγορά εργασίας κατά την περίοδο 2010-2011, όπως αυτές προκύπτουν από την επεξεργασία των στοιχείων της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής. Συμπληρωματικά, αναφέρονται και στοιχεία από την Έκθεση του Σώματος Επιθεώρησης Εργασίας για το Α' εννεάμηνο του 2011. Οι βασικότερες εξελίξεις στην αγορά εργασίας κατά την περίοδο αυτή χαρακτηρίζονται από πρωτοφανείς απώλειες εργατικών δυνάμεων και ραγδαία αύξηση της ανεργίας, αλλά και της μακροχρόνιας ανεργίας. Η χώρα μας δε παρουσιάζει την υψηλότερη μείωση της απασχόλησης και τη μεγαλύτερη αύξηση της ανεργίας ανάμεσα στις χώρες της ΕΕ-27. Μεγαλύτερο, συγκριτικά, βάρος της κρίσης υφίστανται οι άνδρες, κυρίως έως 45 ετών. Σημειώνεται, επίσης, σημαντική συρρίκνωση της απασχόλησης σε όλους τους κλάδους της οικονομίας, καθώς και μείωση της πλήρους απασχόλησης και επέκταση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης και της επισφαλούς εργασίας.

Εισαγωγή

Η ένταξη της χώρας μας στον Μηχανισμό Δημοσιονομικής Σταθερότητας και οι ακολουθούμενες πολιτικές για την αντιμετώπιση του δημοσιονομικού προβλήματος της ελληνικής οικονομίας φαίνεται να οδηγούν σε παρατεταμένη οικονομική ύφεση και σε πολύπλευρη δημοσιονομική, παραγωγική και κοινωνική κρίση. Αυτό φαίνεται και από την εξέλιξη ορισμένων οικονομικών και άλλων βασικών μεγεθών σχετικά με

την κοινωνική και οικονομική κατάσταση της χώρας, όπως π.χ. της δυναμικής του δημόσιου χρέους, του ρυθμού ανάπτυξης, της αγοραστικής δύναμης του μέσου μισθού, της διανομής του εισοδήματος και του επιπέδου φτώχειας, των δεικτών για την απασχόληση και την ανεργία.¹

Στην αγορά εργασίας ειδικότερα, η οικονομική ύφεση και η εισαγωγή μιας σειράς παρεμβάσεων και θεσμικών ρυθμίσεων στο πλαίσιο των πολιτικών για την εξυγίανση της ελληνικής οικονομίας και τη δημοσιονομική προσαρμογή, διαμορφώνουν ένα νέο εργασιακό περιβάλλον, διαφορετικό από αυτό των τελευταίων δεκαετιών.

Στο παρόν άρθρο εξετάζονται οι εξελίξεις στην αγορά εργασίας κατά την περίοδο 2010-2011. Η παρουσίαση των μεταβολών στην απασχόληση και την ανεργία για την περίοδο αυτή βασίζεται στην επεξεργασία στοιχείων της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής για το Γ' τρίμηνο του 2010 και η σύγκρισή τους με το αντίστοιχο τρίμηνο του 2011. Συμπληρωματικά, αναφέρονται και στοιχεία από την Έκθεση του Σώματος Επιθεώρησης Εργασίας για τις αλλαγές σε όλα τα είδη συμβάσεων εργασίας των επιχειρήσεων, όπως καταγράφονται κατά το Α' εννεάμηνο του 2011.

Εργατικό δυναμικό

Το Γ' τρίμηνο του 2011, το εργατικό δυναμικό της χώρας (ηλικίας 15 ετών και άνω) ανερχόταν σε 4.957.500 άτομα. Από αυτούς οι απασχολούμενοι ήταν 4.079.300 και οι άνεργοι 878.300 (βλ. Πίνακα 1). Το ποσοστό ανεργίας έφτανε το 17,7% του εργατικού δυναμικού, έναντι 16,3% του προηγούμενου

¹ Τράπεζα της Ελλάδας, 2011,2012. Επίσης: ΕΛ.ΣΤΑΤ, 2011, 2012. ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, 2011.

τρίμηνου του 2011 και 12,4% του αντίστοιχου τρίμηνου του 2010.²

Το εργατικό δυναμικό συνολικά, αναλογεί στο 53% του πληθυσμού ηλικίας άνω των 15 ετών και στο 68,6% του πληθυσμού εργάσιμης ηλικίας (δηλ. 15-64 ετών) της χώρας. Η συμμετοχή των δύο φύλων στο εργατικό δυναμικό διαφοροποιείται σημαντικά, με τους άνδρες να παρουσιάζουν υψηλότερο ποσοστό, 79,1% του συνόλου των ανδρών σε εργάσιμη ηλικία, έναντι του 58% των γυναικών.

Σε σχέση με το Γ' τρίμηνο του 2010, το εργατικό δυναμικό μειώθηκε κατά 67.300 άτομα περίπου ή κατά 1,3%. Η μείωση αυτή αφορά, σε μεγάλο βαθμό, τους άνδρες (κατά 47.200 άτομα περίπου ή -1,6%). Ο αριθμός αυτός εμφανίζεται υπερδιπλάσιος σε σχέση με τον αριθμό μείωσης των γυναικών (κατά 20.100 άτομα περίπου ή -1%).

Από την εξέταση των μεταβολών του εργατικού δυναμικού ανά ομάδα ηλικίας διαπιστώνεται ότι το εργατικό δυναμικό στο σύνολό του μειώνεται σε όλες τις κατηγορίες ηλικιών, με σημαντικότερη τη μείωση στους νέους μέχρι 29 ετών (κατά 33.700 άτομα περίπου, τα 2/3 των οποίων είναι νεαρές γυναίκες), καθώς και στα άτομα ηλικίας 45-64 ετών (κατά 20.800 άτομα περίπου, κυρίως άνδρες). Σημειώνεται ότι η μοναδική ηλικιακή ομάδα του εργατικού δυναμικού που παρουσιάζει μια, έστω ελάχιστη αύξηση, είναι οι γυναίκες ηλικίας 30-44 ετών.

² Σύμφωνα με τα στοιχεία της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής, η ανεργία συνεχίζει να αυξάνεται και η απασχόληση να μειώνεται και το 2012. Έτσι, το ποσοστό ανεργίας το Α' τρίμηνο του έτους ανήλθε σε 22,6% και ο αριθμός των ανέργων ξεπέρασε το ένα εκατομμύριο (1.120.097 άτομα), ενώ ο αριθμός

Οι απασχολούμενοι αναλογούν στο 43,6% του πληθυσμού 15 ετών και άνω και στο 56,4% του πληθυσμού εργάσιμης ηλικίας (15-64 ετών). Η συνολική απασχόληση αποτελείται από 2.438.000 άνδρες (59,8%) και 1.641.300 γυναίκες (40,2%). Η απασχόληση των νέων μέχρι 29 ετών, αποτελεί το 14,8% της συνολικής απασχόλησης.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η συμμετοχή του πληθυσμού εργάσιμης ηλικίας στην απασχόληση της χώρας μας εμφανίζεται κατά 10,8 ποσοστιαίες μονάδες χαμηλότερο από το μέσο όρο των χωρών της ΕΕ (δηλ. 53,5% έναντι του 64,3% στην ΕΕ-27). Αυτό το ποσοστό απασχόλησης είναι το χαμηλότερο από όλες τις Ευρωπαϊκές χώρες κατά το Δ' τρίμηνο του 2011, ενώ ακολουθούν η Ουγγαρία με 56,5%, η Ισπανία με 56,8%, η Ιταλία με 56,9%, η Ρουμανία με 57,9%, η Βουλγαρία με 58,7% κλπ.³

Όσον αφορά τις μεταβολές στην απασχόληση, αν και καταγράφεται μια πρωτοφανής μείωση για τρίτη συνεχόμενη χρονιά⁴, οι μεταβολές που παρατηρούνται μεταξύ 2010-2011 είναι πολύ σημαντικότερες σε σχέση με τα προηγούμενα δύο χρόνια. Έτσι, αυτή την περίοδο, η απασχόληση στη χώρα μας μειώθηκε κατά 323.645 άτομα ή σε ποσοστό -7,4%, έναντι του -1,1% του αντίστοιχου τρίμηνου της περιόδου 2008-2009 και έναντι του -3% σε σχέση με την περίοδο 2009-2010. Συνολικά από το 2008, την πρώτη χρονιά που επιδεινώθηκε η οικονομική κρίση, η απασχόληση μειώθηκε κατά -11,1% ή κατά περισσότερο από μισό εκατομμύριο άτομα (510.500 άτομα περίπου), τα 2/3 των οποίων κατά την

³ Eurostat, 2012.

⁴ Σύμφωνα με τα ετήσια στοιχεία της ΕΣΥΕ, από το 1988 έως και το 1997 η απασχόληση παρουσίασε μείωση μόνο την περίοδο 1996-97, ενώ μετά από το 1998, σύμφωνα με τα τριμη-

περίοδο 2010-2011. Δηλαδή, από το Γ' τρίμηνο του 2010 έως το αντίστοιχο τρίμηνο του 2011 καταγράφεται, στη χώρα μας, απώλεια 900 περίπου θέσεων εργασίας την ημέρα.

Σε σύγκριση με τις χώρες της ΕΕ, η Ελλάδα παρουσιάζει την υψηλότερη μείωση του δείκτη απασχόλησης. Ειδικότερα, κατά την περίοδο 2009-2011 (Δ' τρίμηνο) το ποσοστό απασχόλησης στη χώρα μας μειώθηκε κατά 7,3 ποσοστιαίες μονάδες (από 60,8% σε 53,5%), ενώ ακολουθούν η Πορτογαλία με -2,8 ποσοστιαίες μονάδες, η Βουλγαρία με -2,5, η Ισπανία με -2,2, η Ιρλανδία με -1,8 και η Ιταλία με -0,2. Σημειώνεται ότι ο μέσος όρος συμμετοχής στην απασχόληση των χωρών της ΕΕ-27 παρουσιάζει μια, έστω ελάχιστη, αύξηση (0,1 ποσοστιαία μονάδα).⁵

Από την εξέταση των μεταβολών στην απασχόληση σε σχέση με τις ομάδες

ηλικίας και το φύλο, διαπιστώνεται ότι η απώλεια θέσεων εργασίας κατά την περίοδο 2010-2011, παραμένει σημαντική για όλες τις ομάδες ηλικιών, δεδομένου του μαζικού πλέον χαρακτήρα που εμφανίζει η μείωση της απασχόλησης αυτή την περίοδο. Ωστόσο, οι άνδρες πλήττονται περισσότερο από τις γυναίκες, το ίδιο και τα άτομα και των δύο φύλων, ηλικίας έως 45 ετών, σε σύγκριση με αυτά που είναι άνω των 45 ετών (βλ. Πίνακα 1). Συγκεκριμένα, η απασχόληση των ανδρών μειώθηκε κατά 193.900 άτομα έναντι 129.700 ατόμων στη γυναικεία απασχόληση. Πάνω από τα 2/3 της μεταβολής της συνολικής απασχόλησης αντιστοιχεί στη μείωση της απασχόλησης των ατόμων έως 45 ετών. Ειδικά, η απασχόληση των νέων έως 29 ετών παρουσιάζει την υψηλότερη μείωση, τόσο σε απόλυτους αριθμούς όσο και σε ποσοστιαία μεταβολή (-17,6%).

Πίνακας 1
Εργατικό δυναμικό Γ' τρίμηνο 2011 (σε χιλιάδες) κατά ομάδες ηλικιών και
κατά φύλο και οι μεταβολές 2010-2011 (σε χιλιάδες και σε %)

Ομάδες ηλικιών / φύλο	2011				Μεταβολή 2010-2011					
	Εργατικό Δυναμικό	Απασχο- λούμενοι	Άνεργοι		Εργατικό Δυναμικό		Απασχο- λούμενοι		Άνεργοι	
			Άτομα	%	Άτομα	%	Άτομα	%	Άτομα	%
Σύνολο	4.957,5	4.079,3	878,3	17,7	-67,3	-1,3	-323,6	-7,4	256,4	41,2
15-29	932,6	603,8	328,9	35,3	-33,7	-3,5	-128,6	-17,6	95,1	40,7
30-44	2.178,8	1.825,9	353,0	16,2	-3,2	-0,1	-105,6	-5,5	102,5	40,9
45-64	1.772,1	1.578,0	194,2	11,0	-20,8	-1,2	-78,5	-4,7	57,8	42,4
65 και άνω	73,0	71,6	2,3	3,2	-9,7	-	-10,8	-13,1	1,1	91,7
						11,6				
Άνδρες	2.867,6	2.438,0	429,6	15,0	-47,2	-1,6	-193,9	-7,4	146,7	51,9
15-29	519,2	359,3	160,1	30,8	-12,4	-2,3	-71,5	-16,6	59,3	58,8
30-44	1.230,8	1.071,5	159,3	12,9	-10,0	-0,8	-59,5	-5,3	49,5	45,1
45-64	1.067,4	957,9	109,5	10,3	-17,4	-1,6	-55,4	-5,5	38,0	53,1
65 και άνω	50,1	49,3	0,8	1,6	-7,6	-	-7,6	-13,4	-	-
						13,2				
Γυναίκες	2.090,0	1.641,3	448,7	21,5	-20,1	-1,0	-129,7	-7,3	109,6	32,3
15-29	413,5	244,6	168,8	40,8	-21,3	-4,9	-57,2	-19,0	35,8	26,9
30-44	948,0	754,4	193,6	20,4	6,7	0,7	-46,2	-5,8	52,9	37,6
45-64	704,7	620,0	84,7	12,0	-3,4	-0,5	-23,2	-3,6	19,7	30,3
65 και άνω	23,8	22,3	1,5	6,3	-2,1	-8,1	-3,2	-12,6	1,1	275,0

Πηγή: Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.), Έρευνες Εργατικού Δυναμικού 2010, 2011, Γ' τρίμηνο (επεξεργασία δική μας).

Όσον αφορά το επίπεδο εκπαίδευσης, τα χαρακτηριστικά του εργατικού δυναμικού ανά ομαδοποιημένες κατηγορίες εκπαίδευσης συνοψίζονται ως εξής: περισσότερο από το 1/3 του συνόλου του εργατικού δυναμικού (ή το 38,5%) έχει υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης (δηλ. μεταπτυχιακό τίτλο, πτυχίο ανώτατης σχολής ή πτυχίο ανώτερης τεχνικής-επαγγελματικής σχολής), το 1/3 (33,6%) έχει μεσαίο επίπεδο εκπαίδευσης και το υπόλοιπο 27,9% έχει χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης (δηλ. είναι απόφοιτοι Δ' τάξης μέσης εκπαίδευσης, στοιχειώδους ή καθόλου εκπαίδευσης, βλ. Πίνακα 2). Σημειώνεται ότι, από τη συμμετοχή και των δύο φύλων στο εργατικό δυναμικό, επιβεβαιώνεται η διαπίστωση παλαιότερων ερευνών αναφορικά με τη θετική συσχέτιση ανάμεσα στη συμμετοχή των γυναικών στο

τους επίπεδο. Έτσι, το ποσοστό γυναικών με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης αποτελεί το 44,5% του συνόλου του γυναικείου εργατικού δυναμικού, έναντι του 34,1% του αντίστοιχου των ανδρών και έναντι του 23,9% των γυναικών με χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης.

Η μείωση του συνόλου του εργατικού δυναμικού το 2011 φαίνεται να οφείλεται αποκλειστικά στη μείωση των ατόμων με χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης, που ανέρχεται σε 120.200 άτομα περίπου (δηλ. 84.200 άνδρες και 36.000 γυναίκες), ενώ αντίθετα, η συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό των ατόμων με μεσαίο και υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης παρουσιάζει μικρή αύξηση και για τα δύο φύλα.

Όσον αφορά τις μεταβολές της απασχόλησης, φαίνεται ότι η μείωσή της κατά την περίοδο 2010-2011 αυξάνεται όσο μειώνεται το επίπεδο εκπαίδευσης και για τα δύο φύλα. Μεγαλύτερη μείωση (-13,7%) καταγράφεται για τα άτομα με χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης, έναντι του 6,3% των ατόμων με μεσαίο επίπεδο και του 3,3% αυτών με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης.

Ενώ η απασχόληση μειώνεται για τρίτη χρονιά, η ανεργία συνεχίζει να αυξάνεται (Πίνακας 1). Κατά την περίοδο 2010-2011 η αύξηση ανέρχεται σε 41,2% που αντιστοιχεί σε 256.400 άτομα περίπου. Η αύξηση αυτή αφορά όλες τις ηλικιακές ομάδες, με υψηλότερη αυτήν των ατόμων έως 44 ετών.

Όσον αφορά τα δύο φύλα, το μεγαλύτερο, συγκριτικά, βάρος της ανεργίας υφίστανται οι άνδρες, καθώς σε σχέση με το 2010, η αύξηση των ανέργων ήταν μεγαλύτερη για τους άνδρες, παρά για τις γυναίκες, τόσο σε απόλυτους αριθμούς όσο και σε ποσοστά. Συγκε-

κριμένα, η ανεργία των ανδρών αυξήθηκε κατά 146.700 άτομα περίπου ή σε ποσοστό 51,9%, έναντι του 32,3% των γυναικών που αντιστοιχεί σε 109.600 άτομα περίπου.

Μεταξύ των χωρών της ΕΕ-27, η Ελλάδα παρουσιάζει τον δεύτερο υψηλότερο δείκτη ανεργίας (20,4%) μετά την Ισπανία (22,9%), έναντι του 9,9% στις χώρες της ΕΕ-27 για το Δ' τρίμηνο του 2011.⁶ Επιπλέον, τα στοιχεία καταδεικνύουν ότι η χώρα μας παρουσιάζει το υψηλότερο ποσοστό αύξησης της ανεργίας ανάμεσα στις χώρες της ΕΕ. Συγκεκριμένα, το ποσοστό ανεργίας μέσα σε διάρκεια δύο ετών διπλασιάστηκε. Έτσι, την περίοδο 2009-2011 (Δ' τρίμηνο) η ανεργία στη χώρα μας αυξήθηκε κατά 10,2 ποσοστιαίες μονάδες (από 10,2% το 2009 σε 20,4% το 2011), ενώ ακολουθούν η Ισπανία με αύξηση 3,9 ποσοστιαίες μονάδες, η Βουλγαρία με 3,5, η Πορτογαλία με 2,9 και η Ιρλανδία με 1,9 ποσοστιαίες μονάδες.

---

⁶ Eurostat, 2012.

Πίνακας 2
Εργατικό δυναμικό Γ' τρίμηνο 2011 (σε χιλιάδες) κατά ομαδοποιημένες
κατηγορίες επιπέδου εκπαίδευσης και κατά φύλο και οι μεταβολές του σε %, 2010-2011

Επίπεδο Εκπαίδευσης*	2011				Μεταβολή 2010-2011		
	Εργατικό δυναμικό	Απασχολούμενοι	Ανεργοί		Εργατικό δυναμικό (%)	Απασχολούμενοι (%)	Ανεργοί (%)
Άτομα			%				
Σύνολο	4.957,6	4.079,3	878,3	17,7	-1,3	-7,4	41,2
Υψηλό	1.907,3	1.591,6	315,7	16,6	2,0	-3,3	40,3
Μεσαίο	1.664,8	1.340,3	324,4	19,5	1,0	-6,3	46,7
Χαμηλό	1.385,5	1.147,4	238,2	17,2	-8,0	-13,7	35,4
Άνδρες	2.867,6	2.438,0	429,6	15,0	-1,6	-7,4	51,9
Υψηλό	978,2	857,7	12,6	12,3	2,6	-1,8	50,2
Μεσαίο	1.002,4	841,8	160,6	16,0	1,3	-5,4	60,0
Χαμηλό	886,9	738,5	148,4	16,7	-8,7	-15,0	45,3
Γυναίκες	2.090,0	1.641,3	448,7	21,5	-1,0	-7,3	32,3
Υψηλό	929,1	733,8	195,2	21,0	1,3	-5,0	35,1
Μεσαίο	662,3	498,5	163,8	24,7	0,6	-7,3	35,6
Χαμηλό	498,5	408,9	89,6	18,0	-6,7	-11,3	21,4

* Χαμηλό = Μέχρι γ' τάξη Γυμνασίου

Μεσαίο = Μέση εκπαίδευση (Λύκειο)

Υψηλό = Μεταπτυχιακός τίτλος, Ανώτατες Σχολές, Ανώτερες τεχνικές-επαγγελματικές σχολές

Πηγή: Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.), Έρευνες Εργατικού Δυναμικού 2010, 2011, Γ' τρίμηνο (επεξεργασία δική μας).

Απασχόληση

Το Γ' τρίμηνο του 2011, το 64% του συνόλου των απασχολούμενων ήταν μισθωτοί, το 23% αυτοαπασχολούμενοι, το 7,7% εργοδότες και το 5,3% εργαζόντουσαν ως συμβοηθούντα και μη αμειβόμενα μέλη (βλ. Πίνακα 3). Σε σχέση με το 2010, η απασχόληση μειώνεται σε όλες τις παραπάνω κατηγορίες απασχολούμενων, με μεγαλύτερη απώλεια στη μισθωτή εργασία. Από τα 323.600 άτομα, με τα οποία μειώθηκε η συνολική απασχόληση, τα 2/3 ήταν μισθωτοί. Η μισθωτή εργασία, όπως και η απασχόληση στο σύνολό της, μειώνεται για τρίτη συνεχόμενη χρονιά. Οι μεταβολές κατά φύλο δείχνουν ότι η μείωση της μισθωτής απασχόλησης είναι σημαντική και για τα δύο φύλα, μεγαλύτερη μείωση ωστόσο υφίστανται οι άνδρες μισθωτοί, τόσο σε απόλυτους αριθμούς όσο και σε ποσοστιαία μεταβολή (κατά 129.600 άτομα

ή -8,1% σε σχέση με το 2010, έναντι του -7,3% των γυναικών ή κατά 88.800 άτομα).

Συνοψίζοντας τις μεταβολές σύμφωνα με την θέση στο επάγγελμα, σημειώνεται ότι οι απώλειες θέσεων εργασίας ήταν σημαντικές για όλες τις κατηγορίες, με υψηλότερη ποσοστιαία μεταβολή να εμφανίζεται στα συμβοηθούντα μέλη και των δύο φύλων, στους άνδρες εργοδότες, στο σύνολο των μισθωτών, με μεγαλύτερη μείωση στους άνδρες, όπως ήδη αναφέρθηκε. Αντίθετα, χαμηλότερη μείωση παρατηρείται στους αυτοαπασχολούμενους (-3,9% ή κατά 38.100 άτομα), ενώ η μόνη κατηγορία που παρουσιάζει ελάχιστη αύξηση της απασχόλησης, για την περίοδο 2010-2011, είναι οι γυναίκες εργοδότες.

Πίνακας 3.
Απασχολούμενοι Γ' τρίμηνο 2011 (σε χιλιάδες) κατά θέση στο επάγγελμα και φύλο και οι μεταβολές τους 2010-2011 (σε χιλιάδες και σε %)

Θέση στο επάγγελμα	2011		Μεταβολή 2010-2011	
	Άτομα	% στο σύνολο	Άτομα	% μεταβολής
Σύνολο απασχολούμενων	4.079,3	100,0	-323,6	-7,4
Εργοδότες	313,0	7,7	-32,9	-9,5
Αυτοαπασχολούμενοι	939,4	23,0	-38,1	-3,9
Μισθωτοί/ ημερομίσθιοι	2.611,3	64,0	-218,4	-7,7
Συμβοηθούντα/μη αμειβόμενα μέλη της οικογένειας	215,6	5,3	-34,2	-13,7
Άνδρες	2.438,0	100,0	-193,9	-7,4
Εργοδότες	240,9	9,9	-34,1	-12,4
Αυτοαπασχολούμενοι	639,3	26,2	-18,8	-2,9
Μισθωτοί/ ημερομίσθιοι	1.479,4	60,7	-129,6	-8,1
Συμβοηθούντα/μη αμειβόμενα μέλη της οικογένειας	78,3	3,2	-11,5	-12,8
Γυναίκες	1.641,3	100,0	-129,7	-7,3
Εργοδότες	72,1	4,4	1,2	1,7
Αυτοαπασχολούμενοι	300,0	18,3	-19,5	-6,1
Μισθωτοί/ ημερομίσθιοι	1.131,9	69	-88,8	-7,3
Συμβοηθούντα/μη αμειβόμενα μέλη της οικογένειας	137,3	8,4	-22,7	-14,2

Πηγή: Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.), Έρευνες Εργατικού Δυναμικού 2010, 2011, Γ' τρίμηνο (επεξεργασία δική μας).

Τα στοιχεία σχετικά με τη διάρθρωση της απασχόλησης ανά τομέα οικονομικής δραστηριότητας δείχνουν ότι το μεγαλύτερο ποσοστό απασχολούμενων εργάζεται στον τριτογενή τομέα (69,9%), ενώ στο δευτερογενή τομέα απασχολείται το 17,8% και στον πρωτογενή τομέα το 12,4% (βλ. Πίνακα 4).

Εξετάζοντας τις μεταβολές στους τρεις τομείς της οικονομίας, κατά την περίοδο 2010-2011, παρατηρείται ότι η απασχόληση μειώνεται σημαντικά και στους τρεις τομείς, όπως ήταν αναμενόμενο, δεδομένης της μεγάλης μείωσης της απασχόλησης γενικότερα. Μεγαλύτερη ποσοστιαία μεταβολή (-15,6%), υπερδιπλάσια σε σχέση με τη μεταβολή της συνολικής απασχόλησης, παρουσιάζει ο δευτερογενής τομέας. Η μεγάλη αυτή μείωση οφείλεται κυρίως στους κλάδους των Κατασκευών (-24,3%) και της Μεταποίησης (-9,9%),

οι οποίοι είναι από τους μεγαλύτερους κλάδους της οικονομίας αφενός, και αφετέρου παρουσιάζουν την υψηλότερη μείωση της απασχόλησης (κατά 123.800 άτομα περίπου συνολικά). Μεγάλη απώλεια θέσεων εργασίας εμφανίζει και ο τριτογενής τομέας (κατά 142.700 άτομα συνολικά), που οφείλεται κυρίως στην μείωση της απασχόλησης του κλάδου Χονδρικού και λιανικού εμπορίου και επισκευής οχημάτων (-55.400 άτομα ή -6,9%).

Από τη διεξοδική ανάλυση των μεταβολών, ανά μονοψήφιο κλάδο οικονομικής δραστηριότητας, παρατηρείται ότι η απασχόληση μειώνεται σε 18 από τους 21 συνολικά κλάδους, ενώ αυξάνεται ελάχιστα μόνο σε τρεις. Εκτός από τις Κατασκευές, τη Μεταποίηση και το Χονδρικό εμπόριο, σχετικά μεγάλη μείωση παρατηρείται και στους κλάδους της Γεωργίας, δασοκομίας και

αλιείας, των Δραστηριοτήτων νοικοκυριών ως εργοδοτών, καθώς και των

Δραστηριοτήτων υπηρεσιών παροχής καταλύματος και εστίασης.

Πίνακας 4.
Απασχολούμενοι Γ' τρίμηνο 2011 (σε χιλιάδες) και οι μεταβολές τους 2010-2011 (σε χιλιάδες και σε %) κατά τομέα της οικονομίας και κατά μονοψήφιο κλάδο οικονομικής δραστηριότητας

Τομέας της οικονομίας/ κλάδος οικονομικής δραστηριότητας	Άτομα (σε χιλ.)	Μεταβολή 2010-2011	
		Άτομα	% μεταβολής
Τομέας της οικονομίας	4.079,3	-323,6	-7,4
Πρωτογενής	504,1	-47,2	-8,6
Δευτερογενής	725,1	-133,7	-15,6
Τριτογενής	2.850,1	-142,7	-4,8
Κλάδος οικονομικής δραστηριότητας	4.079,3	-323,6	-7,3
Γεωργία, δασοκομία και αλιεία	504,1	-47,2	-8,6
Ορυχεία και λατομεία	12,6		
Μεταποίηση	419,0	-46,2	-9,9
Ηλεκτρικό ρεύμα, φυσικό αέριο, ατμός και κλιματισμός	25,4		
Παροχή νερού, επεξεργασία λυμάτων, διαχείριση αποβλήτων και δραστηριότητες εξυγίανσης	26,3	-8,8	-25,1
Κατασκευές	241,8	-77,6	-24,3
Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, επισκευή μηχανοκίνητων	744,8	-55,4	-6,9
Οχημάτων και μοτοσικλετών			
Μεταφορά και αποθήκευση	196,8	-11,1	-5,3
Δραστηριότητες υπηρεσιών παροχής καταλύματος και εστίασης	317,4	-16,0	-4,8
Ενημέρωση και επικοινωνία	70,8	-12,5	-15,0
Χρηματοπιστωτικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες	115,2	-0,8	-0,7
Διαχείριση ακίνητης περιουσίας	6,3	0,3	5,0
Επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες	213,0	3,2	1,5
Διοικητικές και υποστηρικτικές δραστηριότητες	74,4	-2,4	-3,1
Δημόσια διοίκηση και άμυνα. Υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση	359,0	-11,1	-3,0
Εκπαίδευση	304,3	-5,7	-1,8
Δραστηριότητες ανθρώπινης υγείας και κοινωνικής μέριμνας	241,3	-3,5	-1,4
Τέχνες, διασκέδαση και ψυχαγωγία	49,7	-1,8	-3,5
Άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών	86,4	-4,5	-5,0
Δραστηριότητες νοικοκυριών ως εργοδοτών	68,2	-22,3	-24,6
Δραστηριότητες ετερόδικων οργανισμών και φορέων	2,6	1,0	62,5

Πηγή: Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.), Έρευνες Εργατικού Δυναμικού 2010, 2011, Γ' τρίμηνο (επεξεργασία δική μας)

Η μείωση της συνολικής απασχόλησης κατά την περίοδο 2010-2011 οφείλεται στην απώλεια κυρίως θέσεων εργασίας με πλήρη απασχόληση, καθώς το μερίδιο της μερικής απασχόλησης αφενός συνεχίζει να είναι σχετικά μικρό - αποτελεί δηλαδή το 6,8% της συνολικής απασχόλησης- και αφετέρου η μείωση που παρουσιάζει η μερική απασχόληση είναι συγκριτικά χαμηλή (-1,4% έναντι του -7,8% της πλήρους απασχόλησης, βλ. Πίνακα 5). Σε σχέση με το 2010, οι μεταβολές στην πλήρη απασχόληση εμφανίζουν παρόμοια χαρακτηριστικά με αυτά που παρατηρούνται στη συνολική απασχόληση, δηλαδή πλήττονται και τα δύο φύλα, καθώς και όλες οι ηλικιακές ομάδες. Υψηλότερη ποσοστιαία μείωση της πλήρους απασχόλησης (-18,4%) συγκριτικά με τις υπόλοιπες ηλικιακές ομάδες υφίστανται οι νέοι έως 29 ετών.

Όσον αφορά τη **μερική απασχόληση** (276.100 άτομα συνολικά), το μεγαλύτερο τμήμα των μερικά απασχολούμενων συνεχίζει να αποτελείται από γυναίκες (60,4% του συνόλου). Η συμμετοχή στη μερική απασχόληση διαφοροποιείται ανάλογα με το φύλο, καθώς 4,5% (που αντιστοιχεί σε 109.200 άτομα) των απασχολούμενων ανδρών εργάζονται με μερική απασχόληση, έναντι του 10,2% (166.900 άτομα) των απασχολούμενων γυναικών.

Παρά το ακόμα σχετικά μικρό μερίδιο της μερικής απασχόλησης στη συνολική απασχόληση, αξίζει να αναφερθούν ορισμένες εξελίξεις που αφορούν τις βασικές μεταβολές σε σχέση με το 2010, οι οποίες ίσως διαμορφώνουν μια νέα τάση στην ελληνική αγορά εργασίας. Καταρχήν, σημειώνεται ότι στη μερική απασχόληση στη χώρα μας κυριαρχεί διαχρονικά η παρουσία των γυναικών και των νέων. Κατά την περίοδο 2010-2011, ωστόσο, η μερική απασχόληση καταγράφει σημαντική ποσοστιαία αύξηση για τους άνδρες, και

ειδικότερα για αυτούς που είναι μεγαλύτερης ηλικίας.

Αναλυτικότερα, από την εξέταση των μεταβολών ανά φύλο και ομάδες ηλικιών, διαπιστώνεται ότι η μερική απασχόληση των γυναικών μειώνεται, ακολουθώντας τις ποσοστιαίες μεταβολές της συνολικής απασχόλησης (μείωση κατά -7,3% της μερικής απασχόλησης των γυναικών, όπου μεγαλύτερη ποσοστιαία μείωση καταγράφεται για τις νέες γυναίκες έως 29 ετών). Αντίθετα, η μερική απασχόληση των ανδρών παρουσιάζει σημαντική αύξηση κατά 9,1%, η οποία οφείλεται αποκλειστικά στη μεγάλη αύξηση, πάνω από 20%, των ανδρών άνω των 30 ετών (αύξηση κατά 20,8% για τους άνδρες ηλικίας 30-44 ετών και κατά 24,7% για άνδρες 45-64 ετών). Για τους νέους άνδρες έως 29 ετών, η μερική απασχόληση μειώνεται κατά 6,8%.

Ως αποτέλεσμα των παραπάνω μεταβολών, σε σχέση με το 2010 παρατηρείται αύξηση τόσο του μεριδίου των ανδρών στη μερική απασχόληση (από 35,7% στο σύνολο των μερικά απασχολούμενων το 2010, σε 39,6% το 2011), όσο και του ποσοστού των απασχολούμενων ανδρών που εργάζονται με μερική απασχόληση (από 3,8% το 2010 σε 4,5% το 2011).

Αξίζει, τέλος, να αναφερθεί ότι κατά την ίδια περίοδο παρατηρείται σημαντική αύξηση των ατόμων, ιδίως ανδρών, για τους οποίους ο κύριος λόγος για να δεχθούν τη μερική απασχόληση είναι η δυσκολία να εξασφαλίσουν πλήρη απασχόληση. Έτσι, το ποσοστό των απασχολούμενων που *αναγκάζονται* να εργασθούν με μερική απασχόληση ανέρχεται σε 56,5% του συνόλου των μερικώς απασχολούμενων το 2011 (63,3% των ανδρών και 52,1% των γυναικών), έναντι του 51,7% το 2010.

Πίνακας 5.
Απασχολούμενοι Γ' τρίμηνο 2011 (σε χιλιάδες) κατά ηλικία και φύλο με πλήρη και μερική απασχόληση και οι μεταβολές τους, 2010-2011

Μορφή απασχόλησης/ Ομάδες ηλικιών	Απασχολούμενοι 2011 (σε χιλ. άτομα)		Μεταβολή 2010-2011 (σε χιλ. άτομα)		Μεταβολή 2010-2011 (σε %)	
	Πλήρης	Μερική	Πλήρης	Μερική	Πλήρης	Μερική
Σύνολο	3.803,2	276,1	-319,7	-4,0	-7,8	-1,4
15-29	539,5	64,4	-121,5	-7,1	-18,4	-9,9
30-44	1.719,7	106,2	-106,2	0,6	-5,8	0,6
45-64	1.485,3	92,6	-84,9	6,3	-5,4	7,3
Άνδρες	2.328,8	109,2	-203,0	9,1	-8,0	9,1
15-29	329,3	29,9	-69,3	-2,2	-17,4	-6,8
30-44	1.033,7	37,8	-65,9	6,5	-6,0	20,8
45-64	924,6	33,3	-62,1	6,6	-6,3	24,7
Γυναίκες	1.474,4	166,9	-116,7	-13,1	-7,3	-7,3
15-29	210,0	34,5	-52,5	-4,9	-20,0	-12,4
30-44	686,1	68,3	-40,1	-6,0	-5,5	-8,1
45-64	560,7	59,3	-22,8	-0,4	-3,9	-0,7

Πηγή: Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.), Έρευνες Εργατικού Δυναμικού 2010, 2011, Γ' τρίμηνο (επεξεργασία δική μας).

Όσον αφορά τις εξελίξεις των ευέλικτων μορφών απασχόλησης, αξίζει να μελετηθούν και τα επίσημα στοιχεία του Σώματος Επιθεώρησης Εργασίας, που αποκαλύπτουν τη διαμόρφωση μιας νέας τάσης στην αγορά εργασίας, η οποία αλλάζει τη διάρθρωση της απασχόλησης στη χώρα μας, μέσω της ραγδαίας επέκτασης των ευέλικτων μορφών απασχόλησης.⁷

Συγκεκριμένα, τα στοιχεία αυτά καταδεικνύουν ότι από τις 537.581 συμβάσεις για νέες προσλήψεις που έγιναν το πρώτο εννιαμήνο του 2011, μόνο το 58,9% (ή 316.732) αφορούσαν θέσεις πλήρους απασχόλησης, ενώ το 41,1% (ή 220.849) ήταν συμβάσεις μερικής ή εκ περιτροπής απασχόλησης (32,5% και 8,6% αντίστοιχα). Σε σχέση με την αντίστοιχη περίοδο του 2010, στη σύναψη νέων εργασιακών συμβάσεων

επιχειρήσεων καταγράφεται μείωση στις συμβάσεις πλήρους απασχόλησης κατά 20,9%, ενώ αυξημένο κατά 4% είναι το ποσοστό των συμβάσεων μερικής απασχόλησης, καθώς και αυτό των εκ περιτροπής απασχόλησης κατά 12,2%.

Οι εξελίξεις αυτές συμβάλλουν στην αλλαγή της διάρθρωσης της απασχόλησης στη χώρα μας, καθώς μειώνεται σταδιακά το μερίδιο της πλήρους απασχόλησης. Το 2009 οι συμβάσεις εργασίας πλήρους απασχόλησης αντιπροσώπευαν το 79% των νέων συμβάσεων, ενώ το 2010 αντιπροσώπευαν το 66,9% και το πρώτο εννεάμηνο του 2011, μόνο το 58,9%. Από την άλλη πλευρά, η αναλογία των συμβάσεων μερικής απασχόλησης στο σύνολο των νέων συμβάσεων αυξήθηκε από 16,7% το 2009 σε 26,1% το 2010 και σε 32,5% το πρώτο εννεάμηνο του 2011. Τέλος, οι συμβάσεις της εκ περιτροπής εργασίας αντιπροσώπευαν το 4,3% του συνόλου των νέων συμβάσεων το 2009,

⁷ Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης, Σώμα Επιθεώρησης Εργασίας, 2011.

το 6,9% των νέων συμβάσεων εργασίας το 2010 και το 8,6% των νέων συμβάσεων εργασίας κατά το πρώτο εννεάμηνο του 2011.

Τα στοιχεία του Σώματος Επιθεώρησης Εργασίας αποκαλύπτουν επιπλέον, την εξάπλωση ενός νέου, για την ελληνική αγορά εργασίας, φαινομένου: τη μετατροπή, ολοένα και περισσότερων, υφιστάμενων συμβάσεων πλήρους απασχόλησης σε συμβάσεις μερικής ή εκ περιτροπής εργασίας.

Συγκεκριμένα, οι υφιστάμενες συμβάσεις πλήρους απασχόλησης των προηγούμενων ετών, που μετατράπηκαν σε μερική απασχόληση το 2011 είναι αυξημένες κατά 102,5% σε σχέση με το 2010, αυτές που μετατράπηκαν σε εκ περιτροπής απασχόληση, κατόπιν συμφωνίας με τους εργαζομένους, κατά 307,4% και οι συμβάσεις εκ περιτροπής απασχόλησης με μονομερή απόφαση του εργοδότη κατά 1192,4%. Έτσι, το 2010 μετατράπηκαν 26.253 συμβάσεις εργασίας πλήρους απασχόλησης σε άλλες μορφές ευέλικτων συμβάσεων εργασίας. Ο αριθμός αυτός είναι κατά 54,6% αυξημένος σε σχέση με το 2009. Το 2011, ήδη στους εννέα πρώτους μήνες έχουν μετατραπεί 42.488 συμβάσεις εργασίας πλήρους απασχόλησης, είτε σε συμβάσεις μερικής είτε σε συμβάσεις εκ περιτροπής εργασίας.⁸

Με βάση τα παραπάνω στοιχεία είναι εμφανής η εξάπλωση νέων μορφών ευέλικτης επισφαλούς εργασίας και ο περιορισμός της πλήρους απασχόλη-

σης, με όλες τις συνέπειες και ανατροπές στις εργασιακές σχέσεις και τα ασφαλιστικά δικαιώματα των εργαζομένων, στα επίπεδα εισοδήματος και διαβίωσής τους.

Ανεργία

Το ποσοστό ανεργίας ανήλθε σε 17,7% το τρίτο τρίμηνο του 2011, παρουσιάζοντας αύξηση κατά 41,2% (ή κατά 323.600 άτομα περίπου) σε σχέση με το αντίστοιχο τρίμηνο του προηγούμενου χρόνου και κατά 88,8% (ή 413.200 άτομα) σε σχέση με το αντίστοιχο τρίμηνο του 2009. Στο σύνολο των 878.266 ανέργων το 2011, πάνω από τα 2/3 (77,6%) είναι άτομα ηλικίας έως 44 ετών (βλ. Πίνακα 1). Αξίζει να αναφερθεί ότι το ποσοστό ανεργίας των νέων έως 29 ετών και το 2011 παραμένει υπερδιπλάσιο συγκριτικά με τις υπόλοιπες ηλικιακές ομάδες και για τα δύο φύλα, με τις νέες γυναίκες να αντιμετωπίζουν ανεργία σε ποσοστό 40,8% και τους νέους άνδρες σε ποσοστό 30,8%.

Ανάμεσα στις ομάδες ηλικιών και το επίπεδο ανεργίας έχει παρατηρηθεί διαχρονικά μια αρνητική συσχέτιση, δηλαδή όσο αυξάνεται η ηλικία μειώνεται το ποσοστό ανεργίας. Αυτό αποδεικνύουν τα στοιχεία για το επίπεδο ανεργίας κατά ομάδες ηλικιών και για το 2011. Ωστόσο, σε σχέση με το 2010 ο κίνδυνος απώλειας της εργασίας εμφανίζεται πιο αυξημένος για τα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας, όπως φαίνεται από τις ποσοστιαίες μεταβολές ανά ομάδα ηλικιών. Έτσι, μεγαλύτερη ποσοστιαία αύξηση, 42,4%, παρατηρείται για τα άτομα ηλικίας 45-64 ετών, ακολουθεί αυτή των ατόμων 30-44 ετών με ποσοστό 40,9% και αυτή των ατόμων ηλικίας 15-29 ετών με 40,7%. Σημειώνεται ότι το επίπεδο ανεργίας του σχετικά μικρού αριθμού ατόμων άνω των 65 ετών που συνεχίζουν να βρίσκονται στο εργατικό δυναμικό,

⁸ Σύμφωνα με την ετήσια έκθεση του Σώματος Επιθεώρησης Εργασίας, το 2011 κατατέθηκαν συνολικά 58.962 μετατροπές συμβάσεων, από τις οποίες οι 32.420 αφορούσαν μετατροπή από πλήρη σε μερική απασχόληση και οι 26.542 από πλήρη σε εκ περιτροπής απασχόληση. Βλ. Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης, Σώμα Επιθεώρησης Εργασίας, 2012.

είναι ελάχιστο (3,2% που αναλογεί σε 2.300 άνεργους περίπου), ωστόσο ο αριθμός τους σχεδόν διπλασιάστηκε σε σχέση με το 2010, παρουσιάζοντας ποσοστό αύξησης 91,7%.

Το ποσοστό ανεργίας των γυναικών εξακολουθεί και το 2011 να είναι υψηλότερο από αυτό των ανδρών (21,5% ή 448.700 περίπου άνεργες γυναίκες έναντι 15% ή 429.600 άνεργων ανδρών). Διαχρονικά, το ποσοστό ανεργίας των γυναικών εμφανιζόταν διπλάσιο ή σχεδόν διπλάσιο από αυτό των ανδρών. Ωστόσο, το χάσμα ανάμεσα στα ποσοστά ανεργίας των δύο φύλων φαίνεται να μειώνεται, γεγονός που οφείλεται στην κατά πολύ μεγαλύτερη (σε αριθμούς και ποσοστά) αύξηση της ανεργίας των ανδρών σε σχέση με αυτή των γυναικών, σε όλες τις ομάδες ηλικίας (με εξαίρεση τα άτομα άνω των 65 ετών) κατά την περίοδο 2010-2011.

Αξίζει να αναφερθεί ότι μόνο ο αριθμός ατόμων, με τον οποίον αυξήθηκε η ανεργία των ανδρών (146.700 άτομα περίπου) κατά την περίοδο 2010-2011, πλησιάζει το συνολικό αριθμό των άνεργων ανδρών το 2009 (193.900 άτομα) και είναι μεγαλύτερος από αυτόν των άνεργων ανδρών το 2008 (137.100 άτομα). Επίσης, σημειώνεται ότι η ποσοστιαία αύξηση της ανεργίας των νέων ανδρών (έως 29 ετών) είναι υπερδιπλάσια αυτής των νέων γυναικών (58,8% ή κατά 59.300 άτομα έναντι του 26,9% των γυναικών ή 35.800 άτομα).

Η εκπαίδευση έχει αναγνωρισθεί ευρύτερα ως παράγοντας που αυξάνει τη δυνατότητα πρόσβασης στην εργασία και συμβάλλει στη μείωση της πιθανότητας να βρεθεί ένα άτομο σε ανεργία. Ωστόσο, από τα στοιχεία για την ανεργία και τις μεταβολές της κατά την περίοδο 2010-2011 δεν παρατηρείται ξεκάθαρη ή και ισχυρή αρνητική

συσχέτιση (βλ. Πίνακα 2). Από την εξέταση των στοιχείων του εργατικού δυναμικού ανά μεγάλες ομαδοποιημένες κατηγορίες σε επίπεδο εκπαίδευσης φαίνεται ότι υψηλότερο ποσοστό ανεργίας (19,5%), τόσο σε σχέση με τη συνολική ανεργία, όσο και με τις υπόλοιπες κατηγορίες, αντιμετωπίζουν τα άτομα με μεσαίο επίπεδο εκπαίδευσης. Η έλλειψη ισχυρής συσχέτισης ανάμεσα στην ανεργία και την εκπαίδευση επιβεβαιώνεται και από τις ποσοστιαίες μεταβολές της ανεργίας. Σε σχέση με το 2010, μεγαλύτερη ποσοστιαία αύξηση της ανεργίας καταγράφεται στα άτομα με μεσαίο επίπεδο εκπαίδευσης (κατά 46,7%), ακολουθούν αυτά με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης (40,3%), ενώ συγκριτικά μικρότερη αύξηση της ανεργίας αντιμετωπίζουν τα άτομα με χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης (35,4%).

Οι άνδρες, που όπως φαίνεται, γενικά πλήττονται εντονότερα από την παρούσα κρίση, αντιμετωπίζουν υψηλότερο κίνδυνο να βρεθούν άνεργοι, ανεξάρτητα από το εκπαιδευτικό τους επίπεδο, συγκριτικά με τις γυναίκες, όπως δείχνουν οι ποσοστιαίες μεταβολές της ανεργίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι η ποσοστιαία αύξηση της ανεργίας των ανδρών με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης εμφανίζεται υπερδιπλάσια (50,2%) από αυτή των γυναικών με χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης (21,4%).

Συνοψίζοντας, φαίνεται ότι η εκπαίδευση δεν αποτελεί πλέον 'ασπίδα προστασίας' από την ανεργία στις συνθήκες που διαμορφώνονται από τη βαθειά οικονομική ύφεση και τις συνέπειές της στην αγορά εργασίας. Οι μακροχρόνια άνεργοι (άτομα που αναζητούν εργασία πάνω από 12 μήνες) αποτελούν το 53,2% (αναλογεί σε 467.200 άτομα περίπου) του συνόλου των ανέργων, έναντι του 48,4% που ήταν το 2010 και του 43,6% το 2009. Έτσι, παρουσιάζεται αύξηση κατά

55,2% των μακροχρόνια ανέργων το 2011 σε σχέση με το 2010, ενώ σε σχέση με το 2009 ο αριθμός τους έχει υπερδιπλασιασθεί (αύξηση κατά 130,6%, βλ. Πίνακα 6). Χαρακτηριστικό είναι ότι ο αριθμός μόνο των μακροχρόνια ανέργων το 2011 είναι υψηλότερος από το συνολικό αριθμό ανέργων το 2009. Αξίζει να αναφερθεί ότι η Ελλάδα κατέχει πλέον το υψηλότερο ποσοστό μακροχρόνιας ανεργίας ανάμεσα στις χώρες της ΕΕ-27, 9,1% του εργατικού δυναμικού το Γ' τρίμηνο του 2011, έναντι του 4,1% κατά μέσο όρο στις χώρες της ΕΕ.⁹

Η εξέταση των στοιχείων ανάλογα με την ηλικία δείχνει ότι μεγαλύτερη αύξηση σε σχέση με το 2010, τόσο σε αριθμούς (κατά 70.600 άτομα), όσο και σε ποσοστά (72,3%), παρουσιάζουν οι μακροχρόνια άνεργοι έως 29 ετών και για τα δύο φύλα, με υψηλότερη αυτή των ανδρών. Έτσι, ο αριθμός των ανέργων νέων ανδρών υπερδιπλασιάστηκε, παρουσιάζοντας αύξηση κατά 102,9% έναντι του 53% των νέων γυναικών.

Γενικά, η πρωτοφανής αύξηση των μακροχρόνια ανέργων συνολικά οφείλεται σε μεγαλύτερο βαθμό στους άνδρες όλων των ηλικιών, όπως φαίνεται από τις μεταβολές ανάλογα με το φύλο. Συνολικά, οι μακροχρόνια άνεργοι άνδρες αυξήθηκαν κατά 95 χιλιάδες περίπου (ποσοστό 79,6% έναντι του 39,2% των γυναικών) σε σχέση με το 2010, ενώ ο αριθμός τους σχεδόν τριπλασιάστηκε σε σχέση με το 2009

(αύξηση κατά 143 χιλιάδες άτομα περίπου ή 199,2% έναντι του 93,1% των γυναικών).

Το μεγαλύτερο μέρος του συνόλου των ανέργων, τα 3/4, αποτελείται από 'παλαιούς' άνεργους (άτομα που έχουν εργασθεί στο παρελθόν) και το υπόλοιπο 1/4 είναι 'νέοι' άνεργοι, δηλαδή άτομα που αναζητούν εργασία για πρώτη φορά. Οι 'παλαιοί' άνεργοι ανέρχονται σε 662.500 άτομα περίπου (341.200 άνδρες και 321,3 γυναίκες), παρουσιάζοντας αύξηση κατά 39,6% (ή 187.900 άτομα) σε σχέση με το 2010. Ανάμεσα στα δύο φύλα και σε αυτή την κατηγορία ανέργων, συγκριτικά μεγαλύτερη μεταβολή καταγράφεται στους άνδρες, ο αριθμός των οποίων αυξάνεται κατά 48,2% (ή 110.900 άτομα) έναντι του 31,4% των γυναικών (ή 76.800 άτομα). Σημειώνεται ότι τα 3/4 των 'παλαιών' ανέργων είναι άνω των 30 ετών.

Από το σύνολο των ανέργων, το 24,6% ή 215.800 αναζητούν για πρώτη φορά εργασία. Σε σχέση με το 2010, ο αριθμός των 'νέων' ανέργων αυξήθηκε κατά 68.600 άτομα (ή με ποσοστό 46,6%), το μεγαλύτερο μέρος των οποίων (59%) είναι γυναίκες. Σημειώνεται ότι από το σύνολο των 'νέων' ανέργων η πλειοψηφία (76%) είναι άτομα ηλικίας έως και 29 ετών, παρουσιάζοντας αύξηση κατά 56,7% σε σχέση με το 2010.

⁹ Eurostat, «Basic figures on the EU, Spring

Πίνακας 6.

Μακροχρόνια άνεργοι (12 μήνες και άνω) Γ' τρίμηνο 2009-2011 κατά μεγάλες ομάδες ηλικιών* και φύλο (σε χιλιάδες) και οι μεταβολές τους (σε χιλιάδες και σε %)

Ομάδες ηλικιών και φύλο	2009	2010	2011	Μεταβολή 2010-2011		Μεταβολή 2009-2011	
				Άτομα	%	Άτομα	%
Σύνολο ανέργων	465,1	621,9	878,3	256,4	41,2	413,2	88,8
Άνδρες	193,9	282,9	429,6	146,7	51,9	235,7	121,6
Γυναίκες	271,2	339,1	448,7	109,6	32,3	177,5	65,5
Άνεργοι 12 μήνες και άνω	202,6	301,0	467,2	166,2	55,2	264,6	130,6
15-29 ετών	67,1	97,6	168,2	70,6	72,3	101,1	150,7
30-44 ετών	86,6	128,2	186,1	57,9	45,2	99,5	114,9
45-64 ετών	48,3	74,5	111,6	37,1	49,8	63,3	131,1
Άνδρες	71,7	119,4	214,5	95,1	79,6	142,8	199,2
15-29 ετών	24,3	37,8	76,7	38,9	102,9	52,4	215,6
30-44 ετών	26,4	48,5	80,3	32,0	66,3	53,9	204,2
45-64 ετών	20,6	32,8	56,9	24,1	73,5	36,3	176,2
Γυναίκες	130,9	181,6	252,7	71,1	39,2	121,8	93,1
15-29 ετών	42,8	59,8	91,5	31,7	53,0	48,7	113,8
30-44 ετών	60,1	79,9	105,8	25,9	32,4	45,7	76,0
45-64 ετών	27,8	41,8	54,8	13,0	31,1	27,0	97,1

* Στις ομάδες ηλικιών δεν περιλαμβάνεται η ομάδα των 65 ετών και άνω.

Πηγή: Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.) Έρευνες Εργατικού Δυναμικού 2009, 2010 και 2011, Γ' τρίμηνο (δικές μας επεξεργασίες).

Συμπεράσματα

Οι εξελίξεις στην αγορά εργασίας κατά την περίοδο 2010-2011 στη χώρα μας χαρακτηρίζονται από πρωτοφανείς απώλειες εργατικών δυνάμεων, κατά 900 θέσεις εργασίας καθημερινά και ραγδαία αύξηση της ανεργίας, όπου ο αριθμός μόνο των μακροχρόνια ανέργων το 2011 είναι μεγαλύτερος από τον αριθμό του συνόλου των ανέργων το 2009. Παρουσιάζεται δε η υψηλότερη μείωση της απασχόλησης και η μεγαλύτερη αύξηση της ανεργίας ανάμεσα στις χώρες της ΕΕ-27. Μεγαλύτερο, συγκριτικά, βάρος της κρίσης υφίστανται οι άνδρες, κυρίως έως 45 ετών. Σημειώνεται, επίσης, σημαντική συρρίκνωση της απασχόλησης σε όλους τους κλάδους της οικονομίας, καθώς και μείωση της πλήρους απασχόλησης και επέκταση των ευέλικτων μορφών επισφαλούς εργασίας.

Οι μεταβολές στην αγορά εργασίας που παρατηρούνται τον τελευταίο χρόνο, φαίνεται να ακολουθούν μια διαφορετική πορεία σε σχέση με τα προηγούμενα χρόνια. Από το 1991 έως και το 2008 η απασχόληση αυξανόταν και η ελληνική οικονομία είχε δημιουργήσει σχεδόν ένα εκατομμύριο θέσεις εργασίας, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται σε σχετική έρευνα.¹⁰ Το 1/3 της αύξησης της απασχόλησης που σημειώθηκε τα 17 αυτά χρόνια, χάθηκε μέσα σε ένα χρόνο, κατά την περίοδο 2010-2011. Συγκεκριμένα, την περίοδο αυτή η απασχόληση μειώθηκε κατά 323.600 άτομα. Η απώλεια θέσεων εργασίας είναι σημαντική για όλες τις ομάδες ηλικιών και για τα δύο φύλα, ωστόσο πλήττονται συγκριτικά περισσότερο οι άνδρες από τις γυναίκες, τα άτομα έως 45 ετών και στα δύο φύλα και ιδιαίτερα οι νέοι έως 29 ετών. Σε σχέση με το 2010, τα 2/3 της μεταβολής της συνολικής απασχόλησης αντιστοιχούν

στη μείωση της απασχόλησης των ατόμων έως 45 ετών.

Σε σύγκριση με τις χώρες της ΕΕ, ο δείκτης απασχόλησης στην Ελλάδα εμφανίζεται κατά 10,8 ποσοστιαίες μονάδες χαμηλότερος από το μέσο όρο της ΕΕ-27 αφενός, και αφετέρου το ποσοστό απασχόλησης παρουσιάζει τη μεγαλύτερη μείωση ανάμεσα στις χώρες της ΕΕ για την περίοδο 2009-2011.

Οι μεταβολές στην απασχόληση κατά την περίοδο 2010-2011 επηρεάζουν σημαντικά και τους τρεις τομείς της οικονομίας. Ο δευτερογενής τομέας παρουσιάζει συγκριτικά υψηλότερη ποσοστιαία μείωση, υπερδιπλάσια από αυτή της συνολικής απασχόλησης, η οποία οφείλεται κυρίως στους δύο μεγαλύτερους κλάδους της οικονομίας, των Κατασκευών και της Μεταποίησης. Η μείωση της συνολικής απασχόλησης οφείλεται σχεδόν αποκλειστικά στην απώλεια θέσεων εργασίας πλήρους απασχόλησης, με μεγαλύτερο συγκριτικά κίνδυνο να αντιμετωπίζουν οι άνδρες σε σχέση με τις γυναίκες και οι νέοι ηλικίας έως 29 ετών και των δύο φύλων.

Ένα χαρακτηριστικό των εξελίξεων της περιόδου 2010-2011 είναι η σημαντική ποσοστιαία αύξηση της μερικής απασχόλησης των ανδρών και ειδικότερα, αυτών ηλικίας άνω των 30 ετών, ενώ αντίθετα, η μερική απασχόληση των γυναικών μειώνεται. Η εξέλιξη αυτή έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση του μεριδίου των ανδρών στο σύνολο των μερικά απασχολούμενων, όπου πλέον το 40% είναι άνδρες, η πλειοψηφία των οποίων αναγκάστηκε να δεχτεί τη μερική απασχόληση λόγω αδυναμίας να εξασφαλίσει πλήρη απασχόληση.

¹⁰ Βλ. «Ενημέρωση», Σεπτέμβριος 2011.

Άλλο χαρακτηριστικό των εξελίξεων της εξεταζόμενης περιόδου, πρωτοφανές και αυτό για την ελληνική αγορά εργασίας, είναι η ταχεία επέκταση νέων μορφών ευέλικτης και επισφαλούς εργασίας (μερικής ή εκ περιτροπής απασχόλησης) και ο περιορισμός της πλήρους απασχόλησης, με επακόλουθο αρνητικές συνέπειες και ανατροπές στις εργασιακές σχέσεις και τα ασφαλιστικά δικαιώματα των εργαζομένων, καθώς και στο επίπεδο εισοδήματος και διαβίωσής τους.

Η σημαντική μείωση της απασχόλησης μετατρέπεται σε ανεργία, η αύξηση της οποίας ανέρχεται σε πάνω από 40%, σε σχέση με το 2010. Η αύξηση αυτή αφορά όλες τις ηλικίες και των δύο φύλων, ωστόσο περισσότερο πλήττονται τα άτομα έως 45 ετών, τα οποία αποτελούν τα 2/3 των ανέργων. Ειδικότερα, και το 2011, το ποσοστό ανεργίας των νέων έως 29 ετών παραμένει υπερδιπλάσιο συγκριτικά με τις υπόλοιπες ηλικιακές ομάδες.

Η ανεργία των γυναικών συνεχίζει να είναι υψηλότερη από αυτή των ανδρών. Ωστόσο, αυτό που χαρακτηρίζει τις εξελίξεις κατά την περίοδο 2010-2011 είναι το κλείσιμο της ψαλίδας στα ποσοστά ανεργίας μεταξύ των δύο φύλων, γεγονός που οφείλεται στην αρκετά υψηλότερη, σε αριθμούς και σε ποσοστά, αύξηση της ανεργίας των ανδρών σε σχέση με αυτή των γυναικών, σε όλες τις ηλικίες και τα επίπεδα εκπαίδευσης.

Ιδιαίτερα ανησυχητική εξέλιξη αποτελεί η ραγδαία αύξηση της μακροχρόνιας ανεργίας, που είναι μεγαλύτερη της συνολικής, με αποτέλεσμα σχεδόν 500 χιλιάδες άτομα να αναζητούν εργασία για πάνω από 12 μήνες. Αξίζει να αναφερθεί ότι η Ελλάδα κατέχει πλέον το υψηλότερο ποσοστό μακροχρόνιας ανεργίας ανάμεσα στις χώρες της ΕΕ-27.

Χαρακτηριστικό για την εξέλιξη της μακροχρόνιας ανεργίας είναι η διπλάσια ποσοστιαία αύξηση, κατά την περίοδο 2010-2011, των μακροχρόνια ανέργων ανδρών σε όλες τις ηλικίες, συγκριτικά με αυτή των γυναικών (αύξηση σχεδόν κατά 80% έναντι του 40% σχεδόν για τις γυναίκες), αν και το ποσοστό μακροχρόνιας ανεργίας των γυναικών συνεχίζει να είναι μεγαλύτερο από αυτό των ανδρών και το 2011. Οι νέοι μακροχρόνια άνεργοι (έως 29 ετών) και των δύο φύλων αντιμετωπίζουν κατά πολύ υψηλότερη αύξηση συγκριτικά με τις άλλες ηλικίες, όπου ειδικά ο αριθμός των νέων ανδρών υπερδιπλασιάστηκε σε σχέση με το 2010.

Από την εικόνα που παρουσιάζει η αγορά εργασίας σήμερα - ραγδαία αύξηση της ανεργίας και σημαντική συρρίκνωση της απασχόλησης με αυξανόμενους ρυθμούς μεταβολής - σε συνδυασμό με την ακολουθούμενη πολιτική δημοσιονομικής προσαρμογής μέσω μείωσης δαπανών και εισοδήματος, οι μελλοντικές εξελίξεις στην απασχόληση και την ανεργία διαφαίνονται ιδιαίτερα δυσμενείς. Δύσκολα θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι τα συμβατικά μέτρα και οι ενεργητικές πολιτικές που σχεδιάζονταν τα προηγούμενα χρόνια με σκοπό την αύξηση της απασχόλησης, την αντιμετώπιση της ανεργίας και την εργασιακή ένταξη ευάλωτων πληθυσμιακών ομάδων, θα επιφέρουν σημαντικό θετικό αποτέλεσμα. Σε μια οικονομία η οποία βρίσκεται σε βαθειά ύφεση, σε μια αγορά εργασίας όπου η απασχόληση φαίνεται να βρίσκεται σε 'ελεύθερη πτώση' και η ανεργία σε 'ιλιγγιώδη άνοδο', οι μελλοντικές εξελίξεις στην απασχόληση θα εξαρτηθούν από τις στρατηγικά επιλεγμένες πολιτικές προτεραιότητες και παρεμβάσεις για την αντιμετώπιση της οικονομικής ύφεσης και της δημοσιονομικής κρίσης της χώρας.

Ωστόσο, στο σημερινό οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον απαξίωσης του ανθρώπινου δυναμικού, όπου το τελευταίο δεν αντιμετωπίζεται πλέον ως βασική παραγωγική δύναμη αλλά μόνο ως εργατικό κόστος, όπου οι πολιτικές προτεραιότητες δεν εστιάζονται στην αξιοποίησή του αλλά στη μείωση αυτού του κόστους, το μέλλον για την απασχόληση και την ανεργία φαίνεται δυσοίωνα και αβέβαιο. Η παρατεταμένη οικονομική ύφεση, η συρρίκνωση του δημόσιου και του ιδιωτικού τομέα, η εισαγωγή μιας σειράς παρεμβάσεων στη λειτουργία της αγοράς εργασίας (όπως π.χ. μέτρων και ρυθμίσεων για την ενίσχυση των ευέλικτων εργασιακών σχέσεων και ευέλικτων μορφών απασχόλησης, για τη διευκόλυνση των απολύσεων και τη μείωση της προβλεπόμενης προστασίας σε περίπτωση καταγγελίας συμβάσεων εργασίας κ.λπ.), αποτελούν παράγοντες που συμβάλλουν στην αβεβαιότητα για το μέλλον.

Θεωρούμε ότι μόνο η υιοθέτηση εναλλακτικών προτεραιοτήτων και διαφορετικών πολιτικών, προσανατολισμένων προς τη διαμόρφωση ενός νέου αναπτυξιακού μοντέλου για την αντιμετώπιση της οικονομικής ύφεσης και της δημοσιονομικής κρίσης, το οποίο δεν θα απαξιώνει τις παραγωγικές του δυνάμεις, αλλά αντίθετα, θα αξιοποιεί τις αναπτυξιακές και παραγωγικές δυνατότητες της χώρας και θα ενισχύει το κοινωνικό κράτος, θα μπορούσε να οδηγήσει σε βελτίωση των συνθηκών στην αγορά εργασίας, σε αύξηση της απασχόλησης και σε αντιμετώπιση της ανεργίας.

Βιβλιογραφία

Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.), *Έρευνες Εργατικού Δυναμικού 2009, 2010, 2011, Γ' τριμήνου*, Αθήνα.

Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.), *Στατιστικά στοιχεία και Ανακοινώσεις*, 2011, 2012, Αθήνα.

Eurostat, 2012, News Release Euro indicators, 52/2012.

http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_PUBLIC/3-02042012-AP/EN/3-02042012-AP-EN.PDF

Eurostat, Statistical database.

http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/employment_unemployment_lfs/data/database

Eurostat, 2012, «Basic figures on the EU, Spring 2012».

http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/publications/recently_published

INE-ΓΣΕΕ, 2011, *Ετήσια Έκθεση 2011: Η Ελληνική Οικονομία και η Απασχόληση*, Νο 13 Εκθέσεις, Αύγουστος 2011, Αθήνα, INE- ΓΣΕΕ.

INE-ΓΣΕΕ, 2011, «Ετήσια έκθεση του INE: Η Ελληνική οικονομία και η απασχόληση το 2011. Σύνοψη συμπερασμάτων», *Ενημέρωση*, τ. 186, Σεπτέμβριος 2011, Αθήνα, INE- ΓΣΕΕ.

Κρητικίδης Γ., 2011, «Η Απασχόληση & η Ανεργία το Β' τρίμηνο του 2011», *Ενημέρωση*, τ. 187, Οκτώβριος 2011, Αθήνα, INE-ΓΣΕΕ.

Τράπεζα της Ελλάδας, 2012, *Στατιστικά Δελτία Οικονομικής Συγκυρίας 2011,2012*, Διεύθυνση Οικονομικών Μελετών, Αθήνα.

Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης, 2011, Σώμα Επιθεώρησης Εργασίας, *Η εξέλιξη των συμβάσεων εργασίας & τα στατιστικά στοιχεία δράσης Σ.ΕΠ.Ε. κατά το Α' εννιάμηνο του 2011*, Δελτίο Τύπου, 7 Νοεμβρίου, Αθήνα.

Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής
Ασφάλισης, 2012, Σώμα Επιθεώρησης
Εργασίας, *Έκθεση πεπραγμένων*
Σ.ΕΠ.Ε. έτους 2011, 3 Απριλίου,
Αθήνα.

Συμμετοχή των μεταναστών δεύτερης γενιάς στο εκπαιδευτικό σύστημα και ένταξη στην αγορά εργασίας.

**Μανώλης Χρυσάκης,
Διονύσης Μπαλούρδος,
Άγγελος Τραμουντάνης**

Περίληψη

Το παρόν άρθρο εξετάζει τις ποσοτικές και ποιοτικές διαστάσεις της ένταξης ή μη των μεταναστών δεύτερης γενιάς στο εκπαιδευτικό σύστημα και την αγορά εργασίας. Αξιοποιεί τα ευρήματα πρόσφατης πανελλαδικής έρευνας πεδίου (στην οποία συμμετείχε και το ΕΚΚΕ) προκειμένου να αξιολογήσει τις διαστάσεις που διευκολύνουν την κοινωνική ενσωμάτωση και αποτρέπουν φαινόμενα κοινωνικού αποκλεισμού των μεταναστών, που είτε γεννήθηκαν στην Ελλάδα από γονείς μετανάστες, ή ήρθαν στη χώρα σε μικρή ηλικία. Ειδικότερα, η ανάλυση των ευρημάτων εστιάζει στη συμμετοχή των μεταναστών δεύτερης γενιάς στην εκπαίδευση και τα εκπαιδευτικά τους χαρακτηριστικά, καθώς και στη σχέση τους με την αγορά εργασίας. Ακολουθώντας, παρουσιάζονται τα αποτελέσματα από την εφαρμογή ενός οικονομομετρικού μοντέλου πολυμεταβλητής ανάλυσης των δεδομένων της επιτόπιας έρευνας για τη διερεύνηση της σχέσης που υφίσταται ανάμεσα στη σχολική εκπαίδευση και την απορρόφηση των μεταναστών δεύτερης γενιάς από την αγορά εργασίας. Τέλος, η παρούσα εργασία ολοκληρώνεται με τα συμπεράσματα της πρωτογενούς έρευνας πεδίου και της πολυμεταβλητής ανάλυσης, με έμφαση στην ανάδειξη του ρόλου της εκπαίδευσης στην κοινωνική ενσωμάτωση των μεταναστών δεύτερης γενιάς στην Ελλάδα, και με την κατάθεση κάποιων πρώτων προτάσεων πολιτικής προς αυτή την κατεύθυνση.

1. Εισαγωγή

Η μετανάστευση έχει αναδειχθεί σε μια από τις μεγαλύτερες προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι σημερινές κοινωνίες καθώς, παρόλο που προσφέρει στα κράτη υποδοχής μεγάλες ευκαιρίες¹, συχνά καθίσταται και πηγή σοβαρών προβλημάτων (Καβουνίδη, 2004). Από την άλλη πλευρά, ειδικότερα όσον αφορά την ελληνική κοινωνία, διαπιστώνεται ότι τα ζητήματα της ένταξης των μεταναστών και μεταναστριών δεν έχουν ερευνηθεί σε βάθος μέχρι σήμερα. Παράλληλα, επικρατεί ασάφεια σε θεσμικό επίπεδο τόσο ως προς τον ορισμό αυτής καθεαυτής της έννοιας του μετανάστη δεύτερης γενιάς, όσο και ως προς το περιεχόμενο και τους σκοπούς της ένταξης, ενώ είναι σχετικά άγνωστες και οι απόψεις των ίδιων των μεταναστών και μεταναστριών σε αυτόν τον τομέα (Παρσάνογλου, Μιχελιουδάκη, Πετράκου, 2007).

Σημειώνεται ότι στο πλαίσιο της πανελλαδικής έρευνας πεδίου, που διεξήγαγε το ΕΚΚΕ, σε συνεργασία με την ΕΕΤΑΑ, το Πανεπιστήμιο Πατρών και το Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, με αντικείμενο την «Καταγραφή της κατάστασης, των αναγκών και των προβλημάτων των μεταναστών δεύτερης γενιάς, με έμφαση στους τομείς

¹ Ιδιαίτερα σημαντική είναι η συνεισφορά της μετανάστευσης στην μεταβολή των δημογραφικών μεγεθών. Η Ελλάδα έχει δεχθεί την τελευταία εικοσαετία πλήθος αλλοδαπών προερχομένων τόσο από ευρωπαϊκές χώρες όσο και από χώρες της Ασίας και της Αφρικής και οι μη έχοντες ελληνική υπηκοότητα και διαμένοντες στην χώρα μας εκτιμάται ότι υπερβαίνουν πλέον το 1 εκατομμύριο (10% του συνολικού πληθυσμού). Την ίδια περίοδο διαπιστώνεται διαφοροποίηση προς τα πάνω των δεικτών γεννητικότητας των μεταναστών με αποτέλεσμα ανάλογη διαφοροποίηση των αντίστοιχων δημογραφικών πυραμίδων, καθώς η πυραμίδα των Ελλήνων είναι σχετικά γερασμένη, ενώ αντιθέτως αυτή των αλλοδαπών εξαιρετικά νεανική (Κοτζαμάνης, Ντυκέν, 2012)

εκπαίδευσης και εργασίας»², επιχειρήθηκε να προσδιοριστεί η έννοια «μετανάστες δεύτερης γενιάς»³ σύμφωνα με το ισχύον νομοθετικό καθεστώς, που αποτυπώνει με τον πιο έγκυρο τρόπο την υφιστάμενη κατάσταση των νομίμως διαμενόντων μεταναστών δεύτερης γενιάς στη χώρα μας⁴.

Υπό αυτό το πρίσμα, ειδικότερη σημασία αποκτά ο νέος νόμος 3838/2010 (ΦΕΚ 49 Α/24.3.2010) «Σύγχρονες διατάξεις για την ελληνική ιθαγένεια και την πολιτική συμμετοχή ομογενών και νομίμως διαμενόντων μεταναστών και άλλες ρυθμίσεις», με τον οποίο εισάγονται μια σειρά από επί μέρους καινοτομίες και βελτιώσεις στον ισχύοντα Κώδικα Ελληνικής Ιθαγένειας (ν. 3284/2004) καθώς και στην υπό συγκεκριμένους όρους απονομή δικαιωμάτων πολιτικής συμμετοχής σε επίπεδο τοπικής αυτοδιοίκησης πρώτου βαθμού⁵.

² Η έρευνα πεδίου εκπονήθηκε στο πλαίσιο της Δράσης 2.2./09: Εκπόνηση μελέτης με θέμα «Ενσωμάτωση της δεύτερης γενιάς μεταναστών στην ελληνική κοινωνία» του Ετήσιου Προγράμματος 2009 του Ευρωπαϊκού Ταμείου Ένταξης Υπηκόων Τρίτων Χωρών. Επιστημονικός υπεύθυνος της μελέτης ήταν ο καθηγητής του Ε.Α.Π. Αλέξης Κόκοκος, ενώ την ευθύνη για την ερευνητική ομάδα του ΕΚΚΕ είχαν ο Διονύσης Μπαλούρδος ως επιστημονικός υπεύθυνος και ο Μανώλης Χρυσάκης ως συνυπεύθυνος.

³ Βλ. Γαλατά Β., 2012, «Ορισμός του νομικού και κοινωνιολογικού περιεχομένου της έννοιας 'μετανάστες δεύτερης γενιάς', στο Μπαλούρδος Δ., Χρυσάκης Μ. (επιμέλεια), 2012, *Ενσωμάτωση της Δεύτερης Γενιάς Μεταναστών στην Ελληνική Κοινωνία: παρουσίαση βασικών ευρημάτων έρευνας πεδίου*, εκδόσεις ΠΑΠΑΖΗΣΗ, Αθήνα, κεφάλαιο 1.

⁴ Οι μέχρι πρόσφατα νομοθετικές πρωτοβουλίες στην Ελλάδα αντιμετώπιζαν μάλλον μονοδιάστατα το μεταναστευτικό ζήτημα, υπό το πρίσμα κυρίως της νομιμοποίησης της παραμονής και της εργασίας των οικονομικών μεταναστών, σύμφωνα με τους νόμους 2910/2001, 3386/2005, 3448/2006, 3536/2007, 3613/2007, 3731/2008, 3772/2009 και 3801/2009, οι οποίοι ρύθμισαν την είσοδο, διαμονή και κοινωνική ένταξη υπηκόων τρίτων χωρών στην Ελληνική Επικράτεια.

⁵ Επιπλέον, στο νόμο 3838/2010 γίνεται μια πιο συστηματική προσπάθεια για ισότιμη συμμετοχή στα κοινά προβλέποντας την απονομή της Ελληνικής Ιθαγένειας στους μετανάστες – υπό συγκεκριμένους όρους και ύστερα από εξατομικευμένη και διεξοδική κρίση σχετικά με τον πραγματικό βαθμό ένταξης

Από την άλλη πλευρά, κατά ένα γενικό και ευρύτερο ορισμό, η δεύτερη γενιά μεταναστών αφορά στη γενιά που μεγαλώνει, σπουδάζει και εργάζεται στην Ελλάδα, δηλαδή πρόκειται για τα παιδιά των μεταναστών που γεννήθηκαν στην Ελλάδα ή ακολούθησαν σ' αυτήν τους γονείς τους σε μικρή ηλικία (Καμπέρης, 2009).

Κατά συνέπεια, πέραν του ορισμού που απορρέει από το ισχύον νομοθετικό καθεστώς και ο οποίος είναι αρκετά περιοριστικός, εφόσον βασίζεται στις νόμιμες προϋποθέσεις απόκτησης της Ελληνικής Ιθαγένειας ή πολιτογράφησης, είναι σκόπιμο να γίνει αναφορά και σ' έναν «ευρύτερο ορισμό» του μετανάστη δεύτερης γενιάς, που χρησιμοποιείται σε αντίστοιχες μεγάλες έρευνες σχετικά με τη μετανάστευση, που αναφέρονται κυρίως στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία, σύμφωνα με τον οποίο «Μετανάστης δεύτερης γενιάς θεωρείται αυτός που ζει στη χώρα υποδοχής τα τελευταία πέντε χρόνια, έχει μεταναστεύσει πριν από την εφηβεία του και έχει τουλάχιστον ένα γονιό ξένο». Σύμφωνα με τον ορισμό αυτό, στους μετανάστες δεύτερης γενιάς εντάσσονται **οι μετανάστες που έχουν γεννηθεί στη χώρα μας, καθώς και οι μετανάστες που έχουν μεταναστεύσει σε αυτή σε μικρή ηλικία και έχουν ενταχθεί νωρίς στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα** (Θεριανός, 2010).

Υπό αυτό το πρίσμα, για την Ελλάδα ως «δεύτερη γενιά» θεωρούνται **τα παιδιά των μεταναστών τρίτων**

τους – και στα παιδιά τους από τη γέννησή τους, έτσι ώστε να αντιμετωπιστεί το εθνικό συμφέρον για ασφάλεια και κοινωνική συνοχή και η ανάγκη στρατηγικού σχεδιασμού που θα διασφαλίζει σε μακροπρόθεσμη βάση την ομαλή συμβίωση και την κοινή προκοπή με τους νόμιμους και μακροχρόνια διαμένοντες μετανάστες και τα παιδιά τους (βλ. Αιτιολογική έκθεση στο σχέδιο νόμου «Σύγχρονες διατάξεις για την Ελληνική Ιθαγένεια και την πολιτική συμμετοχή ομογενών και νομίμως διαμενόντων μεταναστών και άλλες ρυθμίσεις», 26 Φεβρουαρίου 2010).

χωρών, που είτε γεννήθηκαν στη χώρα, είτε ακολούθησαν τους γονείς τους, είτε μετανάστευσαν από μόνα τους, τα οποία στη συνέχεια μεγάλωσαν και εκπαιδεύτηκαν μέσα στην ελληνική επικράτεια (Χαλιάπα, 2009).

Παρόλο που ο αριθμός των παιδιών που έχουν γεννηθεί στην Ελλάδα και που εμπίπτουν στο στενό ορισμό της κατηγορίας «δεύτερη γενιά», είναι αρχικά μικρός, παρουσιάζει μια σημαντική αυξητική τάση από το 1998-99, η οποία συνοδεύεται και από αντίστοιχη αύξηση της παρουσίας των αλλοδαπών μαθητών στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα (ό.π.).

Λαμβάνοντας υπόψη τα προαναφερθέντα, δηλαδή το ισχύον νομοθετικό καθεστώς για τους «μετανάστες δεύτερης γενιάς», τα δεδομένα άλλων εμπειρικών ερευνών και την ανάγκη υιοθέτησης ενός ευρύτερου ορισμού για τις ανάγκες διενέργειας της επιτόπιας έρευνας, υιοθετήθηκε ο ακόλουθος **επιχειρησιακός ορισμός για τους μετανάστες δεύτερης γενιάς**:

«Μετανάστες δεύτερης γενιάς» είναι τα παιδιά των μεταναστών τρίτων χωρών, που είτε γεννήθηκαν στην Ελλάδα, είτε έχουν μεταναστεύσει σε αυτή σε μικρή ηλικία, διαμένουν νόμιμα στη χώρα και έχουν ενταχθεί στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα.

Από την άλλη πλευρά, όπως και σε πολλές χώρες υποδοχής έτσι και στην Ελλάδα, οι μετανάστες δεύτερης γενιάς αποτελούν πληθυσμιακή ομάδα η οποία τίθεται σε αυξημένο κίνδυνο κοινωνικού αποκλεισμού. Με άλλα λόγια, ανήκουν στις κοινωνικές ομάδες που χαρακτηρίζονται από πολλαπλή στέριση αναφορικά με τις διαστάσεις που θεωρούνται κρίσιμες για τη συμμετοχή και ένταξη σε ένα συγκεκριμένο τρόπο ζωής στην κοινωνία υποδοχής.

Οι διαστάσεις που εντοπίζονται συνήθως ως ιδιαίτερα σημαντικές, ως προς τη δημιουργία ή αποτροπή φαινομένων κοινωνικού αποκλεισμού, είναι κυρίως εκείνες της εκπαίδευσης, της αγοράς εργασίας, της υγείας και της στέγης. Δηλαδή, η επαρκής πρόσβαση στους τομείς αυτούς, με τα συναφή τους αγαθά, πόρους και υπηρεσίες, διασφαλίζει τη συμμετοχή στον τρόπο ζωής που απολαμβάνουν τα περισσότερα μέλη της κοινωνίας. Υπό αυτό το πρίσμα, ως ιδιαίτερα σημαντικές για την κοινωνική ενσωμάτωση και συνακόλουθα την καταπολέμηση φαινομένων κοινωνικού αποκλεισμού των μεταναστών δεύτερης γενιάς από τρίτες χώρες, αναδεικνύονται οι διαστάσεις της εκπαίδευσης και της εργασίας και τα συναφή με αυτές προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι μετανάστες αυτής της κατηγορίας στη χώρα μας (Μπαλούρδος, Χρυσάκης, 2005).

Σημειώνεται πάντως ότι, τα ζητήματα της ένταξης των μεταναστών και μεταναστριών δεύτερης γενιάς στην ελληνική κοινωνία δεν έχουν αναλυθεί σε βάθος μέχρι σήμερα. Επιπλέον, σε θεσμικό επίπεδο επικρατεί ασάφεια ως προς το περιεχόμενο και τους σκοπούς της κοινωνικής ένταξης, ενώ είναι άγνωστες οι απόψεις των ίδιων των μεταναστών και μεταναστριών από τρίτες χώρες σε αυτό τον τομέα.

Στο πλαίσιο αυτό, ιδιαίτερο ενδιαφέρον αποκτά η παρουσίαση των βασικών ευρημάτων της πανελλαδικής έρευνας πεδίου, που διεξήγαγε το ΕΚΚΕ, σε συνεργασία με την ΕΕΤΑΑ, το Πανεπιστήμιο Πατρών και το Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, με αντικείμενο την καταγραφή της κατάστασης, των αναγκών και των προβλημάτων των μεταναστών δεύτερης γενιάς, με έμφαση στους τομείς της εκπαίδευσης και της εργασίας.

Για τη διεξαγωγή της εν λόγω έρευνας πεδίου, η ερευνητική ομάδα⁶ εφάρμοσε για την επιλογή του δείγματος των μεταναστών δεύτερης γενιάς τη μέθοδο της χιονοστιβάδας⁷. Στη συνέχεια, επιδιώχθηκε η μετατροπή του δείγματος που επιλέχθηκε με τη μέθοδο της χιονοστιβάδας σε δείγμα πιθανοτήτων⁸, ενισχύοντας έτσι τη δυνατότητα να γενικευτούν τα αποτελέσματα της έρευνας πεδίου⁹.

⁶ Η έρευνα πεδίου εκπονήθηκε στο πλαίσιο της Δράσης 2.2./09: Εκπόνηση μελέτης με θέμα «Ενσωμάτωση της δεύτερης γενιάς μεταναστών στην ελληνική κοινωνία» του Ετήσιου Προγράμματος 2009 του Ευρωπαϊκού Ταμείου Ένταξης Υψηκών Τρίτων Χωρών. Επιστημονικός υπεύθυνος της μελέτης ήταν ο καθηγητής του Ε.Α.Π. Αλέξης Κόκκος, ενώ την ευθύνη για την ερευνητική ομάδα του ΕΚΚΕ είχαν ο Διονύσης Μπαλούρδος ως επιστημονικός υπεύθυνος και ο Μανώλης Χρυσάκης ως επιστημονικός συνυπεύθυνος.

⁷ Η μέθοδος αυτή βασίζεται στα ήδη υπάρχοντα κοινωνικά δίκτυα της ομάδας στόχου, για τη δημιουργία μιας αλυσίδας, της οποίας ο πρώτος κρίκος (π.χ. ο πρώτος μετανάστης δεύτερης γενιάς από τρίτες χώρες) παράγει την πληροφορία για τον αντίστοιχο δεύτερο κρίκο κ.ο.κ.

⁸ Πιο συγκεκριμένα, πριν από οποιαδήποτε συνέντευξη, επιδιώχθηκε η δημιουργία ενός «δειγματοληπτικού πλαισίου». Δηλαδή, ζητήθηκε από τα άτομα που πληρούσαν τα χαρακτηριστικά για να επιλεγούν στο δείγμα, να προτείνουν άτομα με παρόμοια χαρακτηριστικά, τα οποία με τη σειρά τους προτείνουν φίλους και γνωστούς κ.ο.κ., που είναι κατάλληλοι για να επιλεγούν (βλ. Douglas D. Heckathorn, 2006). Έτσι το μέγεθος των ατόμων που είχαν πιθανότητα να επιλεγούν ήταν σημαντικά μεγαλύτερο του μεγέθους του αρχικού δείγματος.

⁹ Στη δειγματοληπτική έρευνα συμμετείχαν συνολικά 786 άτομα καταναμημένα σχεδόν ισόποσα μεταξύ ανδρών και γυναικών (51% και 49% αντίστοιχα). Το 57% των γυναικών βρίσκεται στη μικρή ηλικιακή ομάδα (15-21 ετών), ενώ οι άνδρες του δείγματος είναι οι περισσότεροι μεταξύ των 22-31 και 32-40 ετών αντίστοιχα. Περισσότεροι από τους μισούς μετανάστες δεύτερης γενιάς του δείγματος έχουν την αλβανική υπηκοότητα (53%), το 20% την ελληνική, ενώ από 10% περίπου έχουν υπηκοότητα από κάποια χώρα της Αφρικής ή τις Πρώην Ανατολικές Χώρες. Σημαντικός αριθμός των ερωτώμενων (περίπου το 30%) έχει γεννηθεί στην Ελλάδα ή έχει έλθει εδώ σε πολύ μικρή ηλικία (Μ.Ο. = 8 ετών). Οι περισσότεροι έχουν έλθει από την Αλβανία και κατά δεύτερο λόγο από τις Πρώην Ανατολικές Χώρες, χωρίς σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των φύλων. Οι ερωτώμενοι της ηλικιακής ομάδας 15-21 ετών, έχουν γεννηθεί σε μεγαλύτερο ποσοστό (44%) στην Ελλάδα, από εκείνους των άλλων ηλικιακών ομάδων (22-31 ετών: 13%, 32-40 ετών: 6%).

Ειδικότερα, όσον αφορά τη διάσταση της εκπαίδευσης, έχει διαπιστωθεί ότι οι μαθητές της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης προερχόμενοι από γονείς μετανάστες που ζουν στη χώρα μας, παρουσιάζουν υψηλότερα ποσοστά εγκατάλειψης της υποχρεωτικής εκπαίδευσης σε σύγκριση με τους γηγενείς μαθητές (Pavlou, 2006). Επιπλέον, έρευνες στον μαθητικό πληθυσμό της Ευρωπαϊκής Ένωσης έχουν καταλήξει στο συμπέρασμα ότι «η πρόωγη εγκατάλειψη του σχολείου είναι συχνότερη μεταξύ των παιδιών αυτών, ενώ η εγγραφή στην ανώτατη εκπαίδευση σπανιότερη. Ακόμη πιο ανησυχητικό είναι το ότι, σε ορισμένες χώρες, μαθητές δεύτερης γενιάς μεταναστών παρουσιάζουν χαμηλότερη σχολική επίδοση από ό,τι η πρώτη γενιά. Αυτό δείχνει ότι το κοινωνικό χάσμα μπορεί να επιδεινωθεί με τον χρόνο. Ταυτόχρονα, υπάρχουν σαφείς ενδείξεις ότι η τάση προς τον διαχωρισμό για κοινωνικο-οικονομικούς λόγους γίνεται ισχυρότερη, καθώς οι γονείς που πλεονεκτούν κοινωνικά τείνουν να αποσύρουν τα παιδιά τους από τα σχολεία που έχουν υψηλό αριθμό μαθητών μεταναστών και οι ανισότητες μεταξύ σχολείων τείνουν να αυξάνονται με τον χρόνο» (ΕΕΚ, 2008α). Από την άλλη πλευρά, πολλές έρευνες έχουν δείξει ότι οι ανισότητες πρόσβασης των νέων με γονείς μετανάστες αφορούν κυρίως τον αποκλεισμό τους από τις πιο «υποσχόμενες» εκπαιδευτικές διαδρομές. Τα παιδιά των μεταναστών συνήθως υποαντιπροσωπεύονται στα σχολεία γενικής κατεύθυνσης και υπεραντιπροσωπεύονται στα σχολεία τεχνικής – επαγγελματικής κατεύθυνσης, ενώ συνολικά η σχολική τους εμπειρία υπόκειται σε λογικές διακρίσεων (Kotek, Medoune, 1998).

Επομένως, δεν είναι τυχαία η επισήμανση ότι «η εκπαιδευτική πρόκληση» πρέπει να αντιμετωπίζεται πάντοτε στο πλαίσιο της ευρύτερης κοινωνικής

συνοχής, αφού τυχόν αποτυχία πλήρους ένταξης των μαθητών μεταναστών στα σχολεία ή/και η χαμηλή τους επίδοση είναι πολύ πιθανόν να οδηγήσει σε αποτυχημένη επαγγελματική και κοινωνική ένταξη. Το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, τα χαμηλά ποσοστά ολοκλήρωσης του σχολείου και αντίστοιχα η χαμηλή επίδοση και τα υψηλά ποσοστά πρόωρης εγκατάλειψης του σχολείου, υπονομεύουν τις ευκαιρίες των μεταναστών δεύτερης γενιάς για επιτυχημένη ένταξη στην αγορά εργασίας και κοινωνική ανέλιξη στη μετέπειτα ζωή τους.

Η αποτυχία της ένταξης στο εκπαιδευτικό σύστημα μπορεί επίσης να μην επιτρέψει την ανάπτυξη θετικών κοινωνικών δεσμών και αλληλεπίδρασης μεταξύ των διαφόρων ομάδων, πράγμα αναγκαίο για μια κοινωνία με συνοχή. Αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης είναι και το κοινωνικό κεφάλιο που διαθέτουν τα παιδιά των μεταναστών να είναι μειωμένο και συνακόλουθα να καταγράφεται αδυναμία της οικογένειας και των λοιπών ατύπων δικτύων στήριξης να τους υποστηρίξουν με επιτυχία στην όποια ανελικτική τους προσπάθεια. Έτσι, εάν τα παιδιά των μεταναστών αφήσουν το σχολείο έχοντας την εμπειρία των χαμηλών επιδόσεων και των διακρίσεων και του διαχωρισμού τους στην αγορά εργασίας, ακόμα και όταν επιτυγχάνουν να ολοκληρώσουν κάποια βαθμίδα εκπαίδευσης, υπάρχει ο κίνδυνος να αναπαράγονται και να επιμένουν διαχρονικά καταστάσεις, όχι μόνο εκπαιδευτικού αλλά και κοινωνικού αποκλεισμού, οι οποίες τείνουν να προσλάβουν μη αναστρέψιμη μορφή για τους μετανάστες δεύτερης γενιάς. Αντίθετα, εάν τα σχολεία επιτύχουν να καλύψουν ικανοποιητικά τις ανάγκες των μαθητών μεταναστών αυτής της κατηγορίας, μπορούν να προετοιμάσουν με μεγαλύτερη επιτυχία τον δρόμο για την ένταξή τους στην αγορά εργασίας και εντέλει στην ελληνική

κοινωνία. Έτσι, με την επιτυχή φοίτηση των μαθητών μεταναστών δεύτερης γενιάς επιτυγχάνεται τόσο ο στόχος της ισότητας, όσο και ο στόχος της αποδοτικότητας» (ΕΕΚ, 2008β).

Η εκπαίδευση αποτελεί έναν από τους βασικούς συντελεστές κοινωνικής ενσωμάτωσης των παιδιών των μεταναστών στην κοινωνία υποδοχής, που αρχικά συντελείται στο σχολείο, στις ομάδες συνομηλίκων, στη γειτονιά και τα μέσα μαζικής επικοινωνίας και συνεχίζεται με την επαγγελματική και οικονομική τους ένταξη. Υπό αυτό το πρίσμα, η διασφάλιση ισότιμης πρόσβασης των μεταναστών δεύτερης γενιάς στο εκπαιδευτικό σύστημα αναδεικνύεται ως θέμα πρωταρχικής σημασίας αναπόσπαστα συνδεδεμένο με τη διαδικασία ενσωμάτωσής τους (Χαλιάπα, 2009: 32).

Λαμβάνοντας υπόψη τις παραπάνω επισημάνσεις, στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, στη δεύτερη ενότητα που ακολουθεί, παρουσιάζονται τα βασικά ευρήματα της έρευνας πεδίου που αφορούν τη διερεύνηση της υφιστάμενης κατάστασης και των διαφοροποιήσεων που επέρχονται στους μετανάστες δεύτερης γενιάς, όσον αφορά τη συμμετοχή τους στην εκπαίδευση και τα εκπαιδευτικά τους χαρακτηριστικά, υπερπεριλαμβανομένων ορισμένων στοιχείων που αφορούν το προφίλ ειδικότερων ικανοτήτων και προσόντων τους.

Στη συνέχεια, στην τρίτη ενότητα παρουσιάζονται τα ευρήματα της έρευνας πεδίου για την απορρόφηση των μεταναστών δεύτερης γενιάς από την αγορά εργασίας, σε συνάρτηση με το εκπαιδευτικό τους επίπεδο και τα άλλα τυπικά και άτυπα προσόντα τους. Ειδικότερα, στο πλαίσιο αυτής της ενότητας, αναλύονται τα στοιχεία από την έρευνα πεδίου, εστιάζοντας στη σχέση των μεταναστών δεύτερης γενιάς με την

αγορά εργασίας, αρχικά με απλές πινακοποιήσεις κατά εκπαιδευτικό επίπεδο. Πιο συγκεκριμένα, αναλύονται τα στοιχεία της έρευνας πεδίου για τους μετανάστες δεύτερης γενιάς κατά εκπαιδευτικό επίπεδο για μια σειρά ερωτήματα-μεταβλητές που σχετίζονται με την αγορά εργασίας.

Ακολούθως, στην τέταρτη ενότητα παρουσιάζονται τα αποτελέσματα από την εφαρμογή ενός οικονομετρικού μοντέλου πολυ-μεταβλητής ανάλυσης των δεδομένων της πρωτογενούς επιτόπιας έρευνας, για τη διερεύνηση της σχέσης που υφίσταται ανάμεσα στη σχολική εκπαίδευση και την απορρόφηση των μεταναστών δεύτερης γενιάς από την αγορά εργασίας.

Τέλος, η παρούσα εργασία ολοκληρώνεται με τη σύνοψη των συμπερασμάτων της πρωτογενούς έρευνας πεδίου και της πολυμεταβλητής ανάλυσης, με έμφαση στην ανάδειξη του ρόλου της εκπαίδευσης στην κοινωνική ενσωμάτωση των μεταναστών δεύτερης γενιάς στην Ελλάδα, και την κατάθεση κάποιων πρώτων προτάσεων πολιτικής προς αυτή την κατεύθυνση.

2. Συμμετοχή στην εκπαίδευση και εκπαιδευτικά χαρακτηριστικά των μεταναστών δεύτερης γενιάς.

Από την επισκόπηση των στοιχείων της έρευνας πεδίου διαπιστώνεται ότι

το 54,7% των μεταναστών δεύτερης γενιάς που συμπεριελήφθησαν στο δείγμα της έρευνας πεδίου συμμετέχουν στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα ως μαθητές ή σπουδαστές/φοιτητές (βλ Πίνακα 1). Το γεγονός αυτό συνάδει με τα ευρήματα άλλων προγενέστερων ερευνών, σύμφωνα με τα οποία τα περισσότερα άτομα της δεύτερης γενιάς μεταναστών στην Ελλάδα συμμετέχουν στο εκπαιδευτικό σύστημα, καθώς οι οικογένειες των μεταναστών τείνουν να αντισταθμίζουν την έλλειψη πολιτισμικών και κοινωνικών πόρων με μια «υπερ-επένδυση» στον τομέα της εκπαίδευσης για τα παιδιά τους. Οι γονείς μετανάστες συνήθως επενδύουν κατά προτεραιότητα στην εκπαίδευση των παιδιών τους και η σχολική επιτυχία θεωρείται παράγοντας κοινωνικής επιτυχίας και ανόδου (Χαλιάπα, 2009: ό.π.).

Αναλύοντας τα εν λόγω στοιχεία κατά ηλικία, προκύπτει ότι στις μικρότερες ηλικίες των 15 -21 ετών, τα παιδιά των μεταναστών που συμπεριελήφθησαν στη δειγματοληπτική έρευνα, συμμετέχουν στη συντριπτική τους πλειοψηφία (κατά 79,3%) στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. Αντίστοιχα, η συμμετοχή των παιδιών των μεταναστών στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα αξιολογείται ως σχετικά υψηλή (28,8%) και στις ηλικίες των 22-31 ετών (βλ. Πίνακα 1).

Πίνακας 1: Συμμετοχή των μεταναστών δεύτερης γενιάς στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα ανά ηλικιακές ομάδες

Μαθητής ή σπουδαστής/φοιτητής	Ηλικιακές ομάδες			
	15-21 ετών	22-31 ετών	32-40 ετών	Σύνολο
Ναι	79,3%	28,8%	5,6%	54,7%
Όχι	20,7%	71,2%	94,4%	45,3%
Σύνολο	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

(N= 786, $\chi^2=242,52$, $p<0,0001$)

Από την περαιτέρω ανάλυση των εν λόγω ευρημάτων προκύπτει ότι, το ποσοστό των παιδιών των μεταναστών που συμμετέχουν στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα διαφοροποιείται σημαντικά ανάμεσα στα δύο φύλα (βλ. Πίνακα 2). Πιο συγκεκριμένα, μεταξύ των ατόμων που συμπεριελήφθησαν στη δειγματοληπτική έρευνα, η συμμετοχή των γυναικών μεταναστριών δεύτερης γενιάς στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα είναι σημαντικά μεγαλύτερη από την αντίστοιχη συμμετοχή των ανδρών (Άνδρες: 48,1%, Γυναίκες: 61,4%). Αντίθετα, η υπηκοότητα δεν φαίνεται να διαφοροποιεί σημαντικά τη συμμετοχή των παιδιών των μετα-

ναστών στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα (βλ. Πίνακα 3). Πιο συγκεκριμένα, με εξαίρεση τους μετανάστες δεύτερης γενιάς με υπηκοότητα από Αφρικανικές χώρες, σε όλες τις άλλες περιπτώσεις, η συμμετοχή των παιδιών των μεταναστών στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα κυμαίνεται με μικρές αποκλίσεις γύρω από τον αντίστοιχο μέσο όρο του δείγματος. Διαφοροποιούνται μόνον τα παιδιά των μεταναστών με υπηκοότητα από Αφρικανικές χώρες, τα οποία στη συντριπτική τους πλειοψηφία συμμετέχουν στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα (83,5%).

Πίνακας 2: Συμμετοχή των μεταναστών δεύτερης γενιάς στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα ανά φύλο

Μαθητής ή σπουδαστής/φοιτητής	Φύλο		
	Άνδρας	Γυναίκα	Σύνολο
Ναι	48,1%	61,4%	54,7%
Όχι	51,9%	38,6%	45,3%
Σύνολο	100,0%	100,0%	100,0%

($n=786$, $\chi^2=14,09$, $p<0,0001$)

Πίνακας 3: Συμμετοχή των μεταναστών δεύτερης γενιάς στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα ανά υπηκοότητα

Μαθητής ή σπουδαστής/φοιτητής	Υπηκοότητα						Σύνολο
	Ελληνική	Αλβανική	Χώρες Αφρικής	Πρώην Ανατολικές Χώρες	Λοιπές Χώρες	Άγνωστη υπ/τητα	
Ναι	51,6%	50,2%	83,5%	48,8%	54,8%	100,0%	54,7%
Όχι	48,4%	49,8%	16,5%	51,2%	45,2%	0,0%	45,3%
Σύνολο	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

($N=786$, $\chi^2=39,78$, $p<0,0001$)

Όσον αφορά την εκπαιδευτική βαθμίδα ή/και τον τύπο εκπαίδευσης όπου φοιτούν οι μετανάστες δεύτερης γενιάς που συμπεριελήφθησαν στην έρευνα πεδίου, από την επισκόπηση των στοιχείων του Πίνακα 4, διαπιστώνεται ότι

καλύπτεται ένα ευρύ φάσμα επιλογών. Αναλυτικότερα, όπως προκύπτει από τα διαθέσιμα στοιχεία, τα εν λόγω άτομα φοιτούν σε σημαντικό ποσοστό στη βαθμίδα του Λυκείου (Ημερήσιο Λύκειο: 30,5%, Εσπερινό Λύκειο

1,9%) και ακολουθούν αυτοί που φοιτούν στην Ανώτατη Εκπαίδευση (ΑΕΙ 16,6%, ΤΕΙ: 14,5%), οι μαθητές Γυμνασίου (10,7%), οι σπουδαστές Τεχνικών Επαγγελματικών Εκπαιδευτηρίων -ΤΕΕ (8,2%), ανωτέρων σχολών (6,1%) και ΙΕΚ (4,4%), ενώ δεν λείπουν από το δείγμα και οι μεταπτυχιακοί φοιτητές (2,8%).

Από την περαιτέρω ανάλυση των εν λόγω ευρημάτων προκύπτει ότι, τα ποσοστά συμμετοχής των παιδιών των μεταναστών στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα διαφοροποιούνται σημαντικά ανά φύλο μόνο σε δύο περιπτώσεις. Συγκεκριμένα, οι γυναίκες μετανάστριες δεύτερης γενιάς εμφανίζουν

υπερ-διπλάσια ποσοστά φοίτησης σε ΑΕΙ συγκρινόμενες με τους άντρες της ίδιας κατηγορίας (Άνδρες: 10,6%, Γυναίκες: 21,3%). Αντίστοιχα, οι άνδρες μετανάστες δεύτερης γενιάς εμφανίζουν υπερ-διπλάσια ποσοστά φοίτησης σε Τεχνικά Επαγγελματικά Εκπαιδευτήρια (ΤΕΕ) συγκρινόμενοι με τις γυναίκες της ίδιας κατηγορίας (Άνδρες: 12,2%, Γυναίκες: 5%). Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις, τα ποσοστά συμμετοχής στις διάφορες εκπαιδευτικές βαθμίδες δεν φαίνεται να διαφοροποιούνται στατιστικά σημαντικά ανάμεσα στα δύο φύλα και κυμαίνονται γύρω από τους αντίστοιχους μέσους όρους για το σύνολο του δείγματος (βλ Πίνακα 4).

Πίνακας 4: Εκπαιδευτική βαθμίδα φοίτησης των μεταναστών δεύτερης γενιάς ανά φύλο

Εκπαιδευτική βαθμίδα φοίτησης	Φύλο		
	Άνδρας	Γυναίκα	Σύνολο
Γυμνάσιο	1,1%	1,7%	1,4%
Ημερήσιο Γυμνάσιο	9,0%	12,1%	10,7%
Εσπερινό Γυμνάσιο	0,0%	1,7%	0,9%
Σχολείο Δεύτερης ευκαιρίας (ΣΔΕ)	0,0%	0,4%	0,2%
Ημερήσιο Λύκειο	33,3%	28,3%	30,5%
Εσπερινό Λύκειο	2,6%	1,3%	1,9%
Τεχνικό Επαγγελματικό Εκπαιδευτήριο (ΤΕΕ)	12,2%	5,0%	8,2%
ΙΕΚ	3,2%	5,4%	4,4%
Ανώτερη Σχολή	7,4%	5,0%	6,1%
ΤΕΙ	14,8%	14,2%	14,5%
ΑΕΙ	10,6%	21,3%	16,6%
Μεταπτυχιακό	2,6%	2,5%	2,6%
Διδακτορικό	0,5%	0,0%	0,2%
Σύνολο	100,0%	100,0%	100,0%

(N= 429, $\chi^2=26,337$, $p<0,023$)

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ευρήματα της δειγματοληπτικής έρευνας που αφορούν την απασχόληση των μεταναστών δεύτερης γενιάς που συμμετέχουν στις διάφορες βαθμίδες του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος. Όπως διαπιστώνεται από την επισκόπηση των στοιχείων του Πίνακα 5, ένα σημαντικό ποσοστό (45,8%) των μεταναστών δεύτερης γενιάς που σπουδάζουν, δηλώνουν ότι εργάζονται με διάφορους τρόπους. Πιο συγκεκριμένα, οι μετανάστες δεύτερης γενιάς του δείγματος που είναι ενταγμένοι στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, εργάζονται παράλληλα με τις σπουδές τους σε ποσοστό 14,6%, ενώ η πλειοψηφία τους εργάζεται σε περιστασιακή βάση (22,6%). Επιπλέον, ένα μικρό αλλά στατιστικά σημαντικό ποσοστό των μεταναστών δεύτερης γενιάς που σπουδάζουν, εργάζονται μόνο στις διακοπές (4,7%), ή μόνο τα Σαββατοκύριακα (3,8%), αλλά σε μόνιμη μάλλον παρά

σε περιστασιακή βάση.

Από την περαιτέρω ανάλυση των εν λόγω στοιχείων κατά ηλικία, διαπιστώνεται ότι τα ποσοστά απασχόλησης των μεταναστών δεύτερης γενιάς που σπουδάζουν αυξάνονται σημαντικά στη μεγαλύτερη ηλικιακή ομάδα (22-31 ετών) και προσεγγίζουν το 75,5%, ενώ αντίθετα στη μικρότερη ηλικιακή ομάδα πέφτουν στο 37% (βλ. Πίνακα 5).

Σημειώνεται ότι και στις δύο νεότερες ηλικιακές ομάδες το ποσοστό περιστασιακής απασχόλησης δεν διαφοροποιείται σημαντικά σε σχέση με τον αντίστοιχο μέσο όρο. Αυτό που διαφοροποιείται είναι το ποσοστό απασχόλησης παράλληλα με τις σπουδές, το οποίο στη μεγαλύτερη ηλικιακή ομάδα φτάνει στο 38,3%, ενώ στις μικρότερες ηλικίες κυμαίνεται σε χαμηλότερα επίπεδα (17,6%).

Πίνακας 5: Απασχόληση των μαθητών, σπουδαστών/φοιτητών, μεταναστών δεύτερης γενιάς, ανά ηλικιακές ομάδες

Όσο είστε μαθητής η σπουδαστής / φοιτητής εργάζεστε;	Ηλικιακές ομάδες			
	15-21 ετών	22-31 ετών	32-40 ετών	Σύνολο
Παράλληλα με τις σπουδές	7,6%	38,3%	100,0%	14,6%
Μόνο στις διακοπές	4,0%	7,4%	0,0%	4,7%
Τα Σαββατοκύριακα	3,0%	6,4%	0,0%	3,8%
Περιστασιακά	22,5%	23,4%	0,0%	22,6%
Καθόλου	62,9%	24,5%	0,0%	54,2%
Σύνολο	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

(N= 424, $\chi^2=76,985$, $p<0,0001$)

Από την ανάλυση των παραπάνω ευρημάτων κατά φύλο, διαπιστώνεται ότι τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες μετανάστες δεύτερης γενιάς που σπουδάζουν εμφανίζουν παραπλήσια ποσοστά απασχόλησης (Άνδρες: 47,1%, Γυναίκες: 44,7%), με ελαφρά μόνο υπεροχή των ανδρών στον εν λόγω τομέα. Σε αυτή την περίπτωση, τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες μετανάστες δεύτερης γενιάς εμφανίζουν παρα-

πλήσια ποσοστά, όχι μόνο συνολικής απασχόλησης, αλλά και απασχόλησης παράλληλα με τις σπουδές τους (Άνδρες: 15,3%, Γυναίκες: 14%) και περιστασιακής απασχόλησης (Άνδρες: 23,3%, Γυναίκες: 22,1%). Τέλος, όσον αφορά την απασχόληση μόνο στις διακοπές ή μόνο τα Σαββατοκύριακα, τα ποσοστά απασχόλησης των μεταναστών μαθητών / σπουδαστών δεν φαίνεται να διαφοροποιούνται κατά

φύλο (βλ. Πίνακα 6).

Πίνακας 6: Απασχόληση των μαθητών, σπουδαστών/φοιτητών, μεταναστών δεύτερης γενιάς, ανά φύλο

Όσο είστε μαθητής ή σπουδαστής / φοιτητής εργάζεστε;	Φύλο		
	Άνδρας	Γυναίκα	Σύνολο
Παράλληλα με τις σπουδές	15,3%	14,0%	14,6%
Μόνο στις διακοπές	3,7%	5,5%	4,7%
Τα Σαββατοκύριακα	4,8%	3,0%	3,8%
Περιστασιακά	23,3%	22,1%	22,6%
Καθόλου	52,9%	55,3%	54,2%
Σύνολο	100,0%	100,0%	100,0%

(N= 424, $\chi^2=1,92$, $p=0,75$)

Όπως προαναφέρθηκε, η εκπαίδευση αποτελεί βασικό συντελεστή κοινωνικής ενσωμάτωσης για τα παιδιά των μεταναστών και ως εκ τούτου, υπό αυτό το πρίσμα, οι προθέσεις των μεταναστών δεύτερης γενιάς, αναφορικά με το αν σκοπεύουν ή όχι να συνεχίσουν τις σπουδές τους, αποκτούν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Από την επισκόπηση των στοιχείων της έρευνας πεδίου διαπιστώνεται ότι τα παιδιά των μεταναστών που έλαβαν μέρος στη δειγματοληπτική έρευνα και ήταν ενταγμένοι ως μαθητές /σπουδαστές στο ελληνικό εκπαιδευ-

τικό σύστημα, σκοπεύουν στη συντριπτική τους πλειοψηφία (85%) να συνεχίσουν τις σπουδές τους (βλ. Πίνακα 7). Όπως, δε, προκύπτει από την περαιτέρω ανάλυση των εν λόγω στοιχείων κατά ηλικιακές ομάδες, τόσο στις μικρότερες ηλικίες (15-21 ετών), όσο και στις μεγαλύτερες (22-31 ετών), τα ποσοστά αυτών που δηλώνουν ότι σκοπεύουν να συνεχίσουν τις σπουδές τους κυμαίνονται σε ιδιαίτερα υψηλά επίπεδα (15-21 ετών: 88,3%, 22-31 ετών: 76,2%).

Πίνακας 7: Πρόθεση των μεταναστών δεύτερης γενιάς να συνεχίσουν τις σπουδές τους ανά ηλικιακές ομάδες

Σκοπεύετε να συνεχίσετε τις σπουδές σας;	Ηλικιακές ομάδες			
	15-21 ετών	22-31 ετών	32-40 ετών	Σύνολο
Ναι	88,3%	76,2%	33,3%	85,0%
Όχι	11,7%	23,8%	66,7%	15,0%
Σύνολο	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

(N= 433, $\chi^2=15,451$, $p<0,0001$)

Όπως δε διαπιστώνεται, μεταξύ των μεταναστών δεύτερης γενιάς, οι γυναίκες εμφανίζουν σχετικά μεγαλύτερα ποσοστά (88,2%) όσον αφορά την πρόθεσή τους να συνεχίσουν τις σπουδές τους, αλλά και τα αντίστοιχα ποσοστά των ανδρών της ίδιας κατηγορίας (81%) διατηρούνται σε υψηλά επίπεδα. Κατά συνέπεια, ανεξαρτήτως φύλου, οι

μετανάστες δεύτερης γενιάς που είναι ενταγμένοι στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα και οι οποίοι απετέλεσαν περίπου το ήμισυ του δείγματος της παρούσας έρευνας, δηλώνουν στη συντριπτική τους πλειοψηφία ρητά και απερίφραστα την πρόθεσή τους να συνεχίσουν τις σπουδές τους (βλ. Πίνακα 8).

Πίνακας 8: Πρόθεση των μεταναστών δεύτερης γενιάς να συνεχίσουν τις σπουδές τους, ανά φύλο

Σκοπεύετε να συνεχίσετε τις σπουδές σας;	Φύλο		
	Ανδρας	Γυναίκα	Σύνολο
Ναι	81,0%	88,2%	85,0%
Όχι	19,0%	11,8%	15,0%
Σύνολο	100,0%	100,0%	100,0%

(N= 433, $\chi^2=4,37$, $p=0,037$)

Δεδομένου δε ότι το παραπάνω συμπέρασμα ισχύει, με μικρές διαφοροποιήσεις, για τους μετανάστες δεύτερης γενιάς ανεξαρτήτως υπηκοότητας, επιβεβαιώνεται το εύρημα προηγούμενων ερευνών, ότι η σχολική επιτυχία θεωρείται ένα είδος επιθυμητής απάντησης για τους μετανάστες δεύτερης γενιάς, τόσο προς την κοινωνία υποδοχής, όσο και προς την κοινωνία προέλευσης (Χαλιάπα, ό.π.).

Στη συνέχεια, η ανάλυση εστιάζεται στα στοιχεία της δειγματοληπτικής έρευνας που αφορούν το εκπαιδευτικό προφίλ των μεταναστών δεύτερης γενιάς που έχουν ολοκληρώσει τις σπουδές τους. Από την επισκόπηση των στοιχείων του Πίνακα 9 προκύπτει ότι το ήμισυ περίπου των μεταναστών δεύτερης γενιάς που συμπεριλήφθηκαν στη δειγματοληπτική έρευνα ήταν απόφοιτοι της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (Λύκειο: 23,3%) ή της υποχρεωτικής εκπαίδευσης (Γυμνάσιο: 24,8%).

Αντίστοιχα, καταγράφεται σημαντικό ποσοστό αποφοίτων της τεχνικοεπαγγελματικής εκπαίδευσης (19,3%) και των ΙΕΚ (10,2%) μεταξύ των μεταναστών δεύτερης γενιάς που συμπεριλήφθηκαν στην επιτόπια έρευνα και είχαν ολοκληρώσει τις σπουδές τους

κατά την εν λόγω χρονική περίοδο. Επίσης, μικρά αλλά στατιστικά σημαντικά, ποσοστά αποφοίτων της Ανώτατης Εκπαίδευσης (ΑΕΙ: 5,6%, ΤΕΙ: 5,3%) καταγράφονται μεταξύ των υποκειμένων της έρευνας πεδίου. Τέλος, μεταξύ των ατόμων που συμπεριλήφθηκαν στο δείγμα υπάρχει και ένα επίσης σημαντικό ποσοστό (5,8%) που δεν είχαν ολοκληρώσει την υποχρεωτική εννιάχρονη εκπαίδευση (βλ. Πίνακα 9).

Από τους μετανάστες που έχουν ολοκληρώσει την εκπαίδευσή τους, η νεότερη ηλικιακή ομάδα (15-21 ετών) εμφανίζει περίπου υπερδιπλάσια ποσοστά αποφοίτων τεχνικοεπαγγελματικής εκπαίδευσης απ' ότι η μεγαλύτερη ηλικιακή ομάδα (22-31 ετών), γεγονός που αναδεικνύει μια τάση προς την εν λόγω εκπαιδευτική βαθμίδα για τα νεότερα άτομα της ομάδας στόχου. Κατά τα λοιπά, τα μεγαλύτερα ποσοστά αποφοίτων ΙΕΚ, ΤΕΙ, ΑΕΙ και πτυχιούχων μεταπτυχιακών σπουδών μεταξύ των ατόμων 22-31 ετών σε σχέση με τη νεότερη ηλικιακή ομάδα, φαίνεται να αντανακλούν το γεγονός ότι, όπως προαναφέρθηκε, τα άτομα νεαρότερης ηλικίας είναι σε μεγαλύτερο βαθμό ενταγμένα στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα (βλ. Πίνακα 9).

Πίνακας 9: Επίπεδο εκπαίδευσης των μεταναστών δεύτερης γενιάς που έχουν ολοκληρώσει τις σπουδές τους, ανά ηλικιακές ομάδες

Ολοκληρωμένο επίπεδο εκπαίδευσης (εκτός από τους μαθητές, σπουδαστές)	Ηλικιακές ομάδες			
	15-21 ετών	22-31 ετών	32-40 ετών	Σύνολο
Καμία τάξη	0,0%	0,5%	0,0%	0,3%
Μερικές τάξεις δημοτικού	1,2%	1,4%	0,0%	1,2%
Δημοτικό	4,8%	3,3%	11,5%	4,3%
Γυμνάσιο	39,8%	20,2%	15,4%	24,8%
Ενιαίο Λύκειο	20,5%	24,4%	23,1%	23,3%
Τεχνικό Επαγγελματικό Εκπαιδευτήριο (ΤΕΕ)	27,7%	17,4%	7,7%	19,3%
ΙΕΚ	3,6%	13,1%	7,7%	10,2%
Ανώτερη Σχολή	1,2%	2,3%	0,0%	1,9%
ΤΕΙ	0,0%	6,1%	15,4%	5,3%
Πανεπιστήμιο (ΑΕΙ)	1,2%	7,0%	7,7%	5,6%
Μεταπτυχιακό	0,0%	4,2%	11,5%	3,7%
Σύνολο	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

 (N= 322, $\chi^2=47,935$, $p<0,0001$)

Από την περαιτέρω ανάλυση των εν λόγω στοιχείων κατά φύλο προκύπτει ότι οι γυναίκες μετανάστριες δεύτερης γενιάς εμφανίζουν σημαντικά μεγαλύτερα ποσοστά αποφοίτων ΑΕΙ και ΙΕΚ συγκρινόμενες με τους άνδρες της ίδιας κατηγορίας. Αντεστραμμένη εμφανίζεται η εν λόγω εικόνα όσον αφορά την τεχνικοεπαγγελματική εκπαίδευση, καθώς οι άνδρες μετανάστες δεύτερης γενιάς εμφανίζουν περισσότερους αποφοίτους ΤΕΕ στις τάξεις τους απ' ό,τι οι γυναίκες της ίδιας κατηγορίας. Αντίστοιχα, οι άνδρες μετανάστες δεύτερης γενιάς που είχαν ολοκληρώσει τις σπουδές τους εμφανίζουν υψηλότερα ποσοστά αποφοίτων Λυκείου και Γυμνασίου απ' ό,τι οι γυναίκες της ίδιας κατηγορίας (βλ. Πίνακα 10).

Κατά συνέπεια, το εκπαιδευτικό προφίλ των γυναικών μεταναστριών δεύτερης γενιάς που συμπεριλήφθηκαν στο δείγμα εμφανίζεται πιο βελτιωμένο από το αντίστοιχο των ανδρών της ίδιας κατηγορίας όσον αφορά την αποφοίτηση από τα ΙΕΚ, την Ανώτατη Εκπαίδευση συνολικά και τα μεταπτυχιακά, ενώ υπολείπεται ως προς την απόκτηση

τεχνικοεπαγγελματικών δεξιοτήτων δευτεροβάθμιου επιπέδου.

Ακολούθως, παρουσιάζονται ορισμένα ευρήματα της επιτόπιας δειγματοληπτικής έρευνας που αφορούν τα ειδικότερα προσόντα των μεταναστών δεύτερης γενιάς, όπως είναι η παρακολούθηση προγραμμάτων Δια Βίου Μάθησης, η γνώση της χρήσης Ηλεκτρονικών Υπολογιστών (H/Y), η γνώση της ελληνικής γλώσσας, και η γνώση της γλώσσας της χώρας καταγωγής τους.

Τα προγράμματα δια βίου μάθησης, συμπεριλαμβανομένων των προγραμμάτων / σεμιναρίων συνεχιζόμενης επαγγελματικής κατάρτισης (ΣΕΚ), διαδραματίζουν ολοένα και σημαντικότερο ρόλο στην αναβάθμιση των προσόντων του ανθρώπινου δυναμικού. Για τον λόγο αυτό, στο πλαίσιο της δειγματοληπτικής έρευνας, συμπεριλήφθηκε ειδικό ερώτημα για τη διαπίστωση του βαθμού αξιοποίησης αντίστοιχων ευκαιριών από τους μετανάστες δεύτερης γενιάς στην Ελλάδα.

Όπως διαπιστώνεται από την επισκόπηση των στοιχείων του Πίνακα 11, το ποσοστό των μεταναστών δεύτερης γενιάς που έχουν παρακολουθήσει κάποιο πρόγραμμα συνεχιζόμενης επαγγελματικής κατάρτισης είναι σχετικά μικρό (8,9%), γεγονός που συνάδει με τη γενικότερη κατάσταση που επικρατεί στην Ελλάδα σε αυτόν τον

τομέα. Όπως δε θα ήταν αναμενόμενο, οι μετανάστες δεύτερης γενιάς από τη μεγαλύτερη ηλικιακή ομάδα (22-31 ετών) εμφανίζουν περί-που τριπλάσια ποσοστά παρακολούθησης ΣΕΚ συγκρινόμενοι με τα νεότερα ηλικιακά άτομα της ίδιας κατηγορίας (βλ. Πίνακα 11).

Πίνακας 10: Επίπεδο εκπαίδευσης των μεταναστών δεύτερης γενιάς που έχουν ολοκληρώσει τις σπουδές τους, ανά φύλο

Ολοκληρωμένο επίπεδο εκπαίδευσης (εκτός από τους μαθητές, σπουδαστές)	Φύλο		
	Άνδρας	Γυναίκα	Σύνολο
Καμία τάξη	0,5%	0,0%	0,3%
Μερικές τάξεις δημοτικού	2,1%	0,0%	1,2%
Δημοτικό	4,7%	3,8%	4,3%
Γυμνάσιο	29,2%	18,5%	24,8%
Ενιαίο Λύκειο	26,0%	19,2%	23,3%
Τεχνικό Επαγγελματικό Εκπαιδευτήριο (ΤΕΕ)	21,4%	16,2%	19,3%
ΙΕΚ	5,7%	16,9%	10,2%
Ανώτερη Σχολή	0,5%	3,8%	1,9%
ΤΕΙ	5,2%	5,4%	5,3%
Πανεπιστήμιο (ΑΕΙ)	1,6%	11,5%	5,6%
Μεταπτυχιακό	3,1%	4,6%	3,7%
Σύνολο	100,0%	100,0%	100,0%

(N= 322, $\chi^2=38,064$, $p<0,0001$)

Πίνακας 11: Παρακολούθηση προγραμμάτων - σεμιναρίων συνεχιζόμενης επαγγελματικής κατάρτισης ή επιμόρφωσης, ανά ηλικιακές ομάδες

Έχετε παρακολουθήσει κάποιο πρόγραμμα/σεμινάριο συνεχιζόμενης επαγγελματικής κατάρτισης ή επιμόρφωσης;	Ηλικιακές ομάδες			
	15-21 ετών	22-31 ετών	32-40 ετών	Σύνολο
Ναι	4,6%	13,9%	10,3%	8,9%
Όχι	95,4%	86,1%	89,7%	91,1%
Σύνολο	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

(N= 628, $\chi^2=15,96$, $p<0,0001$)

Όπως, δε διαπιστώνεται, από την περαιτέρω ανάλυση των εν λόγω στοιχείων, δεν υφίστανται σημαντικές διαφοροποιήσεις ανάμεσα στα δύο φύλα σε αυτόν τον τομέα. Συγκεκριμένα, από τον Πίνακα 12 παρατηρούμε ότι, τόσο

οι άνδρες μετανάστες δεύτερης γενιάς, όσο και οι γυναίκες της ίδιας ομάδας, εμφανίζουν παραπλήσια ποσοστά παρακολούθησης προγραμμάτων ΣΕΚ (Άνδρες: 8,7%, Γυναίκες: 9,2%).

Πίνακας 12: Παρακολούθηση προγραμμάτων/σεμιναρίων συνεχιζόμενης επαγγελματικής κατάρτισης ή επιμόρφωσης, ανά φύλο

Έχετε παρακολουθήσει κάποιο πρόγραμμα/σεμινάριο συνεχιζόμενης επαγγελματικής κατάρτισης ή επιμόρφωσης;	Φύλο		
	Ανδρας	Γυναίκα	Σύνολο
Ναι	8,7%	9,2%	8,9%
Όχι	91,3%	90,8%	91,1%
Σύνολο	100,0%	100,0%	100,0%

(N= 628, $\chi^2=0,051$, $p=0,822$)

Αντίθετα, όσον αφορά τα πρόσθετα προσόντα, από την επισκόπηση των στοιχείων του Πίνακα 13 διαπιστώνεται ότι, οι μετανάστες δεύτερης γενιάς που πήραν μέρος στην έρευνα πεδίου, είχαν στη συντριπτική τους πλειοψηφία (80%) τουλάχιστον καλή γνώση σχετικά με τη χρήση Ηλεκτρονικών Υπολογιστών. Όπως, δε, προκύπτει από την ανάλυση των εν λόγω ευρημάτων κατά ηλικιακές ομάδες, την παραπάνω εικόνα εμφανίζουν τόσο οι νεότεροι,

όσο και οι μεγαλύτερης ηλικίας μετανάστες δεύτερης γενιάς, με ελαφρύ προβάδισμα των πρώτων σε αυτόν τον τομέα. Συγκεκριμένα, διαπιστώνεται ότι, στις ηλικίες 15-21 ετών οι μετανάστες δεύτερης γενιάς δηλώνουν τουλάχιστον καλή γνώση της χρήσης Η/Υ σε ποσοστό 85%, ενώ και στις ηλικίες των 22-31 ετών το αντίστοιχο ποσοστό είναι μεν μικρότερο (76%), συνεχίζει, όμως, να κυμαίνεται σε ιδιαίτερα υψηλά επίπεδα (βλ. Πίνακα 13).

Πίνακας 13: Επίπεδο γνώσης των μεταναστών δεύτερης γενιάς όσον αφορά τη χρήση Ηλεκτρονικών Υπολογιστών, ανά ηλικιακές ομάδες

Επίπεδο γνώσης σχετικά με την χρήση Ηλεκτρονικών Υπολογιστών	Ηλικιακές ομάδες			
	15-21 ετών	22-31 ετών	32-40 ετών	Σύνολο
Άριστα	22,5%	19,4%	6,1%	20,5%
Πολύ καλά	43,4%	32,3%	30,3%	38,1%
Καλά	19,1%	24,3%	21,2%	21,4%
Μέτρια	8,1%	15,7%	21,2%	11,9%
Λίγο	4,9%	7,4%	9,1%	6,1%
Καθόλου	2,0%	,9%	12,1%	2,0%
Σύνολο	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

(N= 766, $\chi^2=45,87$, $p<0,0001$)

Από την άλλη πλευρά, η άριστη ή πολύ καλή γνώση της ελληνικής γλώσσας

αποτελεί βασικό παράγοντα και κριτήριο για την κοινωνική ένταξη των μετα-

ναστών δεύτερης γενιάς στη χώρα υποδοχής, εν προκειμένω στην Ελλάδα.

Από την επισκόπηση των διαθέσιμων στοιχείων του εν λόγω τομέα διαπιστώνεται ότι τα μισά από τα άτομα που συμπεριλήφθηκαν στο δείγμα της επιτόπιας έρευνας είχαν, κατά δήλωση των ιδίων, άριστη γνώση της ελληνικής γλώσσας, ενώ συνολικά το 86,2% αυτών των ατόμων δηλώνουν πολύ

καλή γνώση της ελληνικής γλώσσας. Όπως διαπιστώνεται από την περαιτέρω ανάλυση των εν λόγω ευρημάτων κατά ηλικιακές ομάδες, τόσο τα άτομα της ομάδας στόχου από τις νεότερες ηλικίες (15-21 ετών), όσο και από τη μεγαλύτερη ηλικιακή ομάδα (22-31 ετών), δηλώνουν σε πολύ υψηλά ποσοστά (γύρω στο 87%) τουλάχιστον πολύ καλή γνώση της ελληνικής γλώσσας (βλ. Πίνακα 14).

Πίνακας 14: Βαθμός γνώσης της ελληνικής γλώσσας από τους μετανάστες δεύτερης γενιάς, ανά ηλικιακές ομάδες

Βαθμός γνώσης της ελληνικής γλώσσας	Ηλικιακές ομάδες			
	15-21 ετών	22-31 ετών	32-40 ετών	Σύνολο
Άριστα	50,4%	51,8%	27,8%	49,9%
Πολύ καλά	36,7%	34,2%	50,0%	36,3%
Καλά	7,7%	10,3%	16,7%	9,2%
Μέτρια	2,9%	2,7%	5,6%	2,9%
Λίγο	2,4%	0,9%	0,0%	1,7%
Σύνολο	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

(N= 783, $\chi^2=13,711$, $p=0,090$)

Αντίθετα, τα παιδιά των μεταναστών στην Ελλάδα εμφανίζονται να γνωρίζουν σε μικρότερο βαθμό τη γλώσσα της χώρας καταγωγής τους απ' ό,τι την ελληνική γλώσσα. Συγκεκριμένα, από την επισκόπηση του Πίνακα 15 διαπιστώνεται ότι τα παιδιά των μεταναστών έχουν άριστη ή πολύ καλή γνώση της γλώσσας της χώρας καταγωγής τους σε ποσοστό 69%, το οποίο για τις νεότερες ηλικιακές ομάδες πέφτει στο 46,7%. Το

γεγονός αυτό υποδηλώνει εξ αντιδιαστολής (ad contrario) ότι βρίσκεται εν εξέλιξη μια αξιοπρόσεκτη διαδικασία κοινωνικής ενσωμάτωσης των μεταναστών δεύτερης γενιάς στο ελληνικό γίγνεσθαι, όχι μόνο μέσω της εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας, αλλά και μέσω της άμβλυνσης των διεργασιών διατήρησης ενός υψηλού επιπέδου γνώσης της γλώσσας της χώρας καταγωγής τους.

Πίνακας 15: Βαθμός γνώσης της γλώσσας της χώρας καταγωγής τους από τους μετανάστες δεύτερης γενιάς, ανά ηλικιακές ομάδες

Βαθμός γνώσης της γλώσσας της χώρας καταγωγής	Ηλικιακές ομάδες			
	15-21 ετών	22-31 ετών	32-40 ετών	Σύνολο
Άριστα	15,8%	38,6%	72,7%	27,7%
Πολύ καλά	30,9%	25,4%	9,1%	27,7%
Καλά	15,6%	11,6%	6,1%	13,5%
Μέτρια	19,9%	12,5%	9,1%	16,4%
Λίγο	15,3%	10,0%	3,0%	12,6%
Καθόλου	2,4%	1,9%	,0%	2,1%
Σύνολο	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

(N= 769, $\chi^2=83,43$, $p<0,0001$)

Πίνακας 16: Ανάγκη βελτίωσης της γνώσης της ελληνικής γλώσσας από τους μετανάστες δεύτερης γενιάς, προκειμένου να εργαστούν ή να βρουν καλύτερη εργασία, ανά ηλικιακές ομάδες

Χρειάζεται να βελτιώσετε την γνώση της ελληνικής γλώσσας για να εργαστείτε ή για να βρείτε καλύτερη εργασία;	Ηλικιακές ομάδες			
	15-21 ετών	22-31 ετών	32-40 ετών	Σύνολο
Ναι	16,2%	24,8%	38,9%	21,0%
Όχι	83,8%	75,2%	61,1%	79,0%
Σύνολο	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

(N= 737, $\chi^2=14,89$, $p=0,001$)

Πίνακας 17: Ανάγκη βελτίωσης της γνώσης της ελληνικής γλώσσας από τους μετανάστες δεύτερης γενιάς, προκειμένου να εργαστούν ή να βρουν καλύτερη εργασία, ανά φύλο

Χρειάζεται να βελτιώσετε την γνώση της ελληνικής γλώσσας για να εργαστείτε ή για να βρείτε καλύτερη εργασία;	Φύλο		
	Ανδρας	Γυναίκα	Σύνολο
Ναι	26,5%	15,3%	21,0%
Όχι	73,5%	84,7%	79,0%
Σύνολο	100,0%	100,0%	100,0%

(N= 737, $\chi^2=14,03$, $p<0,0001$)

Τέλος, ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι απαντήσεις των μεταναστών δεύτερης γενιάς σχετικά με το αν χρειάζεται να βελτιώσουν ή όχι τη γνώση της ελληνικής γλώσσας, προκειμένου να βελτιώσουν τη θέση τους στην αγορά εργα-

σίας. Πιο συγκεκριμένα, όπως προκύπτει από την επισκόπηση του Πίνακα 16, το 21% των ερωτηθέντων απαντούν καταφατικά στο εν λόγω ερώτημα και το ποσοστό αυτό είναι ακόμη μεγαλύτερο στην περίπτωση των ατόμων

μεγαλύτερης ηλικίας (22-31 ετών: 24,8%, 32-40: 38,9%).

Αντίστοιχα, όπως προκύπτει από τα στοιχεία του Πίνακα 17, το ποσοστό αυτών που δηλώνουν ότι υπάρχει ανάγκη βελτίωσης της γνώσης της ελληνικής γλώσσας προκειμένου να εργαστούν ή να βρουν καλύτερη εργασία, διαφοροποιείται σημαντικά ανάμεσα στα δύο φύλα (Άνδρες: 26,5%, Γυναίκες: 15,3%).

3. Εκπαιδευτικό επίπεδο και ένταξη των μεταναστών δεύτερης γενιάς στην αγορά εργασίας

Τα στοιχεία για την απασχόληση ή / και την ανεργία των μεταναστών δεύτερης γενιάς ανά εκπαιδευτικό επίπεδο παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, δεδομένου ότι αντανακλούν, μεταξύ των άλλων, την αποδοτικότητα του εκπαιδευτικού συστήματος, με ειδικότερη αναφορά στη συγκεκριμένη ομάδα – στόχο. Είναι προφανές ότι τα στοιχεία που αφορούν την απασχόληση των μεταναστών δεύτερης γενιάς κατά εκπαιδευτικό επίπεδο είναι απαραίτητα για το σχεδιασμό πολιτικών για την καταπολέμηση φαινομένων οικονομικού και κοινωνικού αποκλεισμού των μεταναστών της εν λόγω κατηγορίας.

Οι μετανάστες δεύτερης γενιάς που συμπεριλήφθηκαν στην έρευνα πεδίου

ήταν, όπως προαναφέρθηκε, στην πλειοψηφία τους (53,1%) μαθητές / σπουδαστές. Οι υπόλοιποι, οι οποίοι ήταν εκτός εκπαιδευτικού συστήματος (46,9%), κατά κύριο λόγο ήταν απασχολούμενοι και αποτελούσαν το 35,8% του δείγματος, ενώ καταγράφεται και ένα σημαντικό ποσοστό ανέργων που ανέρχεται στο 10,9% επί του συνόλου των μεταναστών δεύτερης γενιάς (βλ. Πίνακα 18).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανάλυση των εν λόγω ευρημάτων κατά εκπαιδευτικό επίπεδο. Συγκεκριμένα, διαπιστώνεται ότι οι απόφοιτοι της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης εμφανίζουν υψηλά ποσοστά απασχόλησης (84,8%) και αντίστοιχα πολύ χαμηλά ποσοστά ανεργίας (2,2%). Αντίστοιχα υψηλά ποσοστά απασχόλησης εμφανίζουν οι μετανάστες δεύτερης γενιάς που είναι απόφοιτοι της μεταδευτεροβάθμιας μη πανεπιστημιακής εκπαίδευσης (83,3%) ή έχουν πραγματοποιήσει μεταπτυχιακές σπουδές (66,7%), αλλά και στις δύο περιπτώσεις τα ποσοστά ανεργίας κυμαίνονται σε σχετικά υψηλά επίπεδα (βλ. Πίνακα 18).

Ανάλογη είναι η κατάσταση που επικρατεί για τους αποφοίτους Λυκείου, οι οποίοι εμφανίζουν ελαφρώς μεγαλύτερα του αντίστοιχου μέσου όρου ποσοστά απασχόλησης (55,6%), αλλά και ανεργίας (22,8%).

Πίνακας 18: Κόρια ασχολία την τρέχουσα εβδομάδα και επίπεδο εκπαίδευσης

Επίπεδο Εκπαίδευσης	Κύρια ασχολία την τρέχουσα εβδομάδα				Σύνολο
	Εργαζόμενος	Άνεργος	Μαθητής, Σπουδαστής	Άλλο	
Καθόλου σχολείο	100,0%	0,0%	0,0%	0,0%	100,0%
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	13,0%	5,8%	81,2%	0,0%	100,0%
Κατώτερη δευτεροβάθμια	22,9%	9,3%	67,4%	0,4%	100,0%
Ανώτερη δευτεροβάθμια	55,6%	22,8%	21,7%	0,0%	100,0%
Μεταδευτεροβάθμια (μη πανεπ.)	83,3%	16,7%	0,0%	0,0%	100,0%
Τριτοβάθμια	84,8%	2,2%	13,0%	0,0%	100,0%
Μεταπτυχιακές-διδακτορικές σπουδές	66,7%	25,0%	0,0%	8,3%	100,0%
Σύνολο	35,8%	10,9%	53,1%	0,3%	100,0%

(N= 735, $\chi^2=330.3$, $p<0.0001$)

Από την επισκόπηση των στοιχείων του Πίνακα 19 διαπιστώνεται ότι η συντριπτική πλειοψηφία των απασχολούμενων μεταναστών δεύτερης γενιάς (περίπου 80%) απασχολούνται ως μισθωτοί, το 7,5% ως αυτοαπασχολούμενοι, το 3,2% ως εργοδότες και το 4,6% ως συμβοηθούντες μη αμοιβόμενοι στην οικογενειακή επιχείρηση, ενώ καταγράφεται και ένα μικρό αλλά στατιστικά σημαντικό ποσοστό μαθητευομένων με αμοιβή (βλ. Πίνακα 19).

Αναλύοντας περαιτέρω τα στοιχεία του Πίνακα 19, προκύπτει ότι στην περίπτωση των μεταναστών δεύτερης γενιάς υφίσταται μια σχέση αντίστροφου U όσον αφορά την επίδραση της εκπαίδευσης στα ποσοστά αυτοαπασχόλησης. Συγκεκριμένα διαπιστώνεται ότι καταγράφονται υψηλότερα σχετικά ποσοστά αυτοαπασχόλησης για τα άτομα υψηλού εκπαιδευτικού επιπέδου (αποφοίτους τριτοβάθμιας εκπαίδευσης) και επίσης για τα άτομα χαμηλού εκπαιδευτικού επιπέδου (απόφοιτους κατώτερης δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης).

Από την άλλη πλευρά, όπως προκύπτει από την επισκόπηση των διαθέσιμων στοιχείων που αφορούν την απασχόληση των μεταναστών δεύτερης γενιάς κατά επάγγελμα και επίπεδο εκπαίδευσης, διαπιστώνεται ότι υπάρχει σαφής συγκέντρωση των υψηλού εκπαιδευτικού επιπέδου ατόμων κυρίως σε μη χειρωνακτικά επαγγέλματα, ενώ τα άτομα με χαμηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο ασκούν σε μεγαλύτερο βαθμό χειρωνακτικά – εργατοτεχνικά κυρίως επαγγέλματα.

Αντίστοιχα, από την κατανομή των υποκειμένων της έρευνας κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας και εκπαιδευτικό επίπεδο, διαπιστώνεται ότι οι μετανάστες δεύτερης γενιάς υψηλότερου εκπαιδευτικού επιπέδου (απόφοιτοι μεταδευτεροβάθμιας και τριτοβάθμιας εκπαίδευσης) εμφανίζουν μεγαλύτερη συγκέντρωση σε κλάδους οικονομικής δραστηριότητας του τριτογενή τομέα, ενώ τα άτομα με χαμηλότερο ή ενδιάμεσο εκπαιδευτικό επίπεδο απασχολούνται κυρίως σε δραστηριότητες του δευτερογενούς ή και του πρωτογενούς τομέα.

Επίσης, η σχέση εργασίας υπό την οποία απασχολούνται οι μετανάστες επηρεάζεται καθοριστικά από το επίπεδο εκπαίδευσής τους. Συγκεκριμένα, από την επισκόπηση των στοιχείων του Πίνακα 20 προκύπτει ότι οι απόφοιτοι μεταδευτεροβάθμιας (μη πανεπιστημιακής) εκπαίδευσης, και κυρίως οι πτυχιούχοι της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης αλλά και οι κάτοχοι μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών στη συντριπτική τους πλειοψηφία (σε ποσοστά που κινούνται γύρω στο 60%) απασχολούνται με σταθερού τύπου σχέσεις εργασίας (μόνιμες, ή αορίστου χρόνου, ή έργου) και σε πολύ μικρότερα ποσοστά, που κυμαίνονται από 20-35%, με προσωρινού τύπου σχέσεις εργασίας. Αντίθετα, τα άτομα με υψηλότερο σχετικά επίπεδο εκπαίδευσης, απασχολούνται σε πολύ μικρότερα ποσοστά σε σχέση με τον αντίστοιχο μέσο όρο (32,3%) σε εργασίες οι οποίες δεν τους παρέχουν κανενός είδους σύμβαση εργασίας. Από την άλλη πλευρά, το χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο μειώνει σημαντικά την πιθανότητα απασχόλησης των μεταναστών δεύτερης γενιάς με σταθερού τύπου σχέσεις εργασίας, καθώς φαίνεται ότι τους παραπέμπει σε περιστασιακές ή προσωρινές μορφές απασχόλησης, σε πολλές δε περιπτώσεις και σε απασχόληση χωρίς ούτε καν σύμβαση εργασίας (βλ. Πίνακα 20).

Όσον αφορά τη συνάφεια των σπουδών των μεταναστών δεύτερης γενιάς και της απασχόλησής τους, από τα στοιχεία του Πίνακα 21, προκύπτει ότι και σε αυτή την περίπτωση υφίσταται μια σχέση αντίστροφου **U**. Συγκεκριμένα διαπιστώνεται ότι τη μεγαλύτερη συνάφεια εκπαίδευσης-απασχόλησης δηλώνουν οι κάτοχοι μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών και οι απόφοιτοι πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και κυρίως όσοι δεν πήγαν καθόλου σχολείο. Ειδικότερα, οι κάτοχοι μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών δηλώνουν σε ποσοστό 62,5% ότι η εργασία τους ανταποκρίνεται στις σπουδές τους, ενώ παρόμοιο είναι το ποσοστό και των ατόμων που δεν πήγαν σχολείο, το 60% των οποίων εκτιμούν ότι το ανύπαρκτο εκπαιδευτικό τους προφίλ ανταποκρίνεται στην εργασία τους.

Όσον αφορά τη συνάφεια των σπουδών των πτυχιούχων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης με την εργασία την οποία ασκούν, διαπιστώνεται ότι αυτή κυμαίνεται γύρω από το επίπεδο του αντίστοιχου μέσου όρου για το σύνολο του δείγματος (39% σε σχέση με το Μ. Ο.: 36,3%), γεγονός που υποδηλώνει ότι οι μετανάστες δεύτερης γενιάς αυτού του εκπαιδευτικού επιπέδου βιώνουν ενδεχομένως σε μεγαλύτερο βαθμό καταστάσεις ετεροαπασχόλησης ή / και ακύρωσης των επαγγελματικών τους προσδοκιών (βλ. Πίνακα 21).

Πίνακας 19: Θέση στο επάγγελμα και επίπεδο εκπαίδευσης

<i>Επίπεδο Εκπαίδευσης</i>	<i>Μισθωτός/ ημερομίσθιος/ ωρομίσθιος</i>	<i>Αυτοαπασχολούμενος χωρίς μισθωτούς</i>	<i>Αυτοαπασχολούμενος με μισθωτούς</i>	<i>Βοηθός στην οικογενειακή επιχείρηση</i>	<i>Μαθητευόμενος με αμοιβή</i>	<i>Άλλο</i>	<i>Σύνολο</i>
Καθόλου σχολείο	80,0%	0,0%	0,0%	0,0%	20,0%	0,0%	100,0%
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	50,0%	0,0%	6,3%	25,0%	18,8%	0,0%	100,0%
Κατώτερη δευτεροβάθμια	73,5%	12,0%	1,2%	6,0%	4,8%	2,4%	100,0%
Ανώτερη δευτεροβάθμια	86,5%	2,7%	5,4%	4,5%	0,9%	0,0%	100,0%
Μεταδευτεροβάθμια	82,8%	6,9%	3,4%	3,4%	3,4%	0,0%	100,0%
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	74,4%	20,5%	2,6%	0%	2,6%	0,0%	100,0%
Μεταπτυχιακές- διδασκαρικές σπουδές	85,7%	14,3%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	100,0%
Σύνολο	79,4%	7,5%	3,2%	4,6%	4,6%	0,6%	100,0%

 (N= 345, $\chi^2=64,9$, $p=0,01$)

Πίνακας 20: Εργασιακή σχέση και επίπεδο εκπαίδευσης των απασχολούμενων μεταναστών δεύτερης γενιάς.

Επίπεδο Εκπαίδευσης	Εργασιακή σχέση			Σύνολο
	Μόνιμη ή αορίστου χρόνου ή εργου	Προσωρινή	Καμία σύμβαση εργασίας	
Καθόλου σχολείο	0,0%	20,0%	80,0%	100,0%
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	33,3%	33,3%	33,3%	100,0%
Κατώτερη δευτεροβάθμια	16,9%	37,3%	45,8%	100,0%
Ανώτερη δευτεροβάθμια	35,7%	29,6%	34,8%	100,0%
Μεταδευτεροβάθμια	58,6%	34,5%	6,9%	100,0%
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	62,2%	27,0%	10,8%	100,0%
Μεταπτυχιακές-διδακτορικές σπουδές	55,6%	22,2%	22,2%	100,0%
Σύνολο	34,0%	33,7%	32,3%	100,0%

(N= 353, $\chi^2=48.9$, $p<0.0001$)

Πίνακας 21: Συνάφεια σπουδών – απασχόλησης των απασχολούμενων μεταναστών δεύτερης γενιάς, ανά επίπεδο εκπαίδευσης

Επίπεδο Εκπαίδευσης	Η δουλειά σας ανταποκρίνεται στις σπουδές σας;			Σύνολο
	Ναι	Όχι	ΔΞ/ΔΑ	
Καθόλου σχολείο	60,0%	20,0%	20,0%	100,0%
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	50,0%	35,7%	14,3%	100,0%
Κατώτερη δευτεροβάθμια	43,0%	32,9%	24,1%	100,0%
Ανώτερη δευτεροβάθμια	32,1%	43,8%	24,1%	100,0%
Μεταδευτεροβάθμια	46,4%	50,0%	3,6%	100,0%
Τριτοβάθμια	39,0%	46,3%	14,6%	100,0%
Μεταπτυχιακές-διδακτορικές σπουδές	62,5%	37,5%	0,0%	100,0%
Σύνολο	36,3%	46,5%	17,2%	100,0%

(N= 344, $\chi^2=39.5$, $p<0.0001$)

Όσον αφορά την επαγγελματική κινητικότητα των μεταναστών δεύτερης γενιάς, διαπιστώνεται ότι αυτή κυμαίνεται σε μάλλον χαμηλά σχετικά επίπεδα. Πιο συγκεκριμένα, διαπιστώνεται ότι οι μετανάστες δεύτερης γενιάς χαρακτηρίζονται από υψηλό βαθμό επαγγελματικής σταθερότητας, καθώς το 50,4% από αυτούς δηλώνουν ότι τον τελευταίο χρόνο παραμένουν στον ίδιο εργοδότη. Σε αυτή την περίπτωση, το

επίπεδο εκπαίδευσης φαίνεται ότι διαφοροποιεί την κινητικότητα των μεταναστών δεύτερης γενιάς στην αγορά εργασίας, τη στιγμή που τα άτομα υψηλού εκπαιδευτικού επιπέδου παραμένουν σε μικρότερο βαθμό στον ίδιο εργοδότη και αλλάζουν συχνότερα έναν ή και περισσότερους εργοδότες ή / και κάνουν δική τους δουλειά. Αντίθετα, τα άτομα χαμηλότερου εκπαιδευτικού επιπέδου (απόφοιτοι Δημοτικού έως και

Λυκείου), παραμένουν σε μεγαλύτερο βαθμό στον ίδιο εργοδότη και αλλάζουν σε μικρότερο βαθμό εργοδότες,

ενώ σχεδόν καθόλου δεν κάνουν δική τους δουλειά (βλ. Πίνακα 22).

Πίνακας 22: Κινητικότητα εργασίας των απασχολούμενων μεταναστών δεύτερης γενιάς και επίπεδο εκπαίδευσης

Επίπεδο Εκπαίδευσης	Πόσους εργοδότες έχετε αλλάξει τον τελευταίο χρόνο;					Σύνολο
	Είμαι στον ίδιο εργοδότη	Έναν εργοδότη	Δύο εργοδότες	Περισσότερους από δύο εργοδότες	Κάνω δική μου δουλειά	
Καθόλου σχολείο	0,0%	40,0%	20,0%	40,0%	0,0%	100,0%
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	69,2%	7,7%	7,7%	15,4%	0,0%	100,0%
Κατώτερη δευτεροβάθμια	33,8%	22,5%	18,8%	23,8%	1,3%	100,0%
Ανώτερη δευτεροβάθμια	58,1%	12,8%	12,8%	10,3%	6,0%	100,0%
Μεταδευτεροβάθμια	63,3%	3,3%	13,3%	10,0%	10,0%	100,0%
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	45,0%	7,5%	25,0%	2,5%	20,0%	100,0%
Μεταπτυχιακές-διδακτορικές σπουδές	37,5%	25,0%	0,0%	25,0%	12,5%	100,0%
Σύνολο	50,4%	15,4%	14,8%	13,4%	5,9%	100,0%

(N= 357, $\chi^2=64.8$, $p<0.0001$)

Η σχετικά μειωμένη κινητικότητα στην αγορά εργασίας που διαπιστώνεται παραπάνω δε φαίνεται να είναι άσχετη με το γεγονός ότι οι μετανάστες δεύτερης γενιάς βιώνουν σε σημαντικό ποσοστό (71,8%) τον φόβο απώλειας της εργασίας τους. Το εν λόγω ποσοστό

δε φαίνεται να διαφοροποιείται σημαντικά σε σχέση με το εκπαιδευτικό επίπεδο, καθώς σε όλες τις περιπτώσεις τα αντίστοιχα ποσοστά κυμαίνονται με μικρές αποκλίσεις γύρω από τον προαναφερθέντα μέσο όρο για το σύνολο του δείγματος (βλ. Πίνακα 23).

Πίνακας 23: Φόβος απώλειας της απασχόλησης ανά επίπεδο εκπαίδευσης

Επίπεδο Εκπαίδευσης	Φοβάστε μήπως χάσετε την εργασία σας;		Σύνολο
	Ναι	Όχι	
Καθόλου σχολείο	60,0%	40,0%	100,0%
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	69,2%	30,8%	100,0%
Κατώτερη δευτεροβάθμια	76,8%	23,2%	100,0%
Ανώτερη δευτεροβάθμια	69,0%	31,0%	100,0%
Μεταδευτεροβάθμια	53,3%	46,7%	100,0%
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	77,5%	22,5%	100,0%
Μεταπτυχιακές-διδακτορικές σπουδές	62,5%	37,5%	100,0%
Σύνολο	71,8%	28,2%	100,0%

(N= 355, $\chi^2=9.15$, $p=0.27$)

Αναφορικά με την ικανοποίηση από την εργασία, ετέθη σχετικό ερώτημα στο πλαίσιο της έρευνας πεδίου, στο οποίο εκλήθησαν να απαντήσουν οι απασχολούμενοι μετανάστες δεύτερης γενιάς που συμπεριλήφθηκαν στο δείγμα της παρούσας έρευνας. Από την ανάλυση των απαντήσεων των μεταναστών δεύτερης γενιάς στο εν λόγω ερώτημα, και πιο συγκεκριμένα από την επισκόπηση του Πίνακα 23, προκύπτει ότι υφίσταται μια απόλυτη γραμμική συσχέτιση ανάμεσα στο επίπεδο εκπαίδευσης των ερωτωμένων και τον βαθμό ικανοποίησης από την εργασία, όπως αυτός εκφράζεται από τους ίδιους. Αναλυτικότερα, διαπιστώνεται ότι όσο πιο υψηλό είναι το επίπεδο εκπαίδευσης των μεταναστών δεύτερης γενιάς, τόσο περισσότερο

δηλώνουν ότι είναι πολύ ή / και πάρα πολύ ικανοποιημένοι από την εργασία τους. Αντίστοιχα, τα χαμηλότερα ποσοστά ικανοποίησης από την εργασία δηλώνουν όσοι δεν έχουν πάει καθόλου σχολείο (25%) και ακολουθούν κατά σειρά οι απόφοιτοι Δημοτικού (30,8%), οι απόφοιτοι Γυμνασίου (33,3%) και Λυκείου (35%). Αντίθετα, οι απόφοιτοι μεταδευτεροβάθμιας (μη πανεπιστημιακής) εκπαίδευσης δηλώνουν κατά 50% ότι είναι πολύ ή / και πάρα πολύ ικανοποιημένοι από την εργασία τους και ακολουθούν με ακόμη μεγαλύτερα ποσοστά οι πτυχιούχοι της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (61,6%) και τέλος οι κάτοχοι μεταπτυχιακών τίτλων σπουδών με ιδιαίτερα υψηλά ποσοστά ικανοποίησης από την εργασία, που προσεγγίζουν το 87,5% (βλ. Πίνακα 24).

Πίνακας 24: Ικανοποίηση από την εργασία και επίπεδο εκπαίδευσης

	Ικανοποίηση από την εργασία					Σύνολο
	Πάρα πολύ	Πολύ	Μέτρια	Λίγο	Καθόλου	
Καθόλου σχολείο	0,0%	25,0%	75,0%	0,0%	0,0%	100,0%
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	15,4%	15,4%	53,8%	15,4%	0,0%	100,0%
Κατώτερη δευτεροβάθμια	10,1%	23,2%	53,6%	8,7%	4,3%	100,0%
Ανώτερη δευτεροβάθμια	12,0%	23,0%	54,0%	11,0%	0,0%	100,0%
Μεταδευτεροβάθμια	7,1%	42,9%	46,4%	3,6%	0,0%	100,0%
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	10,3%	51,3%	30,8%	5,1%	2,6%	100,0%
Μεταπτυχιακές-διδασκαλικές σπουδές	25,0%	62,5%	0,0%	12,5%	0,0%	100,0%
Σύνολο	11,1%	28,9%	45,2%	12,3%	2,5%	100,0%

(N= 325, $\chi^2=53.1$, $p=0.001$)

4. Πολυμεταβλητή ανάλυση για τη διερεύνηση της σχέσης ανάμεσα στο επίπεδο εκπαίδευσης και την απασχόληση των μεταναστών δεύτερης γενιάς.

Στο πλαίσιο της παρούσας ενότητας, χρησιμοποιείται ως κύρια μεθοδολογική τεχνική η *ανάπτυξη και εφαρμογή ενός οικονομετρικού μοντέλου* πολυμεταβλητής ανάλυσης των δεδομένων

της πρωτογενούς επιτόπιας έρευνας για τη διερεύνηση της σχέσης που υφίσταται ανάμεσα στη σχολική εκπαίδευση και την απορρόφηση των μεταναστών δεύτερης γενιάς από την αγορά εργασίας¹⁰. Με την πολυμεταβλητή ανάλυση των δεδομένων της επιτόπιας έρευνας, μπορεί να καθοριστούν αιτιώδεις σχέσεις, μεταξύ δύο μεταβλητών, ελέγχοντας ταυτόχρονα ως προς κάποιες άλλες τρίτες μεταβλητές. Ειδικότερα, για να εξεταστεί η σχέση μεταξύ της απασχόλησης ή της ανεργίας των μεταναστών δεύτερης γενιάς και των ατομικών τους χαρακτηριστικών, προτείνεται να χρησιμοποιηθεί η μέθοδος της λογιστικής παλινδρόμησης (logistic regression). Πρόκειται για μια μέθοδο πολυπαραγοντικής στατιστικής ανάλυσης του τύπου της λογιστικής παλινδρόμησης (Logistic Regression) που χρησιμοποιεί ένα σύνολο ανεξαρτήτων μεταβλητών για τη διερεύνηση της κίνησης μιας κατηγορικής εξαρτημένης μεταβλητής.

Η λογιστική παλινδρόμηση είναι χρήσιμη σε καταστάσεις στις οποίες επιθυμούμε την πρόβλεψη της ύπαρξης ή της απουσίας ενός χαρακτηριστικού ή ενός συμβάντος. Η πρόβλεψη αυτή βασίζεται στην κατασκευή ενός γραμμικού μοντέλου και συγκεκριμένα στον προσδιορισμό των τιμών που παίρνουν οι συντελεστές ενός συνόλου ανεξαρτητών μεταβλητών που χρησιμοποιούνται ως μεταβλητές πρόβλεψης. Εκτός από την πρόβλεψη, ένα μοντέλο λογιστικής παλινδρόμησης δίνει τη δυνατότητα να εκτιμήσουμε την επίδραση κάθε ανεξάρτητης μεταβλητής στη διαμόρφωση των τιμών της εξαρτημένης μεταβλητής.

¹⁰ Η στατιστική επεξεργασία και εκτίμηση των οικονομετρικών υποδειγμάτων στο πλαίσιο της παρούσας ενότητας έγινε από τη στατιστικό, εξωτερική συνεργάτη του ΕΚΚΕ, κα Αντωνία Κ...

Με τη μέθοδο αυτή, στο πλαίσιο της παρούσας ενότητας, ελέγχεται η επίδραση μιας σειράς παραγόντων, στην ένταξη ή την μη ένταξη στην απασχόληση των μεταναστών δεύτερης γενιάς όπως είναι για παράδειγμα η ηλικία, το φύλο, η εκπαίδευση, η οικογενειακή κατάσταση, η γνώση υπολογιστών, η παρακολούθηση σεμιναρίων επαγγελματικής κατάρτισης, η γνώση ξένων γλωσσών, οι λοιπές δεξιότητες, ο τομέας απασχόλησης, ο κλάδος οικονομικής δραστηριότητας, η επαγγελματική ειδικότητα, κ.ο.κ.

Ειδικότερα, δεδομένου ότι, η εξαρτημένη μεταβλητή (μετανάστης δεύτερης γενιάς σε κατάσταση ανεργίας ή απασχολούμενος) είναι διχοτομική, εφαρμόστηκε η μέθοδος: **Binary logistic regression**. Στο πλαίσιο αυτό, το υπόδειγμα εκτιμάται μόνο για όσους δεν σπουδάζουν και έχουν ολοκληρώσει τις σπουδές τους και η πιθανότητα έκβασης στην κατάσταση Y=1 (απασχολούμενος την περίοδο της επιτόπιας έρευνας) έναντι της εναλλακτικής κατάστασης Y=0 (άνεργος ή εκτός εργατικού δυναμικού κατά την περίοδο διενέργειας της επιτόπιας έρευνας), εκλαμβάνεται ως μία συνάρτηση των ανεξάρτητων μεταβλητών x_i , με $i=1, \dots, k$, που είναι στοιχεία και χαρακτηριστικά των μεταναστών δεύτερης γενιάς (ηλικία, φύλο, κ.ο.κ.), τα οποία έχουν συλλεγεί από την επιτόπια έρευνα.

Η πιθανότητα να συμβεί η έκβαση Y=1 υπολογίζεται σύμφωνα με την ακόλουθη εξίσωση:

$$P(Y=1) = \frac{1}{1 + e^{-y}}$$

όπου: $y = a + b_1 * x_1 + \dots + b_k * x_k$

Υπογραμμίζεται ότι η αντίθετη πιθανότητα μπορεί επίσης να εκτιμηθεί σύμφωνα με τις ακόλουθες εξισώσεις:

$$P(Y=0) = \frac{1}{1 + e^y}$$

όπου: $y = a + b_1 * x_1 + \dots + b_k * x_k$

Επομένως, στην περίπτωση της ένταξης - μη ένταξης στην απασχόληση, θεωρούμε ότι η εξαρτημένη μεταβλητή Y λαμβάνει τιμή 1 αν ο μετανάστης δεύτερης γενιάς είναι ενταγμένος στην απασχόληση και τιμή 0, όταν δεν είναι ενταγμένος στην απασχόληση. Στο πλαίσιο αυτό, το άθροισμα των εκβάσεων «1» του δείγματος είναι ο αριθμός απασχολουμένων, ενώ ο μέσος όρος της εν λόγω εξαρτημένης μεταβλητής (με τιμές 0 και 1), ισούται με την αναλογία των απασχολουμένων που εκπροσωπούνται στο δείγμα.

Αντίστοιχα, η αναλογία των ανέργων και εκτός εργατικού δυναμικού (που όμως δεν σπουδάζουν) μεταναστών δεύτερης γενιάς θα ισούται με 1 μείον το μέσο όρο. Ο μετασχηματισμός της κατηγορικής εξαρτημένης μεταβλητής με τιμές 0 και 1, σε αναλογίες επιτρέπει κατά κάποιο τρόπο την ανάλυση παλινδρόμησης.

Αν θεωρήσουμε ως π την πιθανότητα να είναι κανείς απασχολούμενος, τότε μπορεί να διατυπωθεί η αντίστοιχη γραμμική σχέση:

$$\pi = a + b(x_i)$$

Σε αυτή την περίπτωση όμως, προτείνεται ως προτιμότερο το εξής μοντέλο:

$$\log(\pi/1-\pi) = a + b(x_i)$$

όπου η σχέση $\pi/(1-\pi)$ αναφέρεται ως *odds*.

Αντίστοιχα, μπορούν να χρησιμοποιηθεί το μοντέλο της λογιστικής παλινδρόμησης $\logit(\pi) = a + b(x_i)$, που μπορεί να είναι γραμμικό ή μη γραμμικό:

$$\log(\pi/1-\pi) = a + b(x_i) \quad (\text{γραμμικό μοντέλο})$$

$(\pi/1-\pi) = \exp^{(a)} * \exp^{(b x_i)}$ (μη γραμμικό μοντέλο), όπου:

- π είναι η αναλογία/ πιθανότητα με το εξεταζόμενο χαρακτηριστικό
- a είναι μία σταθερά και
- $\beta_1, \beta_2, \dots$ είναι συντελεστές και $X_1, X_2, \dots$ είναι οι ερμηνευτικές μεταβλητές.

Σε αυτή την περίπτωση, η σχέση $\log \pi/1-\pi$, αναφέρεται ως «log-odds» και η σχέση $\pi/1-\pi$ αναφέρεται ως «odds». Ο εκθέτης (β) είναι οι «odds multipliers» και ενδιαφέρουν οι τιμές που διαφέρουν από τη μονάδα.

Παρακάτω γίνεται ειδικότερη αναφορά στα ευρήματα από την εκτίμηση ενός μοντέλου λογιστικής παλινδρόμησης με εξαρτημένη μεταβλητή την κύρια ασχολία (απασχολούμενος και άνεργος ή μη οικονομικά ενεργός) για τους ερωτώμενους μετανάστες δεύτερης γενιάς που δεν σπουδάζουν ή έχουν ολοκληρώσει τις σπουδές τους

Αρχικά προσαρμόστηκε ένα πρώτο μοντέλο λογιστικής παλινδρόμησης και θεωρήθηκαν οι ανεξάρτητες μεταβλητές: φύλο, ηλικία, χρόνια εκπαίδευσης, οικογενειακή κατάσταση, γνώση αγγλικών, γνώση ηλεκτρονικού υπολογιστή (δίτιμη μεταβλητή: καλή έως άριστη γνώση και μέτρια έως καθόλου), εάν έχουν παρακολουθήσει κάποιο πρόγραμμα επαγγελματικής κατάρτισης. Επιπρόσθετα, όσον αφορά την επιρροή κάποιων προβλημάτων θεσμικού χαρακτήρα στην πιθανότητα απασχόλησης ή μη, επιλέχθηκαν οι εξής δύο μεταβλητές: «Κατά την κρίση των ερωτώμενων, σε ποιο βαθμό η νομοθεσία εμποδίζει την ένταξη στην ελληνική κοινωνία» και «Κατά την κρίση των ερωτώμενων, σε ποιο βαθμό η συμπεριφορά των δημόσιων υπηρεσιών εμποδίζει την ένταξη στην ελληνική κοινωνία». Οι εν λόγω μεταβλητές μετατράπηκαν σε δίτιμες με τις τιμές:

μέτρια έως και καθόλου και πολύ έως πάρα πολύ.

Πίνακας 25: Εκτιμήσεις συντελεστών λογιστικής παλινδρόμησης του πρώτου μοντέλου μοντέλου για την εξαρτημένη μεταβλητή κύρια ασχολία

<i>Ανεξάρτητες μεταβλητές</i>	B	S.E.	Wald	df	Sig.	Exp(B)
Φύλο	-1,114	0,330	11,370	1	0,001	0,328
Γνώση αγγλικών	-0,760	0,372	4,187	1	0,041	0,468
Ηλικία	0,081	0,038	4,529	1	0,033	1,084
Νομοθεσία	0,101	0,437	0,054	1	0,817	1,107
Συμπεριφορά δημόσιων υπηρεσιών	0,388	0,471	0,677	1	0,411	1,474
Οικογενειακή κατάσταση			0,224	4	0,994	
Χρόνια εκπαίδευσης	0,080	0,070	1,321	1	0,250	1,083
Σεμινάριο	0,495	0,409	1,463	1	0,227	1,641
Γνώση ΗΥ	0,324	0,557	0,338	1	0,561	1,383
Constant	-1,278	1,102	1,345	1	0,246	0,279

Από την επισκόπηση του Πίνακα 25 διαπιστώνεται (βάσει του Wald test) ότι, στο πλαίσιο του πρώτου μοντέλου, οι συντελεστές παλινδρόμησης των ανεξάρτητων μεταβλητών: οικογενειακή κατάσταση, παρακολούθηση σεμιναρίου, γνώση Η/Υ, βαθμός αρνητικής επίδρασης της νομοθεσίας και βαθμός αρνητικής επίδρασης της συμπεριφοράς των δημόσιων υπηρεσιών στην ένταξη, όπως και τα χρόνια εκπαίδευσης δεν είναι στατιστικά σημαντικοί, δεν φαίνεται δηλαδή να έχουν στατιστικά σημαντική επίδραση στην κύρια ασχολία των ερωτώμενων.

Προσαρμόζοντας ένα δεύτερο μοντέλο με τις μεταβλητές: φύλο, γνώση αγγλικών, ηλικία και χρόνια εκπαίδευσης, παρατηρούμε ότι εξακολουθεί η μεταβλητή 'χρόνια εκπαίδευσης' να μην έχει στατιστικά σημαντική επίδραση

στην εξαρτημένη μεταβλητή. Για τον λόγο αυτό, καταλήξαμε στο λογιστικό μοντέλο με τις ανεξάρτητες μεταβλητές φύλο, γνώση αγγλικών και ηλικία.

Βάσει του Hosmer and Lemeshow test για τον έλεγχο της καλής προσαρμογής του μοντέλου (Hosmer and Lemeshow chi-square(df=8)=7,55, p-value=0.48) το μοντέλο προσαρμόζει καλά τα δεδομένα (δεν απορρίπτεται η υπόθεση της καλής προσαρμογής του μοντέλου).

Στον Πίνακα 26 που ακολουθεί, δίνονται οι συντελεστές παλινδρόμησης για το δεύτερο μοντέλο που εκτιμήθηκε για τις μεταβλητές: φύλο (με κατηγορία αναφοράς τους άνδρες), γνώση αγγλικών ανεξαρτήτως επιπέδου (με κατηγορία αναφοράς την γνώση αγγλικών) και ηλικία (χωρίς κατηγορία αναφοράς αφού είναι μία συνεχής μεταβλητή).

Πίνακας 26: Συντελεστές λογιστικής παλινδρόμησης του δεύτερου μοντέλου μοντέλου για την εξαρτημένη μεταβλητή κύρια ασχολία

<i>Ανεξάρτητες μεταβλητές</i>	B	S.E.	Wald	df	Sig.	Exp(B)
Φύλο	-0,653	0,259	6,361	1	0,012	0,520
Γνώση αγγλικών	-0,515	0,262	3,867	1	0,049	0,598
Ηλικία	0,117	0,028	17,818	1	0,000	1,124
Σταθερά	-1,266	0,726	3,038	1	0,081	0,282

Hosmer and Lemeshow Test

Step	Chi-square	df	Sig.
1	7,548	8	,479

Αναφορικά με τα παραπάνω αποτελέσματα έχουμε να παρατηρήσουμε τα εξής:

Ο λόγος της πιθανότητας απασχόλησης προς την πιθανότητα μη απασχόλησης (odd) για άνδρες που έχουν γνώση αγγλικών και είναι νέοι ισούται με 0.282. Άρα, δεδομένης της μικρής ηλικίας οι άνδρες μετανάστες δεύτερης γενιάς, παρόλο που γνωρίζουν αγγλικά, έχουν μεγαλύτερη πιθανότητα να μην είναι απασχολούμενοι, όπως άλλωστε και το σύνολο των νέων ανδρών μεταναστών ή μη.

Ο λόγος odd μεταξύ κοριτσιών και αγοριών μεταναστών δεύτερης γενιάς, με σταθερή την ηλικία και την γνώση (ή μη) αγγλικών, είναι ίσος με 0.52. Δηλαδή, το odd των κοριτσιών μεταναστών δεύτερης γενιάς είναι κατά 50% μικρότερο από το odd των αγοριών της ίδιας κατηγορίας, δεδομένων της γνώσης (ή μη) αγγλικών και της ηλικίας. Άρα, συνεπάγεται ότι,

ceteris paribus, στην περίπτωση των μεταναστών δεύτερης γενιάς, δεδομένων της ηλικίας και της γνώσης (ή μη) αγγλικών, η πιθανότητα απασχόλησης για τις γυναίκες είναι μικρότερη από την πιθανότητα απασχόλησης για τους άνδρες, κάτι το οποίο συμβαίνει και για τους νέους που δεν είναι μετανάστες στην ελληνική αγορά εργασίας.

Από την άλλη πλευρά, διαπιστώνεται ότι, δεδομένων του φύλου και της ηλικίας, ο λόγος odd μεταξύ των ερωτωμένων που δεν γνωρίζουν αγγλικά και των ερωτωμένων που γνωρίζουν είναι 0.598. Δηλαδή, δεδομένων της ηλικίας και του φύλου, το odd των ερωτωμένων που δεν γνωρίζουν αγγλικά είναι το μισό σχεδόν από το odd των ερωτώμενων που γνωρίζουν αγγλικά. Με άλλα λόγια, είναι μεγαλύτερη η πιθανότητα να είναι απασχολούμενοι αυτοί που γνωρίζουν αγγλικά, σε σχέση με τους ερωτώμενους που

δεν γνωρίζουν αγγλικά, δεδομένων της ηλικίας και του φύλου.

Τέλος, σύμφωνα με την εκτίμηση του συντελεστή παλινδρόμησης για την ηλικία, ο λόγος Odds μεταξύ ερωτώμενων με ηλικία x έτη και ερωτώμενων με ηλικία $x-1$ έτη είναι 1,124, δηλαδή το odd της μεγαλύτερης κατά ένα έτος ηλικίας είναι κατά 0,124 μεγαλύτερο δεδομένης του φύλου και της γνώσης αγγλικών. Με άλλα λόγια, η πιθανότητα των νέων μεταναστών δεύτερης γενιάς μεγαλύτερης ηλικίας να είναι απασχολούμενοι είναι μεγαλύτερη σε σχέση με τους ερωτώμενους της ίδιας κατηγορίας που είναι μικρότεροι σε ηλικία, δεδομένης του φύλου και της γνώσης ή μη αγγλικών.

5. Αντί επιλόγου.

Συνοψίζοντας, αντί επιλόγου, τα βασικά ευρήματα της πρωτογενούς έρευνας πεδίου και της πολυμεταβλητής ανάλυσης αναδεικνύουν τη σημασία του ρόλου της εκπαίδευσης στην κοινωνική ενσωμάτωση των μεταναστών δεύτερης γενιάς στην Ελλάδα. Προς την κατεύθυνση αυτή, η παρούσα εργασία επιχειρεί να καταθέσει κάποιες πρώτες προτάσεις πολιτικής.

Σημειώνεται ότι, για τις ανάγκες διενέργειας της επιτόπιας έρευνας, υιοθετήθηκε ένας *επιχειρησιακός ορισμός σύμφωνα με τον οποίο: «Μετανάστες δεύτερης γενιάς» είναι τα παιδιά των μεταναστών τρίτων χωρών, που είτε γεννήθηκαν στην Ελλάδα, είτε έχουν μεταναστεύσει σε αυτή σε μικρή ηλικία, διαμένουν νόμιμα στη χώρα και έχουν ενταχθεί στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα.*

Επισημαίνεται ότι, η έρευνα καταρχήν εστιάστηκε στην καταγραφή της υφιστάμενης κατάστασης και των διαφο-

ροποιήσεων ανάμεσα στους μετανάστες δεύτερης γενιάς, όσον αφορά τη συμμετοχή τους στην εκπαίδευση και τα εκπαιδευτικά τους χαρακτηριστικά, συμπεριλαμβανομένων ορισμένων στοιχείων που αφορούν το προφίλ ειδικότερων ικανοτήτων και προσόντων τους.

Από την επισκόπηση των βασικών ευρημάτων της έρευνας πεδίου προκύπτουν μια σειρά από ενδιαφέροντα συμπεράσματα για το προφίλ των μεταναστών δεύτερης γενιάς στην Ελλάδα:

- Το 54,7% των μεταναστών δεύτερης γενιάς που απετέλεσαν το δείγμα της επιτόπιας έρευνας συμμετέχουν στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα ως μαθητές ή σπουδαστές / φοιτητές. Η συντριπτική πλειοψηφία (79,3%) των παιδιών των μεταναστών που ανήκουν στην ηλικιακή ομάδα των 15-21 ετών συμμετέχουν στο εκπαιδευτικό σύστημα, ενώ υψηλό είναι το ποσοστό και στην ηλικιακή ομάδα των 22-31 ετών (28,8%).
- Η συμμετοχή των γυναικών μεταναστριών δεύτερης γενιάς στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα είναι μεγαλύτερη συγκριτικά με αυτή των ανδρών (61,4% έναντι 48,1% αντίστοιχα).
- Δεν παρατηρούνται σημαντικές διαφορές ως προς τη συμμετοχή των μεταναστών δεύτερης γενιάς στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα με βάση την υπηκοότητα, με εξαίρεση τους υπηκόους Αφρικανικών χωρών, η συντριπτική πλειοψηφία των οποίων (83,5%) δήλωσε μαθητές ή φοιτητές / σπουδαστές.
- Η πλειοψηφία των μαθητών / σπουδαστών μεταναστών δεύτερης γενιάς δήλωσε ότι φοιτά στη βαθμίδα του Λυκείου (Ημερήσιο Ενιαίο Λύκειο: 30,5%, Εσπερινό Ενιαίο Λύκειο: 1,9%), ενώ σημαντικά είναι τα ποσο-

- στά εκείνων που φοιτούν στην Ανώτερη και Ανώτατη Εκπαίδευση.
- Μεταξύ των μεταναστών δεύτερης γενιάς, οι γυναίκες εμφανίζουν μεγαλύτερα ποσοστά φοίτησης σε ΑΕΙ (21,3% έναντι 10,6% των ανδρών) και μικρότερα ποσοστά φοίτησης σε Τεχνικά Επαγγελματικά Εκπαιδευτήρια - ΤΕΕ (5% έναντι 12,2% των ανδρών).
  - Σημαντικό είναι το ποσοστό των μαθητών / σπουδαστών που δηλώνουν ότι εργάζονται (45,8%). Από αυτούς, το μεγαλύτερο ποσοστό εργάζεται σε περιστασιακή βάση (22,6%), ενώ παράλληλα με τις σπουδές του δηλώνει ότι εργάζεται το 14,6% των μαθητών / σπουδαστών του δείγματος.
  - Η συντριπτική πλειοψηφία των ενταγμένων στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα μεταναστών δεύτερης γενιάς δηλώνει ότι επιθυμεί να συνεχίσει τις σπουδές του (85%), με το ποσοστό της πρόθεσης εισαγωγής σε ΑΕΙ να ανέρχεται στο 56,3%. Οι γυναίκες δηλώνουν σε μεγαλύτερο βαθμό πρόθεση να συνεχίσουν τις σπουδές τους στην Ανώτατη Εκπαίδευση (62,2% των γυναικών έναντι 48,3% των ανδρών), εν αντιθέσει με τους άνδρες που προτιμούν την Τεχνικοεπαγγελματική Εκπαίδευση (13,4% των ανδρών έναντι 3,2% των γυναικών).
  - Το ήμισυ του δείγματος των μεταναστών δεύτερης γενιάς έχει ολοκληρώσει τουλάχιστον την υποχρεωτική εννιάχρονη εκπαίδευση (Γυμνάσιο: 24,8%, Λύκειο: 23,3%), ενώ παρατηρούνται στατιστικά σημαντικά ποσοστά σε όλες τις βαθμίδες. Ας σημειωθεί, ωστόσο, ότι ένα ποσοστό της τάξεως του 5,8% δεν έχει ολοκληρώσει την υποχρεωτική εκπαίδευση.
  - Τα μεγαλύτερα ποσοστά αποφοίτων τεχνικοεπαγγελματικών σχολών παρατηρούνται μεταξύ των μεταναστών δεύτερης γενιάς ηλικίας 15-21 ετών, σε αντίθεση με την επικράτηση αποφοίτων ΑΕΙ, ΤΕΙ και μεταπτυχιακών στη μεγαλύτερη ηλικιακή κατηγορία (22-31 ετών).
  - Το εκπαιδευτικό προφίλ των γυναικών μεταναστριών δεύτερης γενιάς παρουσιάζεται καλύτερο από αυτό των ανδρών αναφορικά με την ανώτερη και ανώτατη εκπαίδευση, εικόνα που αντιστρέφεται όσον αφορά στην τεχνικοεπαγγελματική κατάρτιση.
  - Δεν παρατηρούνται σημαντικές διαφοροποιήσεις αναφορικά με το ολοκληρωμένο εκπαιδευτικό επίπεδο με βάση την υπηκοότητα των μεταναστών δεύτερης γενιάς, με εξαίρεση τους υπηκόους Αφρικανικών χωρών που μοιράζονται ανάμεσα σε αποφοίτους Λυκείου (44,4%) και σε πτυχιούχους (55,6%).
  - Το ποσοστό των μεταναστών δεύτερης γενιάς που έχουν παρακολουθήσει σεμινάρια συνεχιζόμενης επαγγελματικής κατάρτισης κινείται σε χαμηλά επίπεδα (8,9%), ενώ εμφανίζεται κατά κόρον στις ηλικίες 22-31 ετών. Οι Αλβανοί υπήκοοι σημειώνουν τα υψηλότερα ποσοστά παρακολούθησης αντίστοιχων προγραμμάτων συγκριτικά με τους υπηκόους των άλλων χωρών.
  - Η συντριπτική πλειοψηφία των ερωτηθέντων μεταναστών δεύτερης γενιάς δηλώνει ότι κατέχει τουλάχιστον καλή γνώση χρήσης Η/Υ (80%).
  - Πολύ καλή γνώση της ελληνικής γλώσσας δηλώνει το 86,2% των ερωτηθέντων μεταναστών δεύτερης γενιάς.
  - Οι νεαρότερες ηλικίες μεταναστών δεύτερης γενιάς (15-21 ετών) δηλώ-

νουν άριστη ή πολύ καλή γνώση της γλώσσας της χώρας καταγωγής τους σε χαμηλότερο ποσοστό από ό,τι τα άτομα των μεγαλύτερων ηλικιακών ομάδων.

- Σε σχέση με τη γνώση ξένων γλωσσών, η αγγλική γλώσσα δηλώθηκε από τη συντριπτική πλειοψηφία των μεταναστών δεύτερης γενιάς, με τη γαλλική, τη γερμανική και τη ρωσική γλώσσα να ακολουθούν.
- Την ανάγκη να βελτιώσει τη γνώση της ελληνικής γλώσσας προκειμένου να εργαστεί ή να βρει καλύτερη εργασία εξέφρασε το 21% των μεταναστών δεύτερης γενιάς του δείγματος, με τους άνδρες να διαφοροποιούνται σημαντικά έναντι των γυναικών (26,5% και 15,3% αντίστοιχα).

Ειδικότερα, όσον αφορά τα ευρήματα της έρευνας πεδίου για την απορρόφηση των μεταναστών δεύτερης γενιάς από την αγορά εργασίας, σε συνάρτηση με το εκπαιδευτικό τους επίπεδο και τα άλλα τυπικά και άτυπα προσόντα τους, προέκυψαν τα ακόλουθα συμπεράσματα:

- Οι απασχολούμενοι μετανάστες δεύτερης γενιάς αποτέλεσαν το 35,8% του δείγματος, ενώ οι άνεργοι το 10,9%.
- Οι μετανάστες δεύτερης γενιάς που είναι απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, ή μεταδευτεροβάθμιας (μη πανεπιστημιακής) εκπαίδευσης και οι κάτοχοι μεταπτυχιακών τίτλων σπουδών παρουσιάζουν υψηλά ποσοστά απασχόλησης (84,8%, 83,3% και 66,7% αντίστοιχα), ενώ η απασχόληση για τους απόφοιτους Λυκείου ανέρχεται στο 55,6%.
- Οι μετανάστες δεύτερης γενιάς, απόφοιτοι της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης εμφανίζουν πολύ χαμηλά ποσοστά ανεργίας (2,2%). Αντίθετα, όσοι είναι απόφοιτοι της μεταδευτεροβάθμιας

μη πανεπιστημιακής εκπαίδευσης, ή έχουν πραγματοποιήσει μεταπτυχιακές σπουδές (66,7%), εμφανίζουν και στις δύο περιπτώσεις ποσοστά ανεργίας που κυμαίνονται σε σχετικά υψηλά επίπεδα. Ανάλογη είναι η κατάσταση που επικρατεί και για τους αποφοίτους Λυκείου, οι οποίοι επίσης εμφανίζουν ελαφρώς μεγαλύτερα, του αντίστοιχου μέσου όρου, ποσοστά ανεργίας.

- Η συντριπτική πλειοψηφία των απασχολούμενων μεταναστών δεύτερης γενιάς δηλώνουν μισθωτοί (περίπου 80%), ενώ τα μεγαλύτερα ποσοστά αυτοαπασχολούμενων, που αποτελούν το 7,5% του συνόλου, καταγράφονται ανάμεσα στους αποφοίτους της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και της κατώτερης δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.
- Στα μη χειρωνακτικά επαγγέλματα εμφανίζεται υψηλή συγκέντρωση ατόμων με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης, ενώ τα άτομα με χαμηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο δηλώνουν περισσότερο ότι ασκούν χειρωνακτικά και εργατοτεχνικά επαγγέλματα. Αντίστοιχα, οι πρώτοι απασχολούνται κυρίως σε κλάδους του τριτογενούς τομέα και οι δεύτεροι σε δραστηριότητες του δευτερογενούς ή πρωτογενούς τομέα.
- Οι μετανάστες δεύτερης γενιάς με υψηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο τείνουν να δηλώνουν σταθερής φύσεως απασχόληση. Οι δε μετανάστες δεύτερης γενιάς με χαμηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης συγκεντρώνουν υψηλότερα ποσοστά στην προσωρινή απασχόληση ή στην απασχόληση δίχως σύμβαση.
- Μεγαλύτερη συνάφεια εκπαίδευσης και απασχόλησης δηλώνουν οι κάτοχοι μεταπτυχιακών τίτλων σπουδών, οι απόφοιτοι πρωτοβάθμιας εκπαί-

- δευσης και όσοι δεν πήγαν καθόλου σχολείο.
- Το 50,4% των απασχολούμενων μεταναστών δεύτερης γενιάς δηλώνει ότι τον τελευταίο καιρό παραμένει στον ίδιο εργοδότη, ενώ υψηλότερη κινητικότητα στην αγορά εργασίας εμφανίζουν τα άτομα της ίδιας κατηγορίας υψηλού εκπαιδευτικού επιπέδου.
  - Η συντριπτική πλειοψηφία των μεταναστών δεύτερης γενιάς (71,8%) φοβάται το ενδεχόμενο απώλειας της θέσης εργασίας που κατέχει, ενώ το εν λόγω εύρημα δεν διαφοροποιείται ανάλογα με το εκπαιδευτικό επίπεδο.
  - Οι μετανάστες δεύτερης γενιάς με το υψηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο δηλώνουν και μεγαλύτερα ποσοστά ικανοποίησης από την εργασία.
- Τέλος, η πολυμεταβλητή ανάλυση των δεδομένων της πρωτογενούς επιτόπιας έρευνας, για τη διερεύνηση της σχέσης ανάμεσα στη σχολική εκπαίδευση και την απορρόφηση των μεταναστών δεύτερης γενιάς από την αγορά εργασίας, οδήγησε στα ακόλουθα βασικά συμπεράσματα:
- Από τον έλεγχο της επίδρασης μιας σειράς παραγόντων, στην ένταξη ή τη μη ένταξη των μεταναστών δεύτερης γενιάς στην απασχόληση, προκύπτει η ίδια περίπου εικόνα για την κατάσταση που επικρατεί στην ελληνική αγορά εργασίας για το σύνολο των νέων, μεταναστών ή μη, η οποία και χαρακτηρίζεται ως ιδιαίτερα επιβαρυσμένη, τη στιγμή που τα ποσοστά ανεργίας για το σύνολο των νέων υπερβαίνουν το 50%, ενώ για τις νέες γυναίκες η πιθανότητα ένταξής τους στην απασχόληση εμφανίζεται ακόμη πιο μειωμένη σε σχέση με τους άνδρες της ίδιας κατηγορίας.
  - Στην περίπτωση των μεταναστών δεύτερης γενιάς, οι επιδράσεις μιας σειράς άλλων παραγόντων στην ένταξη ή τη μη ένταξη τους στην απασχόληση, όπως είναι για παράδειγμα η εκπαίδευση, η οικογενειακή κατάσταση, η γνώση ηλεκτρονικού υπολογιστή, η παρακολούθηση σεμιναρίων επαγγελματικής κατάρτισης, η γνώση ξένων γλωσσών, οι λοιπές δεξιότητες, ο τομέας απασχόλησης, ο κλάδος οικονομικής δραστηριότητας, η επαγγελματική ειδικότητα κ.ο.κ., σε σχέση με την επίδραση που ασκεί το φύλο και η ηλικία, αναδεικνύονται από ασήμαντες έως οριακές.
- Συνοψίζοντας την προηγηθείσα ανάλυση, μπορούμε να πούμε ότι στη χώρα μας, όπως άλλωστε και στις υπόλοιπες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, τα παιδιά των μεταναστών (η δεύτερη γενιά μεταναστών) ξεκινούν την επαγγελματική τους ζωή με λιγότερα προσόντα και με σημαντικά μειωμένο κοινωνικό κεφάλαιο σε σύγκριση με τα γηγενή παιδιά.
- Επιπλέον, ειδικότερα στην περίπτωση της Ελλάδας, διαπιστώνεται ότι δεν έχει ακόμη αναπτυχθεί και εφαρμοστεί μια σαφής και συνεκτική πολιτική ενσωμάτωσης των μεταναστών στην αγορά εργασίας, με αποτέλεσμα οι εργαζόμενοι μετανάστες να αμείβονται με χαμηλότερους μισθούς, να αντιμετωπίζουν πολλά προβλήματα με την κοινωνική ασφάλιση, να εργάζονται σε θέσεις χαμηλότερων προδιαγραφών σε σχέση με τα προσόντα τους λόγω μη αναγνώρισής τους, να αντιμετωπίζουν υψηλότερα ποσοστά φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού, παρόλο που τα ποσοστά ανεργίας τους είναι χαμηλότερα από τα αντίστοιχα του γηγενούς πληθυσμού εργασιμής ηλικίας. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο,

και οι μετανάστες δεύτερης γενιάς συχνά αντιμετωπίζουν σοβαρά προβλήματα επιβίωσης, ενώ ταυτόχρονα υπάρχει σπατάλη ανθρωπίνων πόρων σε βάρος της εθνικής οικονομίας και του κοινωνικού συνόλου.

Προκύπτει, επομένως, αδιαμφισβήτητα η ανάγκη σχεδιασμού και εφαρμογής μιας συνεκτικής πολιτικής με στόχο την ισότιμη συμμετοχή των μεταναστών δεύτερης γενιάς στην αγορά εργασίας και τη βέλτιστη αξιοποίηση του ανθρώπινου δυναμικού αυτής της κατηγορίας, με στόχο την αποφυγή της αναπαραγωγής καταστάσεων εργασιακής εκμετάλλευσης και αποκλεισμού, επ' ωφελεία όχι μόνο των ίδιων των ατόμων της εν λόγω ευάλωτης κοινωνικά ομάδας, αλλά και του κοινωνικού συνόλου γενικότερα.

Με δεδομένο δε ότι η χώρα μας στερείται μιας παρόμοιας συνεκτικής πολιτικής εργασιακής ενσωμάτωσης των μεταναστών δεύτερης γενιάς, μπορεί και πρέπει να αντλήσει εμπειρία από την εφαρμογή ανάλογων πολιτικών και καλών πρακτικών από χώρες όπως η Γαλλία, η Γερμανία, η Ιταλία κ.ά., οι οποίες, αν και εφαρμόζουν διαφορετικές πολιτικές πολιτογράφησης των μεταναστών, έχουν ωστόσο δώσει ιδιαίτερη βαρύτητα στην ανάπτυξη και την εφαρμογή κατάλληλα εξειδικευμένων πολιτικών ενσωμάτωσης στην αγορά εργασίας των μεταναστών δεύτερης γενιάς¹¹.

Σημειώνεται ότι στο πλαίσιο της εκπόνησης της μελέτης με θέμα την «Ενσωμάτωση της δεύτερης γενιάς μεταναστών στην ελληνική κοινωνία» επιχειρήθηκε μια πρώτη προσπάθεια προς αυτή την κατεύθυνση. Ειδικότερα, επιδιώχθηκε η ανάδειξη των βέλτιστων πρακτικών στον

εν λόγω τομέα, η οποία βασίστηκε στη βιβλιογραφική επισκόπηση άρθρων και επιστημονικών δημοσιευμάτων που πραγματεύονται την περιγραφή, την ανάλυση και τις επιδόσεις αντίστοιχων πολιτικών και μέτρων εργασιακής ενσωμάτωσης των μεταναστών δεύτερης γενιάς. Στο πλαίσιο αυτό, εξετάστηκαν επίσης θέματα πολιτογράφησης των μεταναστών δεύτερης γενιάς, καθώς και εναλλακτικές πολιτικές και μέτρα, όπως είναι για παράδειγμα οι ποσοτώσεις στην απασχόληση και τα μέτρα θετικής διάκρισης ή και διευκόλυνσης της εργασιακής ενσωμάτωσης των μεταναστών, που έχουν χαρακτηριστεί ως καλές πρακτικές στις χώρες που εφαρμόζονται¹².

Είναι γνωστό ότι ο χαρακτηρισμός μιας πολιτικής ή ενός μέτρου ως βέλτιστη πολιτική μπορεί να προκύψει από την εφαρμογή διαφορετικών κριτηρίων, με βασικότερο τη σχέση ανάμεσα στο κόστος και την αποδοτικότητα. Η επιδίωξη αυτού του σταδίου της έρευνας θα ήταν να εντοπίσει βέλτιστα μέτρα και πολιτικές που είναι κοινές στις χώρες της ΕΕ, παρόλο που η κάθε χώρα εφαρμόζει διαφορετική μεταναστευτική πολιτική, λόγω του ότι μέχρι σήμερα δεν έχει υπάρξει μια ενιαία μεταναστευτική πολιτική σε επίπεδο ΕΕ.

Σημειώνεται, επίσης, ότι η διατύπωση συγκεκριμένων προτάσεων πολιτικής και μέτρων για την εργασιακή ενσωμάτωση των μεταναστών δεύτερης γενιάς είναι ένα ιδιαίτερα δύσκολο εγχείρημα, καθώς αυτές θα πρέπει να στηρίζονται σε διαπιστωμένες και αξιολογημένες βέλτιστες πολιτικές και καλές πρακτικές, που ταυτόχρονα θα πρέπει να είναι προσαρμοσμένες στην ελληνική πραγματικότητα, η οποία χαρακτηρίζεται από

¹¹ Βλ. ΕΕΤΑΑ, 2011.

¹² Βλ. Μπούζας, 2011, ό.π.

χαμηλή ευαισθητοποίηση σε τέτοια θέματα, λόγω της μικρής εμπειρίας ως χώρας υποδοχής μεταναστών, της απουσίας πολιτικών και μέτρων για την ομαλή εργασιακή ενσωμάτωση των μεταναστών, των πάσης φύσεως διοικητικών αδυναμιών και της ανεπάρκειας του κρατικού μηχανισμού και βεβαίως λόγω των περιορισμένων χρηματοδοτικών δυνατοτήτων, εξαιτίας της τρέχουσας οικονομικής κρίσης¹³.

Εντούτοις, η αποτύπωση και η κριτική ανάλυση των γενικών συμπερασμάτων της βιβλιογραφικής έρευνας για την αναζήτηση βέλτιστων πολιτικών ισότιμης συμμετοχής στην αγορά εργασίας, μπορούν να αξιοποιηθούν για τον σχεδιασμό μιας συνεκτικής πολιτικής εργασιακής ενσωμάτωσης των μεταναστών δεύτερης γενιάς από τρίτες χώρες στην Ελλάδα, αντλώντας εμπειρία από την εφαρμογή ανάλογων πολιτικών και καλών πρακτικών από άλλες χώρες οι οποίες θεωρούνται προηγμένες σε αυτόν τον τομέα.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Αγιακλή, Χ., Χατζηδάκη, Α., 2001, «Όψεις της Γλωσσικής Ετερογένειας στο Ελληνικό σχολείο». *Ηλεκτρονικό περιοδικό του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας, Γλωσσικός Υπολογιστής, τ. 1^{ος}*. Ανάκτηση από: <http://www.komvos.edu.gr>

Γαλατά Β., 2012, «Ορισμός του νομικού και κοινωνιολογικού περιεχομένου της έννοιας ‘μετανάστες δεύτερης γενιάς’», στο Μπαλούρδος Δ., Χρυσάκης Μ. (επιμέλεια), *Ενσωμάτωση της Δεύτερης Γενιάς Μεταναστών στην Ελληνική*

Κοινωνία: παρουσίαση βασικών ευρημάτων έρευνας πεδίου, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.

ΕΕΚ, 2008 (α), «Παιδιά μεταναστών και εκπαίδευση: μια πρόκληση για τα εκπαιδευτικά συστήματα της ΕΕ», Press Release, Βρυξέλλες, 3 Ιουλίου 2008, στο: <http://europa.eu/rapid/pressReleaseAction.do?reference=IP/08/1092&format=HTML&aged=0&language=EL&guiLanguage=Fr>

ΕΕΚ, 2008(β), «Πράσινη Βίβλος: Μετανάστευση και κινητικότητα: προκλήσεις και ευκαιρίες για τα εκπαιδευτικά συστήματα της ΕΕ», Βρυξέλλες 3-7-2008, COM(2008) 423 τελικό, στο: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2008:0423:FIN>

ΕΕΤΑΑ, 2011, *Ένταξη των παιδιών των Μεταναστών στην Ελληνική Κοινωνία. «Δεύτερη Γενιά»: Οδηγός Καλών Πρακτικών*, ΕΕΤΑΑ, Αθήνα.

Θεριανός Κ., 2010, «Μετανάστες δεύτερης γενιάς στην Ελλάδα: από τα διεθνή σύνορα στα ‘κοινωνικά εσωτερικά σύνορα της μεγαλόπολης’», στο: <http://historein-historein.blogspot.com/2010/03/blog-post.html>

Καβουνίδη, Τζένη, 2004, «Έρευνα για την Οικονομική και Κοινωνική Ένταξη των Μεταναστών», στο: www.paep.org.gr/gr/mod/fileman/files/erevna.pdf

Καμπέρης Ν., 2009, «Η ‘δεύτερη γενιά’ δεν είναι παρά δύο λέξεις», στο *Ελληνική Κοινωνία: Επετηρίς του Κέντρου Έρευνας της Ελληνικής Κοινωνίας*, Τόμος 8-9, Ακαδημία Αθηνών.

¹³ Περισσότερα για τις βέλτιστες πολιτικές και καλές πρακτικές ενσωμάτωσης των μεταναστών δεύτερης γενιάς βλ. στο Μπούζας 2012.

Κοτζαμάνης Β., Ντυκέν, Μ-Ν, 2012, «Η συμβολή των αλλοδαπών στο δημογραφικό δυναμισμό της Ελλάδας», στο *Εργαστήριο Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων (ΕΔΚΑ)*, τ. 19, Μάιος-Ιούνιος 2012, Βόλος.

Μπαλούρδος Δ., Χρυσάκης Μ., «Φτώχεια και αποστέρηση ως προς τις συνθήκες διαβίωσης: μία προσέγγιση πέρα από τα συμβατικά όρια της φτώχειας», στο *Κοινωνικό Πορτραίτο της Ελλάδας, 2003-2004*, Ινστιτούτο Κοινωνικής Πολιτικής, ΕΚΚΕ, Αθήνα.

Μπαλούρδος Δ., Χρυσάκης Μ. (επιμέλεια), 2012, *Ενσωμάτωση της Δεύτερης Γενιάς Μεταναστών στην Ελληνική Κοινωνία: παρουσίαση βασικών ευρημάτων έρευνας πεδίου*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.

Μπούζας Ν., 2011, «Άξονας 2. Εργασία – Απασχόληση», στο *Ένταξη των παιδιών των Μεταναστών στην Ελληνική Κοινωνία. «Δεύτερη Γενιά»: Οδηγός Καλών Πρακτικών*, ΕΕΤΑΑ, Αθήνα.

Μπούζας Ν., 2012, «Αναζήτηση βέλτιστης πολιτικής ισότιμης συμμετοχής στην αγορά εργασίας», στο Μπαλούρδος Δ., Χρυσάκης Μ. (επιμέλεια), *Ενσωμάτωση της Δεύτερης Γενιάς Μεταναστών στην Ελληνική Κοινωνία: παρουσίαση βασικών ευρημάτων έρευνας πεδίου*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.

Παρσάνογλου Δ., Μιχελιουδάκη Κ., Πετράκου Α., 2007, *Το ψυχοκοινωνικό προφίλ του μετανάστη και η ένταξή του*, ΙΜΕΠΟ, Αθήνα.

Χαλιάπα Α., 2009, *Η ενσωμάτωση των μεταναστών στην Ελλάδα: η προβληματική της δεύτερης γενιάς*, Διδακτορική Διατριβή, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Γεωγραφίας, Αθήνα, Σεπτέμβριος.

Ξενόγλωσση

Douglas D. Heckathorn, 2006 *Studying Second Generation Immigrants: Methodological Challenges and Innovative Solutions*, Cornell University, στο: <http://www.migrationinformation.org/Feature/display.cfm?id=441>

Kotek J., Medoune A., 1998, *L'école face au racism: les jeunes au défi de l'ethnicité*, Editions Quorum, Bruxelles.

Pavlou M., 2006, "Immigrants, Minorities and Discrimination: The myth of Greece as ethnically homogeneous emigration country", στο: <http://www.migrationeducation.org/23.0.html>

Πορτραίτα της φτώχειας στην Ελλάδα της κρίσης¹

Διονύσης Μπαλούρδος,
Ναταλία Σπυροπούλου

Περίληψη

Το άρθρο αυτό επιχειρεί να εντοπίσει και να καταγράψει τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν κοινωνικά ευάλωτες ομάδες πληθυσμού, για τις οποίες δεν υπάρχουν επίσημα στατιστικά στοιχεία και να διερευνήσει το βαθμό στον οποίο η οικονομική κρίση έχει συμβάλει στην επιδείνωση των προβλημάτων τους. Για την ανάδειξη των προαναφερθέντων σημείων επιλέχθηκαν 6 άτομα στο νομό Αττικής, των οποίων καταγράφηκαν οι εμπειρίες και οι απόψεις για το πώς βιώνουν τη φτώχεια μέσα από τη διεξαγωγή ημιδομημένων συνεντεύξεων. Από την ανάλυση των συνεντεύξεων διαπιστώνεται ότι η οικονομική ύφεση έχει οδηγήσει σε μεγάλες ανατροπές στην αγορά εργασίας και πλήττει κυρίως όσους έχουν υποστεί απώλεια της εργασίας τους. Η κατάσταση είναι ιδιαίτερα δραματική για τα μονοπρόσωπα νοικοκυριά και τα νοικοκυριά με εξαρτώμενα μέλη. Επίσης, φαίνεται ότι τα νοικοκυριά εφαρμόζουν διάφορες στρατηγικές επιβίωσης προκειμένου να αντεπεξέλθουν στις οικονομικές τους υποχρεώσεις, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις, είναι διάχυτη η αίσθηση της κοινωνικής αδικίας για τον τρόπο με τον οποίο αναιρούνται από το κράτος θεσμικά κατοχυρωμένα κοινωνικά δικαιώματα και κεκτημένα. Ο ρόλος του κοινωνικού κράτους σε

αυτή τη δύσκολη οικονομική συγκυρία είναι σχεδόν ανύπαρκτος και αντιστρόφως ανάλογος από αυτόν που απαιτούν οι περιστάσεις, ενώ δεν έχει εφαρμοσθεί καμία πολιτική για την παροχή οικονομικής στήριξης στις πιο ακραίες μορφές φτώχειας. Τέλος, όσον αφορά την κρίση, επισημαίνεται ότι η πολιτική της λιτότητας δεν ενδείκνυται για την αντιμετώπισή της, ενώ οι πολιτικοί υποδεικνύονται ως οι κύριοι υπαίτιοι για την κατάντια της χώρας, τονίζεται δε η επιτακτική ανάγκη εκ βάθρων αλλαγής του πολιτικού συστήματος και του πολιτικού προσωπικού ως προϋπόθεση εξόδου από την κρίση.

1. Εισαγωγή

Η αποτυχία των κυβερνήσεων της ζώνης του ευρώ να αποκριθούν γρήγορα στην κρίση χρέους το 2010, οδήγησε πρώτα την Ελλάδα, και έπειτα την Ισπανία και την Πορτογαλία να επιβάλλουν περικοπές στις δαπάνες του δημόσιου τομέα και στις συντάξεις. Αμέσως μετά, τα μεγαλύτερα κράτη μέλη άρχισαν, ένα-ένα, να αναγγέλλουν σχέδια για τη μείωση των φορολογικών ελλειμμάτων τους, κυρίως με περικοπές στα δημόσια έξοδα. Επιπρόσθετα, η Ιρλανδία, που το 2009 έγινε η πρώτη χώρα της ευρωζώνης η οποία έκανε σημαντικές περικοπές στις αμοιβές και στις δημόσιες δαπάνες,² αναγκάστηκε να υιοθετήσει ένα ακόμα αυστηρότερο πρόγραμμα δημοσιονομικής προσαρμογής το 2010.

Στην Ελλάδα, η απώλεια θέσεων εργασίας, η οικονομική αβεβαιότητα, η αδυναμία εκπλήρωσης των οικονομικών υποχρεώσεων, έχουν ως συνέπεια την αύξηση της ψυχολογικής πίεσης και την αναζήτηση εναλλακτικών στρατηγικών

¹ Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε ιδιαίτερος τους ανθρώπους που μας διέθεσαν τον πολύτιμο χρόνο τους για τη διεξαγωγή των συνεντεύξεων. Χωρίς αυτούς, η συγγραφή του παρόντος άρθρου θα ήταν αδύνατη.

² Προκειμένου η κυβέρνηση να μειώσει ένα τεράστιο έλλειμμα, το οποίο βασικά προκλήθηκε από την προσπάθεια διάσωσης των τραπεζών.

επιβίωσης. Οι πλήρεις επιπτώσεις θα λειτουργήσουν μέσω ποικίλων διαδρομών σε ευάλωτες πληθυσμιακές ομάδες και - εξαιτίας του βάθους της οικονομικής ύφεσης- ακόμη και σε βάρος ομάδων που διαφορετικά, αν δεν υπήρχε η κρίση, κάθε άλλο παρά θα είχαν επηρεαστεί.

Η Ελλάδα, παρά τη διεύρυνση της ΕΕ, εξακολουθεί να καταγράφει από τα υψηλότερα ποσοστά φτώχειας, ενώ το 2010 σημείωσε το δεύτερο υψηλότερο ποσοστό εργαζομένων φτωχών (13,8%) μετά τη Ρουμανία (17,3%). Καθώς η ύφεση βαθαίνει, οι μισθοί περιορίζονται, η ανεργία καλπάζει ασυγκράτητη και ο αριθμός των εξαρτώμενων ατόμων αυξάνει, οι ανατροπές στην ελληνική αγορά εργασίας θα είναι πρωτόγνωρες, ραγδαίες και θα επηρεάσουν κατά ένα μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό το σύνολο του πληθυσμού της χώρας. Οι προοπτικές είναι θολές για εκείνους που χάνουν τη θέση τους ή προσπαθούν να (επανα)εισεέλθουν στην αγορά εργασίας.

Η κρίση δημιουργεί νέες ευάλωτες ομάδες, σπρώχνοντας ταυτόχρονα σε ακραία φτώχεια τις μονογονεϊκές οικογένειες, τους μετανάστες, τα παιδιά και τους νέους, τις ηλικιωμένες γυναίκες, τους μακροχρόνια άνεργους και τα άτομα που διαμένουν σε άθλιες συνθήκες στέγασης.

Η φτώχεια σε γενικές γραμμές χαρακτηρίζεται με βάση το χαμηλό, κάτω από όριο φτώχειας εισόδημα, και την αδυναμία πρόσβασης και συμμετοχής σε αγαθά, υπηρεσίες και δραστηριότητες³. Συνδέεται στενά με τους ελλειμματικούς εισοδηματικούς πόρους και την αδυναμία συμμετοχής στην κοινωνική ζωή, όχι απαραίτητα μέσω της εργασίας, αλλά κυρίως μέσω της κατανάλωσης και της

αδυναμίας να αντεπεξέλθει κανείς με τις τρέχουσες οικονομικές του υποχρεώσεις.

Παράγοντες όπως, το χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης, η έλλειψη δεξιοτήτων, προβλήματα οικογενειακής αλληλεγγύης, προβλήματα υγείας, στέγασης, κ.λπ., οι οποίοι αλληλοενισχύονται, μπορεί να οδηγήσουν σε έναν φαύλο κύκλο φτώχειας, σε αδράνεια της αγοράς εργασίας, σε διόγκωση της μακροχρόνιας ανεργίας, μείωση της κατανάλωσης κ.λπ.

Τα στοιχεία για τη φτώχεια στην Ελλάδα και στην ΕΕ, έχουν ως πηγή την *Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών (EU-SILC)*. Όμως τα στοιχεία από την εν λόγω έρευνα δίνονται με μια χρονική υστέρηση.⁴ Επιπρόσθετα, το εισόδημα και η απασχόληση αφορούν το προηγούμενο έτος από τη διεξαγωγή της έρευνας. Επομένως, οι πραγματικές επιπτώσεις από την κρίση, όσον αφορά τη φτώχεια και τις ομάδες που πλήττονται, εξετάζονται και διαπιστώνονται σε βάθος χρόνου.

Η παρούσα εργασία στηρίζεται σε αφηγηματικές ποιοτικές συνεντεύξεις,⁵ προκειμένου να εξετάσει πώς η κρίση έχει επηρεάσει άτομα με συσσωρευμένα προβλήματα «και να διερευνήσει τις απόψεις του ερευνώμενου πληθυσμού, από την οπτική γωνία που τα άτομα βιώνουν και αισθάνονται τα γεγονότα» (Bird, κ.ά.,

³ Σχετική προσέγγιση της φτώχειας.

⁴ Τα δεδομένα της έρευνας EU-SILC 2011 (εισοδήματα του 2010) θα είναι προσβάσιμα τον Μάρτιο του 2013 και τον Αύγουστο του 2013 (διαστρωματικά και χρονολογικά δεδομένα, αντιστοίχως).

⁵ Οι ποιοτικές συνεντεύξεις συνιστούν μια μέθοδο που βοηθά τον ερευνητή να εξερευνήσει τις εμπειρίες, τις σκέψεις και τα συναισθήματα άλλων ανθρώπων.

1999, σ. 320).⁶ Θεωρούμε ότι η ανάλυση των συνεντεύξεων θα μας επιτρέψει να έχουμε τις υποκειμενικές αντιλήψεις φτωχών ατόμων και τις εμπειρίες τους στην τρέχουσα οικονομική ύφεση: Πώς βιώνουν την κρίση στην Ελλάδα; Τι μπορούμε να μάθουμε από αυτούς για την κρίση; Ποια η άποψή τους για την οικονομική κατάσταση της χώρας; Για το μέλλον της Ευρώπης;

Η ιδέα για την έρευνα βασίζεται στις ευρωπαϊκές συναντήσεις των ανθρώπων που βιώνουν τη φτώχεια (βλ. επόμενη ενότητα για ένα σύντομο ιστορικό). Στη συνέχεια ακολουθεί η ανάλυση των συνεντεύξεων και τέλος, παρουσιάζονται τα συμπεράσματα.

Υποστηρίζουμε την άποψη ότι:⁷ *«το φαινόμενο της φτώχειας πρέπει να γίνεται αντιληπτό ως μια οδυνηρή πραγματικότητα που αντιμετωπίζουν εκατομμύρια άνθρωποι και ως κατασκευή ανταγωνιστικών εννοιολογήσεων, ορισμών και μέτρων. Σε ένα επίπεδο, η κατηγορία των 'φτωχών' και το τι περιγράφουμε ως 'φτώχεια' είναι μία τεχνική κατασκευή. Το πώς προσεγγίζουμε το θέμα του ορισμού έχει σημαντικές επιπτώσεις για την πολιτική και για την αντιμετώπιση των ατόμων που κατηγοριοποιούνται γενικότερα ως 'φτωχοί'. Η προσέγγιση που έχει ευνοηθεί είναι σαφώς η σχετική, αλλά αναγνωρίζεται και η ύπαρξη καθολικών, απολύτων αναγκών. Αυτές μπορεί, ωστόσο, να ικανοποιηθούν σε συγκεκριμένα ιστορικά και πολιτιστικά περιβάλλοντα. Με αυτόν τον τρόπο, είμαστε σε*

⁶ Η αναφορά έχει προέλθει από κείμενο της Κ. Κεδράκα, το οποίο υπάρχει στη ηλεκτρονική διεύθυνση:

<http://edu4adults.wordpress.com/page/73/>

⁷ Βλ.

<http://www.polity.co.uk/keyconcepts/samples/list-er-chapter.pdf>.

θέση να ξεπεράσουμε μια στείρα συζήτηση μεταξύ απόλυτων και σχετικών ορισμών».

2. Οι Ευρωπαϊκές συναντήσεις των ανθρώπων που βιώνουν τη φτώχεια

Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Λισσαβόνας το 2000 συμφώνησε να εφαρμόσει μια Ευρωπαϊκή στρατηγική με σκοπό να «συμβάλλει αποφασιστικά στην εξάλειψη της φτώχειας μέχρι το 2010 στην Ευρώπη». Μια από τις στρατηγικές που υιοθετήθηκαν ήταν η εξάλειψη της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Θεωρήθηκε ότι το κλειδί για την προώθηση αυτής της δέσμευσης, είναι η συμμετοχή όλων των εμπλεκόμενων, συμπεριλαμβανομένων και των ανθρώπων που βιώνουν τη φτώχεια.

Η Βελγική Προεδρία, το 2001, οργάνωσε μία ευρωπαϊκή συνάντηση ατόμων που βιώνουν συνθήκες φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού. Μια παρόμοια πρωτοβουλία ακολούθησε το 2003, υπό την Ελληνική Προεδρία της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Αυτές οι συναντήσεις επιβεβαίωσαν τη σημασία της συμμετοχής ανθρώπων που αντιμετωπίζουν προβλήματα φτώχειας στην όλη διαδικασία και απέδειξαν ότι αυτή η συμμετοχή βελτιώνει τα κριτήρια των διαδικασιών λήψης αποφάσεων και εφαρμογής τους. Σε συνέχεια αυτής της διαδικασίας, η Ιρλανδική Προεδρία οργάνωσε το 2004 την τρίτη ευρωπαϊκή συνάντηση ατόμων που βιώνουν συνθήκες φτώχειας στις χώρες της ΕΕ, με την υποστήριξη της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και της Βελγικής Κυβέρνησης. Έκτοτε, οι συναντήσεις των ατόμων που βιώνουν συνθήκες φτώχειας αποτελούν μόνιμο θέμα στην ατζέντα της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

3. Η πραγματικότητα της φτώχειας την περίοδο της οικονομικής κρίσης: ορισμένες ενδείξεις

Βασιζόμενη στην ίδια φιλοσοφία, στα τέλη του 2011, διεξήχθη στην Αττική μια έρευνα με αφηγηματικές συνεντεύξεις, από την οποία προέκυψαν τα εξής σημαντικά συμπεράσματα (Μπαλούρδος, 2012):

- Η πραγματικότητα της φτώχειας στην Ελλάδα είναι ένας καθημερινός αγώνας για επιβίωση. Το να ζει κανείς στη φτώχεια, την περίοδο της οικονομικής ύφεσης, για πολλούς σημαίνει απομόνωση και εγκατάλειψη από τις υπηρεσίες του κοινωνικού κράτους, έλλειψη πληροφόρησης, απουσία στήριξης από τα συγγενικά δίκτυα, έλλειψη ελπίδας, αίσθηση ανημπόριας, μοναξιάς και αδυναμία να επηρεάσει κανείς τα θέματα που τον αφορούν.
- Πολλοί άνθρωποι, ζουν καθημερινά με ελλείψεις σε πολύ βασικές τους ανάγκες. Δεν μπορούν να εξασφαλίσουν πρόσβαση σε ζωτικά αγαθά όπως πόσιμο νερό, θέρμανση και φωτισμό. Δεν έχουν τη δυνατότητα αγοράς νέων ρούχων και των καθημερινών, απαραίτητων για τη διαβίωση τροφίμων, τα οποία εξασφαλίζουν με μεγάλη δυσκολία από το περίσσειμα άλλων.
- Με δυσκολία εξασφαλίζονται τα φάρμακα, ενώ η επίσκεψη σε οδοντογιάτρο θεωρείται αδιανόητη και συνεχώς αναβάλλεται.
- Δεν υπάρχουν χρήματα και αποταμιεύσεις, ενώ η ανεργία και η πιθανή αρρώστια βυθίζουν στα χρέη και στην ανασφάλεια. Πολλοί κινδυνεύουν να χάσουν το σπίτι τους και αισθάνονται μόνοι και απροστάτευτοι.

- Υπάρχει μεγάλη προθυμία για δουλειά, οποιαδήποτε δουλειά, αλλά αυτή είναι σπάνια και οτιδήποτε προκύπτει είναι χωρίς συνέχεια και ευκαιριακό.
- Η πολιτική που ακολουθεί η χώρα μας αξιολογείται ως πολιτική χωρίς αποτέλεσμα και προοπτική. Αιτήματα των δανειστών μας, όπως η μείωση του κράτους, και η επέκταση της ελεύθερης αγοράς, μεταφράζονται σε μέτρα αυστηρής λιτότητας (μείωση μισθών και συντάξεων, αύξηση της φορολογίας), τα οποία όχι μόνο δεν φέρνουν το επιθυμητό αποτέλεσμα, αλλά και οδηγούν μάλλον σε ανασφάλεια και μεγαλύτερη ανεργία

Σε γενικές γραμμές, η φτώχεια στην Ελλάδα φαίνεται να επηρεάζει πολλές πτυχές της ζωής των ανθρώπων και να περιορίζει την πρόσβαση στα θεμελιώδη δικαιώματά τους. Τα άτομα που πλήττονται, συχνά υφίστανται ένα φάσμα διαφορετικών μειονεκτημάτων, τα οποία συνεχώς συσσωρεύονται, με αποτέλεσμα πολλοί φτωχοί να βλέπουν το μέλλον τους αβέβαιο και αδιέξοδο.

Στην Ελλάδα, παρότι το ποσοστό του κινδύνου φτώχειας παραμένει σχεδόν ανεπηρέαστο, γύρω στο 20%, εδώ και πολλά έτη, ορισμένες ομάδες του πληθυσμού πλήττονται δυσανάλογα. Για παράδειγμα, ο κίνδυνος φτώχειας στις άνεργες γυναίκες ανέρχεται στο 40,1%, στους άνεργους άνδρες στο 37,2% και στις μονογονεϊκές οικογένειες στο 33,4%.⁸ Όμως πλέον, εμφανίζονται και νέες ομάδες φτωχών, όπως οι μόνοι ηλικιωμένοι (30,1%), οι μόνες γυναίκες (27,7%) και οι μόνοι άνδρες (26,3%), οι νέοι 16-24 ετών (27,8%) και τα παιδιά (23%). Φαίνεται ότι τα μονοπρόσωπα

⁸ Τα στοιχεία αφορούν το έτος 2010 και έχουν ως πηγή την Eurostat.

νοικοκυριά είναι εντελώς απροστάτευτα. Σε περίπτωση κινδύνου, όταν δεν έχουν κανέναν να στηριχθούν και να τους φροντίσει, ακολουθούν μία πορεία προς τη φτώχεια με πολλαπλούς κινδύνους. Επίσης, πλήττεται το κυρίαρχο μοντέλο ζευγαριού με ένα ή δύο παιδιά, ενώ η εργασία δεν συνιστά πλέον ένα αποτελεσματικό δίκτυο προστασίας ενάντια στη φτώχεια. Η φτώχεια των εργαζόμενων με μερική απασχόληση ανέρχεται στο 29,4%, των αυτοαπασχολούμενων και συμβοηθούντων μελών προσεγγίζει το 25,4%, ενώ η κατάσταση είναι οδυνηρή για τα νοικοκυριά με εξαρτώμενα παιδιά χωρίς κανένα εργαζόμενο μέλος (το 57,8% αντιμετωπίζει κίνδυνο φτώχειας).

Ταυτόχρονα, με την κρίση ανακύπτει ένα διττό πρόβλημα: α) ένα ελάχιστο αποτελεσματικό κοινωνικό κράτος και β) η κατάρρευση των ατύπων δικτύων υποστήριξης, δηλαδή του κυρίαρχου μοντέλου πρόνοιας του ευρωπαϊκού νότου.

Η Ελλάδα αφιερώνει στην κοινωνική πολιτική το 27,96% του ΑΕΠ της, όταν ο ευρωπαϊκός μέσος όρος των δαπανών κοινωνικής προστασίας ανέρχεται στο 29,5% του ΑΕΠ.⁹ Όμως, ενώ στην Ευρώπη, με τις κοινωνικές παρεμβάσεις, η φτώχεια μειώνεται κατά 10 μονάδες κατά μέσο όρο, από το 25,7% στο 16,4%, στην Ελλάδα μειώνεται μόλις κατά τρεις με τέσσερις μονάδες μετά τις προνοιακές παρεμβάσεις, από το 23,8% στο 20,1%. Η σύγκριση με χώρες που διαθέτουν στοχευμένη κοινωνική πολιτική, χωρίς να δαπανούν πολύ περισσότερα, είναι απογοητευτική για το δικό μας κοινωνικό κράτος. Η Σουηδία, λόγω χάρη, διαθέτει το 32,1 % του ΑΕΠ της για κοινωνική πολιτική (τέσσερις μονάδες παραπάνω από την Ελλάδα), αλλά μειώνει κατά το

ήμισυ τους φτωχούς της, από το 27,7% στο 13,1% του πληθυσμού. Επιπλέον, η Ελλάδα είναι από τις ελάχιστες χώρες της ΕΕ που δεν έχει εφαρμόσει ακόμη το *Ελάχιστο Εγγυημένο Εισόδημα*, το οποίο συμπεριλαμβάνεται στα συστήματα κοινωνικής προστασίας των άλλων κρατών και αποτελεί, επιπλέον, εδώ και πολλά χρόνια, Σύσταση της ΕΕ προς τα κράτη-μέλη.¹⁰

Με το ξέσπασμα της κρίσης, αναδεικνύονται ακόμη εντονότερα ο υπολειμματικός χαρακτήρας της κοινωνικής και προνοιακής πολιτικής, οι υπολειτουργούσες υπηρεσίες, οι άστοχες και μη εξειδικευμένες παρεμβάσεις. Πρόκειται για κενά που καλύπτονταν επί δεκαετίες από την οικογένεια, τους φίλους, τους συγγενείς, τους γείτονες. Όμως, σήμερα, τα άτυπα αυτά δίκτυα υποστήριξης καταρρέουν. Κάθε νοικοκυριό έχει πλέον έναν ή και περισσότερους ανέργους, οπότε δεν είναι σε θέση να προσφέρει τη βοήθεια που μέχρι τώρα πρόσφερε. Συγχρόνως, μειώνονται οι συντάξεις και οι παροχές ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης, με αποτέλεσμα πολλοί ηλικιωμένοι να καταλήγουν να ζουν σε συνθήκες εξαθλίωσης. Στην Ελλάδα δεν είχαμε ποτέ ένα ώριμο κοινωνικό κράτος που να μπορεί να αντιμετωπίσει τη φτώχεια. Τώρα, με την έλλειψη χρηματοδότησης, η κατάσταση για πολλά άτομα έχει γίνει δυσβάσταχτη.

Η κοινωνική πραγματικότητα της κρίσης είναι ένα μέλλον χωρίς αύριο. Η λιτότητα φέρνει νέα λιτότητα, η φτώχεια μεταφέρεται δυναμικά και πολλαπλασιάζεται, πλήττοντας πολλά άτομα αλλά και τα ίδια άτομα σε πολλά επίπεδα, παγιδεύοντάς τα σε έναν φαύλο κύκλο, από τον οποίο είναι πολύ δύσκολο να ξεφύγουν.

⁹ Στοιχεία του έτους 2009 (Eurostat).

¹⁰ Σύσταση 92/441/ΕΟΚ, 24-6-1992.

4. Έρευνα σε φτωχά άτομα την περίοδο της οικονομικής κρίσης

4.1. Μεθοδολογία έρευνας

Οι απόψεις των φτωχών γύρω από την οικονομική κρίση καθώς και πληροφορίες σχετικά με τις στρατηγικές επιβιώσής τους αποτέλεσαν αντικείμενο ποιοτικής έρευνας τον Ιούνιο του 2012. Τα βήματα που ακολουθήθηκαν ήταν τα εξής:

1. Προσδιορισμός του υπό μελέτη πληθυσμού.
2. Καταγραφή των ερευνητικών ερωτημάτων.
3. Σχεδιασμός της δειγματοληψίας (εντοπισμός κατάλληλων εργαλείων μέτρησης, επιλογή δείγματος κ.ά.)
4. Συλλογή των δεδομένων.
5. Εφαρμογή των κατάλληλων στατιστικών εργαλείων και εξαγωγή των αποτελεσμάτων
6. Καταγραφή συμπερασμάτων.

Προκειμένου να προσδιορίσουμε τον πληθυσμό-στόχο, θεωρούμε ότι η φτώχεια είναι ένα δυναμικό και πολυδιάστατο φαινόμενο. Κατά τον Townsend (1979, σ. 31), η φτώχεια ορίζεται σε όρους *σχετικής στέρησης* δηλαδή «*ανεπάρκειας πόρων, που έχει ως αποτέλεσμα τον ουσιαστικό αποκλεισμό του ατόμου ή της οικογένειάς του από το συνηθισμένο επίπεδο διαβίωσης, καθώς και από τη συμμετοχή του στις συνήθειες και δραστηριότητες της κοινωνία που ζει*». Έτσι, σύμφωνα με τον ίδιο συγγραφέα, η διαχωριστική γραμμή μεταξύ φτωχών και μη φτωχών θα έπρεπε να αναζητηθεί στον αποκλεισμό ή μη ενός ατόμου/νοικοκυριού από τον κυρίαρχο σε μια δεδομένη κοινωνία «τρόπο ζωής».

Για τον Ringen (1988), ένα άτομο/νοικοκυριό είναι πραγματικά φτωχό αν στερείται πόρων (κυρίως εισοδήματος) ή έχει φτωχές εκβάσεις σε όρους συνθηκών διαβίωσης και δραστηριοτήτων. Στην πρώτη περίπτωση, η φτώχεια προσεγγίζεται *έμμεσα*, μέσω παραγόντων που προσδιορίζουν τον τρόπο ζωής, στη δεύτερη περίπτωση, η φτώχεια ορίζεται *άμεσα*, ανάλογα με τον βαθμό στέρησης συνιστωσών του τρόπου ζωής. Οι Gordon κ.ά. (2000), θεωρούν ότι οι δύο αυτές προσεγγίσεις πρέπει να αντιμετωπίζονται ως συμπληρωματικές: η φτώχεια οφείλεται σε ανεπαρκείς πόρους, κυρίως εισοδήματος, και σε αδυναμία πρόσβασης και συμμετοχής σε αγαθά, υπηρεσίες και δραστηριότητες.

Με βάση τους προβληματισμούς αυτούς, φαίνεται ότι δεν μπορεί να χαρακτηριστεί κάποιος φτωχός με ένα και μοναδικό κριτήριο, όπως π.χ. το χαμηλό εισόδημα. Είναι προφανές ότι τα άτομα που βρίσκονται σε κατάσταση φτώχειας, λόγω της οικονομικής ύφεσης, έρχονται αντιμέτωπα με πολλαπλούς κινδύνους και απρόβλεπτες καταστάσεις, οι οποίες λειτουργούν σωρευτικά.

Στο πλαίσιο αυτό, ο πιθανός πληθυσμός της έρευνας μπορεί να αποτελείται από άτομα, είτε από παραδοσιακές, είτε και από νέες ομάδες φτώχειας, οι οποίες δεν θα συγκαταλέγονταν μεταξύ των φτωχών εάν δεν υπήρχε η κρίση. Τα κριτήρια που τέθηκαν για την επιλογή του δείγματος ήταν: α) χαμηλό εισόδημα (κάτω από το όριο φτώχειας) και β) ένα επιπλέον κριτήριο στέρησης. Κατά συνέπεια, στο δείγμα είναι πιθανό να συγκαταλέγονται άτομα που μπορεί, ενδεικτικά, να είναι άνεργοι και υπερχρεωμένοι, άστεγοι, άτομα που διαμένουν σε στέγη φιλοξενίας, συνταξιούχοι με φροντίδα εξαρτώμενου (ΑμεΑ) συγγενή, ζευγάρι με

παιδιά, εργαζόμενοι φτωχοί, με χαμηλή μόρφωση.

Τα ερωτήματα τα οποία τέθηκαν στον πληθυσμό της έρευνας κινήθηκαν πάνω στους εξής άξονες:

1. Ορισμένα *προσωπικά στοιχεία* του ερωτώμενου: φύλο, ηλικία, τόπος διαμονής, οικογενειακή κατάσταση, σχέση με την αγορά εργασίας.
2. *Αντιδράσεις* αναφορικά με τις συνθήκες διαβίωσης: με ποιο τρόπο έχει επηρεαστεί το νοικοκυριό από την κρίση, πού υφίσταται τη μεγαλύτερη οικονομική επιβάρυνση, τι ενέργειες έχει κάνει για να ανταπεξέλθει στις καθημερινές του υποχρεώσεις, μέγεθος και πηγές εισοδήματος.
3. *Απόψεις* για την οικονομική κατάσταση της χώρας:
  - Παράγοντες που έπαιξαν σημαντικό ρόλο ώστε να οδηγηθούμε στη σημερινή οικονομική κρίση.
  - Σχολιασμός για τους χειρισμούς που έχουν γίνει για την αντιμετώπιση της κρίσης σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο.
  - Οι επιπτώσεις της κρίσης στο παρόν και στο μέλλον της χώρας και της Ευρώπης.
  - Βασικές προϋποθέσεις για την έξοδο από την κρίση.

Ακολουθώντας τις Morse & Field (1996) και την Κυριαζή (2002), η ποιοτική δειγματοληψία βασίζεται σε δύο βασικούς κανόνες: της καταλληλότητας για την ερμηνεία του φαινομένου και της επάρκειας, αναφορικά με τις πληροφορίες για το υπό διερεύνηση φαινόμενο. Έτσι, επιλέξαμε να γίνει ποιοτική έρευνα στην Αττική σε ένα μικρό δείγμα ατόμων, το οποίο να εξυπηρετεί τους στόχους και τους σκοπούς της ποιοτικής έρευνας.

Με βάση την υποκειμενική γνώση που έχουμε για τα χαρακτηριστικά των φτωχών, τα όσα αναπτύχθηκαν στην προηγούμενη ενότητα και με στόχο τη βαθύτερη κατανόηση των υποκειμενικών εμπειριών, οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν με άτομα που συνδυάζουν περισσότερους κινδύνους αποστέρησης /φτώχειας, όπως οι κάτωθι περιπτώσεις:

- Άτομα που έχασαν το σπίτι τους, παράλληλα με το γεγονός ότι έμειναν άνεργα.
- Άτομα που είναι μεγάλης ηλικίας και φροντίζουν άλλον εξαρτώμενο συγγενή.
- Άτομα με χρέη και χωρίς εργασία.
- Μόνη/ος ηλικιωμένη/ος.
- Εργαζόμενοι φτωχοί δίχως ιδιόκτητη κατοικία.
- Άνεργοι άνω των 50 ετών.

Με ελεύθερη, ανοικτή, και μερικώς δομημένη πάνω στα ερωτήματα της έρευνας συζήτηση, οι ερευνητές προέτρεπαν τους ερωτώμενους να αναφερθούν σε δράσεις ή γεγονότα τα οποία σχετίζονται με την κρίση και τους έχουν επηρεάσει, να περιγράψουν πώς έχουν ανταπεξέλθει στις δυσκολίες, κ.ο.κ.

Ένα ηθικό ζήτημα που προέκυψε ήταν η διαδικασία λήψης των συνεντεύξεων σε άτομα από ευπαθείς ομάδες πληθυσμού, που πλήττονται ιδιαίτερα από τη κρίση. Για την επιλογή τους, όπου υπήρχε δυσκολία, ζητήθηκε βοήθεια από άλλα άτομα ή πρόσωπα-κλειδιά, ενώ τηρήθηκε αυστηρά η αρχή *της εθελοντικής συμμετοχής*. Επίσης, χάρη στην ανωνυμία και τη δυνατότητα της αφηγηματικής βιοματικής συνέντευξης, οι ερωτώμενοι μπορούσαν να εκφραστούν ελεύθερα και να εστιάσουν στα στοιχεία και τα γεγονότα που οι ίδιοι επιθυμούσαν.

Η ανάλυση των δεδομένων βασίζεται στη διαμόρφωση σχετικών θεματικών ενοτήτων, όπως:

- αγορά εργασίας
- δαπάνες νοικοκυριού και ενέργειες για τη μείωση του κόστους διαβίωσης
- άτυπα δίκτυα υποστήριξης – κοινωνικά δίκτυα
- κοινωνικό κράτος
- μελλοντικές προοπτικές
- απόψεις για την κρίση.

4.2. Πορτραίτα της φτώχειας στη διάρκεια της οικονομικής κρίσης

Τα πορτραίτα που παρουσιάζονται παρακάτω αφορούν Έλληνες πολίτες που διαμένουν στην Αθήνα και ανήκουν στην ηλικιακή κατηγορία των 45-66 ετών. Είναι άνθρωποι με ποικίλλα κοινωνικά χαρακτηριστικά, που έχουν ακολουθήσει διαφορετικές διαδρομές ζωής. Το κοινό τους σημείο είναι οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουν σήμερα λόγω της οικονομικής κρίσης που βιώνει η χώρα. Οι άνθρωποι αυτοί δέχτηκαν να μιλήσουν και να μοιραστούν μαζί μας τις εμπειρίες τους και τις απόψεις τους για την τωρινή κατάσταση.¹¹

Συνολικά, το υλικό μας έχει αντληθεί από τη διεξαγωγή 6 συνεντεύξεων, 4 με γυναίκες και 2 με άνδρες. Από τις 4 γυναίκες, η μια εργάζεται, μια άλλη είναι άνεργη και οι άλλες δύο λαμβάνουν σύνταξη, ενώ οι άνδρες είναι και οι δύο άνεργοι. Το εκπαιδευτικό επίπεδο των συνομιλητών μας παρουσιάζεται διαφοροποιημένο και καλύπτει ένα ευρύ φάσμα των βαθμίδων εκπαίδευσης από το δημοτικό μέχρι και την ανώτατη εκπαίδευση.

¹¹ Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν στις αρχές Ιουνίου 2012.

Όσον αφορά τις πηγές του εισοδήματός τους, η πλειοψηφία των συνομιλητών μας στηρίζει τη διαβίωσή της αποκλειστικά σε μια μόνο πηγή εισοδήματος, είτε αυτή είναι σύνταξη, είτε εισόδημα από την εργασία, είτε ενοίκιο, ενώ σε μία περίπτωση το νοικοκυριό λαμβάνει, εκτός από τη σύνταξη, προνοιακό επίδομα για τον γιο. Τέλος, οι δύο άνδρες που είναι άστεγοι και διαμένουν σε ξενώνα φιλοξενίας, δεν διαθέτουν σταθερή πηγή εισοδήματος.

Το προφίλ των ατόμων που μας παραχώρησαν συνέντευξη περιγράφεται από τους ίδιους ως εξής:

«Με λένε Μαρία, είμαι 47, είμαι εδώ και ένα χρόνο σε διάσταση, έχω 2 παιδιά, η κόρη μου είναι στα 28 παντρεμένη με 2 παιδιά, ο γιός μου είναι 21 και σπουδάζει εκτός Αθηνών. Εργάζομαι σε μία ιδιωτική εταιρία, η οποία πάει και δεν πάει, μένω με ενοίκιο...».

«Είμαι έγγαμη, 55 ετών, και έχω δύο ενήλικα παιδιά. Έχω ολοκληρώσει το δημοτικό και είμαι άνεργη λόγω της κρίσης».

«Είμαι γυναίκα διαζευγμένη, 65 ετών. Ζω μαζί με το ανάπηρο παιδί μου και είμαι συνταξιούχος του ΟΓΑ».

«Είμαι χήρα με ένα παιδί το οποίο έχει παντρευτεί. Γεννήθηκα το 1946 και είμαι συνταξιούχος. Πριν εργαζόμουν σε μεγάλη εταιρεία ως καθαρίστρια».

«Είμαι 60 χρονών, είμαι άστεγος από πέρσι το καλοκαίρι(...). Στον ξενώνα βρέθηκα, μπήκα μέσα, στις αρχές του Νοέμβρη και φιλοξενούμαι ...»

«Είμαι κάποιος που έχει επηρεαστεί εξ ολοκλήρου από την κρίση, χωρίς να φταίω. Είμαι 64 χρονών και περιμένω τον πρόωρο θάνατο. Τι εννοώ πρόωρο θάνατο; Τη σύνταξη. Τώρα θα μου πεις πώς βρέθηκα στο δρόμο εφόσον έχεις δουλέψει όλη τη ζωή σου ...;»

Αγορά εργασίας

Η εργασία παραδοσιακά θεωρείται ως η κυρίαρχη πηγή εισοδήματος από την οποία εξαρτάται, ως επί το πλείστον, η επιβίωση του νοικοκυριού. Ωστόσο, η ελληνική αγορά εργασίας έχει υποστεί την τελευταία διετία σημαντικές αλλαγές και ανακατατάξεις.¹² Η πλειονότητα των επιχειρήσεων έχει να αντιμετωπίσει με τον έναν ή τον άλλο τρόπο τις επιπτώσεις της κρίσης στη λειτουργία τους. Πολλές μικρομεσαίες επιχειρήσεις έχουν κλείσει, ενώ άλλες αγωνίζονται για την επιβίωσή τους.

«Η εταιρεία που δουλεύω είναι μία εταιρία που κάνει χονδρεμπόριο... Πήγαινε πάρα πολύ καλά και είχε πολύ καλούς πελάτες και μεγάλους πελάτες... Έτυχε λοιπόν ένα-δύο από αυτούς τους πελάτες για Χ λόγους, δεν ξέρω, εσκεμμένα ή ο,τιδήποτε ...έπεσαν έξω, πτώχευσαν και (η εταιρεία) μπήκε μέσα.... Και μετά από κει και πέρα τους πήρε η κάτω βόλτα...».

Η βιωσιμότητα των επιχειρήσεων είναι, για πολλούς εργαζόμενους, αλληλένδετη με τη δυνατότητα προσωπικής τους επιβίωσης. Σε πολλές περιπτώσεις, η έλλειψη εσόδων οδηγεί τις επιχειρήσεις σε πρακτικές καθυστέρησης ή μη πληρωμής των εργαζομένων και αυτό με τη σειρά του οδηγεί στην αδυναμία των τελευταίων να ανταποκριθούν στις δικές

τους οικονομικές υποχρεώσεις. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα οι εργαζόμενοι να βρίσκονται αντιμέτωποι με μια αδιέξοδη κατάσταση. Από τη μια πλευρά, διακυβεύεται η διατήρηση της θέσης εργασίας τους, η οποία αποτελεί για πολλούς τη μοναδική πηγή εισοδήματος που διαθέτει το νοικοκυριό, από την άλλη πλευρά, οι συνθήκες απασχόλησης και η κανονικότητα στην εισροή του εισοδήματος δεν είναι πλέον εξασφαλισμένες, με αποτέλεσμα το νοικοκυριό να βρίσκεται σε μια συνεχή αβεβαιότητα και ανασφάλεια, τόσο για το εργασιακό του μέλλον, όσο και για την εξασφάλιση των απαραίτητων μέσων διαβίωσης, και ν' αντιμετωπίζει σχεδόν καθημερινά την απειλή αδυναμίας κάλυψης των υποχρεώσεών του.

«Στη δουλειά που είμαι τώρα ο μισθός μου είναι στάνταρ, δεν έχουν γίνει περικοπές. Ο διευθυντής μου έχει επιλέξει να μην κάνει τις περικοπές που έχει πει το κράτος. Παρόλα αυτά, δεν έχει τη δυνατότητα να πληρώνει κανονικά. Δηλαδή, είμαι στα 4 χρόνια τώρα, μέχρι πριν 2 χρόνια τα πράγματα ήταν άψογα. Δεν είναι επιλογή, είναι οι ανάγκες – η κατάσταση (που) τον έφερε εδώ. Δηλαδή, να σκεφτείς, δεν έχω πάρει δώρο Χριστουγέννων, δεν έχω πάρει δώρο Πάσχα και δεν έχω πάρει επίδομα αδειάς του 2011. Είναι γραμμένα αυτά, έχω λαμβάνειν... και κάθε φορά δεν πληρώνομαι κανονικά, δηλαδή πρέπει να πληρώνομαι 1 και 15 του μηνός. Αντ' αυτού (λαμβάνω) 20€ σήμερα, 10€ αύριο, 5€, όποτε. Βέβαια δεν τα χάνω, αλλά δεν μπορώ να τα έχω την ώρα που τα θέλω. Κι αυτό μου δημιουργεί πολλά προβλήματα, που είναι αλληλένδετα...».

«Είναι πάρα πολύ δύσκολα...και η δουλειά έχει πέσει πάρα πολύ. Δηλαδή, αν δεις από πέρσι -που ήδη είχε μειωθεί πέρσι- είμαστε περίπου ακόμα γύρω στο

¹² Βλ. σχετικά άρθρα Καραντινού, Κετσετζοπούλου και Μουρίκη στην παρούσα έκδοση.

40% κάτω, από πέρσι, και ήδη είχαμε φάει και μία πρώτη μείωση πέρσι. Ευτυχώς, προς το παρόν, είμαι όπως ήμουνα, η εταιρία δεν έχει κάνει τίποτα, προς το παρόν, και είπε ότι, όσο μπορεί, θα το κρατήσει σ' αυτά τα πλαίσια. Απλά ζητάει την ανοχή μας γιατί δεν μπορεί να μας πληρώνει όταν πρέπει, αλλά καταλαβαίνεις... όταν τρέχουνε λογαριασμοί και ενοίκια και έξοδα διαβίωσης, έτσι;».

Η ρευστότητα που χαρακτηρίζει τη σημερινή εργασιακή πραγματικότητα, σε συνδυασμό με την οικονομική ύφεση, καθιστά ως ύψιστο ζητούμενο τη διατήρηση της υφιστάμενης θέσης απασχόλησης. Τίποτα δε θεωρείται πλέον δεδομένο για το μέλλον, αφού ανά πάσα στιγμή η ιδιότητα κάποιου ως εργαζομένου μπορεί να ανατραπεί. Για τον λόγο αυτό, η υγεία και η απασχόληση προβάλλονται ως οι σημαντικότερες προϋποθέσεις για την αντιμετώπιση, τόσο του παρόντος, όσο και των εξελίξεων που επιφυλάσσει το μέλλον.

«Πολλοί λένε ότι τα χειρότερα έρχονται. Εγώ πιστεύω ότι το χειρότερο για μένα - αυτή τη στιγμή- που μπορεί να συμβεί - εκτός από θέματα υγείας- είναι το να χάσω τη δουλειά μου. Δηλαδή, αν θα χάσω τη δουλειά μου -αυτή τη στιγμή- τελείωσε. Αυτό είναι το βασικό».

Όσον αφορά τις επιπτώσεις της κρίσης στο παρόν και στο μέλλον της χώρας, φαίνεται ότι αυτές βιώνονται πρωτίστως σε ατομικό επίπεδο και συνδέονται άμεσα με τη δυνατότητα εξασφάλισης των απαραίτητων μέσων για μία αξιοπρεπή διαβίωση. Για όσους βρίσκονται σε μία τέτοια κατάσταση, το ενδεχόμενο χρεοκοπίας της χώρας δεν φαντάζει πολύ χειρότερο από το ενδεχόμενο λήψης πρόσθετων μέτρων, εφόσον το αποτέλεσμα για τους ίδιους

αναμένεται να είναι τελικά το ίδιο – η απώλεια της εργασίας και η πλήρης ανέχεια.

«Τώρα, σαν Ελλάδα, τα χειρότερα που μπορεί να προκύψουν... το να χρεοκοπήσουμε, για μένα δε θα αλλάξει κάτι. Δηλαδή, εάν τα πράγματα χειροτερεύουν και μπουν καινούργια μέτρα εκ των πραγμάτων η δουλειά μου θα κλείσει. Άρα θα μείνω χωρίς δουλειά. Και να χρεοκοπήσουμε, πάλι η δουλειά μου θα κλείσει. Πάλι χωρίς δουλειά θα μείνω. Δηλαδή, έρχονται τα χειρότερα...».

Για τους περισσότερους αυτοαπασχολούμενους (κατόχους δελτίων παροχής υπηρεσιών), η κατάσταση γίνεται ακόμα πιο επιβαρυντική, δεδομένου ότι η οικονομική ύφεση έχει οδηγήσει, σε πολλές περιπτώσεις, σε σταδιακή ή απότομη μείωση του όγκου και της συχνότητας των εργασιών, ακανόνιστη εισροή στα έσοδα, καθυστερήσεις στην καταβολή των δεδουλευμένων και δυσκολία ανεύρεσης νέων πόρων. Αποτέλεσμα αυτών είναι η αδυναμία ικανοποίησης των τακτικών και έκτακτων οικονομικών υποχρεώσεων και η απώλεια του εισοδήματος από την εργασία. Πέραν τούτου, το γεγονός ότι αυτή η κατηγορία απασχολούμενων εξαιρείται του δικαιώματος λήψης επιδόματος ανεργίας, την καθιστά ιδιαίτερα ευάλωτη σε περιόδους οικονομικής ύφεσης, αφού στερείται οποιασδήποτε οικονομικής και κοινωνικής στήριξης από το κράτος. Με αυτόν τον τρόπο, οι αυτοαπασχολούμενοι βρίσκονται πιο κοντά στην οικονομική ανέχεια από ό,τι οι μισθωτοί εργαζόμενοι.

«Από το τέλος του 2007, ουσιαστικά, είμαι άνεργος... Εννοώ ότι δεν έχω κάποια σύμβαση κάπου, ώστε να έχω κάποιο σταθερό εισόδημα.... Συνέχισα να δουλεύω μόνος μου, αλλά είχε αρχίσει να ανεβαίνει

η ανεργία τότε, υπήρχε και το πρόβλημα της ηλικίας που δεν ήταν εύκολο να προσληφθώ κάπου και σιγά σιγά και η οικονομική κρίση με φτάσανε στον οικονομικό πάτο».

«(Το) 2008 οι παραγγελίες έπεσαν, (το) 2009 έπεσαν κι άλλο, (το) 2010 σχεδόν καταστροφή, (το) 2011 τελειώσαν τα μετρητά, Σεπτέμβριο (του) 2011 βρέθηκα στο δρόμο. Έκανα 45 μέρες στο δρόμο μεταξύ αστέρια και γης... σ' ένα παγκάκι στην πλατεία του Αγ. Παντελεήμονος».

Ως αποτέλεσμα των εξελίξεων στην αγορά εργασίας και με την οικονομική ύφεση να βαθαίνει, τα αισθήματα ανασφάλειας και άγχους, όπως άλλωστε και αγωνίας για την επόμενη μέρα, κυριεύουν την πλειονότητα των ανθρώπων σε καθημερινή βάση. Ενώ δεν λείπουν και αυτοί που δηλώνουν οργισμένοι με τη σημερινή κατάσταση.

«Βέβαια και νιώθω ανασφάλεια. Νιώθω ανασφάλεια. Ανασφάλεια και οργή, έτσι; Οργή τι να σου πω...γιατί με φέρανε εδώ που με φέρανε».

Εκτός από την ανασφάλεια που βιώνουν όσοι βρίσκονται την τρέχουσα περίοδο σε επισφαλείς θέσεις εργασίας, ακόμα μεγαλύτερη ανασφάλεια και άγχος διακατέχει τα νοικοκυριά, των οποίων τα μέλη έχουν ήδη χάσει την εργασία τους λόγω της κρίσης. Γι αυτά τα νοικοκυριά, τίθεται ζήτημα καθημερινής επιβίωσης.

«(Είμαι) 100% χάλια. Βρίσκομαι σε επίπεδο απελπισίας, αυτοκτονίας και πείνας. Δεν φαίνεται να υπάρχει ελπίδα, όνειρο για το αύριο. Το σήμερα και αυτό θέλω να τελειώσει. Με 'σκάβει' το στομάχι μου. Ξέρεις τι είναι να είσαι άνεργος, να έχεις χρέη, να έχεις ανοιχθεί

στις τράπεζες και να μην έχεις τα απαραίτητα;»

Όσο για τη διαδρομή που οδηγεί στην απόλυτη οικονομική ανέχεια και την απώλεια στέγης, αυτή δε φαντάζει πια τόσο δύσβατη, όσο στο παρελθόν, ιδιαιτέρως για άτομα που ζουν μόνα, χωρίς εργασία και χωρίς άλλη πηγή εισοδήματος.

«Στην αρχή σκέφτεσαι ότι εντάξει, τώρα δεν έχεις δουλειά, αύριο θα βρούμε δουλειά.... Περνάει λίγο ο καιρός, δε βρίσκεις δουλειά, μπαίνεις στο χρέος, αναγκαστικά, και την οικονομική ανέχεια.... Το συνειδητοποιείς πολύ σύντομα.... Πολύ σύντομα. Οπότε εγκαταλείπεις το σπίτι που πληρώνεις -ή που προσπαθείς να πληρώνεις- και αναγκάζεσαι να μείνεις έκπτωτος...».

Παρόλα αυτά, όταν τελικά φτάσει κανείς σ' αυτό το σημείο, όπου δεν μπορεί να κάνει πλέον τίποτα άλλο από το να έρθει αντιμέτωπος με τους χειρότερους φόβους του, τότε τα συναισθήματα ποικίλλουν. Από τη μια πλευρά, παύει να υφίσταται η πίεση για την ανατροπή της κατάστασης.

«Κοίτα κάτι. Όταν βγήκα στο δρόμο με λιγοστά υπάρχοντα σε μία σακούλα μέσα [...] αισθάνθηκα μια ανακούφιση. Δεν ξέρω αν μπορείς να με καταλάβεις. Μια ελευθερία. Δε με κυνηγάει κανείς, δε χρωστάω σε κανέναν- γιατί εγώ δεν είχα πάρει ποτέ δάνειο από τράπεζα- δε χρωστάω σε κανέναν, είμαι ελεύθερος».

Από την άλλη πλευρά, η συνειδητοποίηση της νέας τάξης πραγμάτων και η προσαρμογή σ' αυτήν δε γίνεται χωρίς ψυχικό κόστος.

«Μεγάλη ανασφάλεια. Άγχος, ανασφάλεια, αλλά αυτό έρχεται σιγά σιγά.... Περ-

νώντας ο καιρός σε φορτώνει συναισθηματικά και ψυχολογικά .... Πολλοί άνθρωποι πέφτουν στην κατάθλιψη. Το έπαθα κι εγώ».

Δαπάνες νοικοκυριού και ενέργειες για τη μείωση του κόστους διαβίωσης

Τα έξοδα που επιβαρύνουν περισσότερο τα νοικοκυριά φαίνεται να αφορούν κυρίως στεγαστικά δάνεια και έξοδα ενοικίου, με άλλα λόγια, δαπάνες ανελαστικές.

«Τα έξοδα διαβίωσης με επιβαρύνουν περισσότερο, δηλαδή όχι τόσο φαγητό και τέτοια, όσο φως, τηλέφωνο, ενοίκιο, που είναι αντίστοιχα και του παιδιού που σπουδάζει. Δηλαδή είναι δύο σπίτια».

«Πλήρωνα δύο ενοίκια, πλήρωνα δύο φορές τη ΔΕΗ, γιατί είχα και εργαστήριο και διαμέρισμα που έμενα. Ε, βασικά αυτό και τα κοινόχρηστα! Αυτά ήτανε τα 'αγούρια', με συγχωρείς για τη λέξη. Αυτά ήτανε βαριά. Όταν άρχισα να μην μπορώ να τα πληρώνω και τα δύο, προσπαθούσα να μπαλαντζάρω, όπως κάνουν ορισμένοι με τις πιστωτικές κάρτες. Παίρνουμε από τη μια πιστωτική για να ξεχρεώσουμε την άλλη ή μετά κάνουμε το αντίθετο, κάπως έτσι δούλευε. Πλήρωνα το ενοίκιο του σπιτιού, άφηνα πίσω το ενοίκιο του εργαστηρίου. Πλήρωνα μετά το ενοίκιο του εργαστηρίου, λίγο έμενε πίσω το ενοίκιο του σπιτιού. Ε, κάποια στιγμή δε μπορούσα να πληρώσω ούτε το ένα, ούτε το άλλο. Αυτά είναι τα κόστη τα βαριά».

«Κυρίως είναι το στεγαστικό δάνειο πρώτης κατοικίας και οι πιστωτικές κάρτες. Μη φανταστείς [ότι τις χρησιμοποιούμε] για άσκοπη κατανάλωση. Μόνο για βιοποριστικούς λόγους: για να πληρώσουμε το χαράτσι, να συμπληρώσουμε τη

δόση του στεγαστικού δανείου, να ανταπεξέλθουμε σε βασικές ανάγκες ...».

Για όσους διαθέτουν ιδιόκτητο σπίτι, οι βασικές επιβαρύνσεις αφορούν κυρίως τις έκτακτες εισφορές ακινήτων και τα πάγια έξοδα, ενώ σ'αυτά προστίθενται και τα έξοδα υγείας.

«Λογαριασμοί ΔΕΗ, Χαράτσι ΔΕΗ, έξοδα διατροφής, έξοδα υγείας...»

Όσον αφορά τις ενέργειες στις οποίες προβαίνουν τα νοικοκυριά προκειμένου να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικότερα τα βασικά έξοδα και τις καθημερινές τους υποχρεώσεις, αυτές περιλαμβάνουν τόσο παθητικές, όσο και ενεργητικές τακτικές μείωσης των εξόδων.

Στην πρώτη περίπτωση, η μείωση των εξόδων προέρχεται από περιορισμούς στις δαπάνες των ίδιων των νοικοκυριών.

«Έχω κόψει ακόμα και από το φαγητό για να πληρώνω στην τράπεζα. Στο τέλος θα πάθουμε όπως ο γάιδαρος του Χότζα... δεν έτρωγε, δεν έτρωγε ο γάιδαρος και ψόφησε. Θα πεθάνουμε κι εμείς και θα μείνουν τα χρέη στην τράπεζα».

«Έχω κάνει περικοπές στα έξοδα διατροφής, έχω παραμελήσει ανάγκες του σπιτιού, δεν έχω ντουλάπια κουζίνας... Έχω χαλάσει χρήματα από αποταμίευση. Κάτι που μου άφησε ο πατέρας μου, τα τρώω».

Στη δεύτερη περίπτωση, η μείωση της δαπάνης προκύπτει ως αποτέλεσμα της μετακύλισης μέρους του κόστους προς τρίτους.

«Η ενέργεια που έκανα ήταν να ζητήσω από τον ιδιοκτήτη να μου μειώσει το ενοίκιο. Το έκανε κατά ένα μέρος, πολύ

μικρό βέβαια, αλλά εντάξει...έκανε μία κίνηση».

«Έχω δανειστεί και πήγα στην ΕΚΠΟΙΖΩ¹³, κατέθεσα τα εισοδήματά μου και ζήτησα επαναδιαπραγμάτευση – είναι της μόδας αυτή η λέξη- με τις τράπεζες. Γιατί δεν είναι μια (τράπεζα), είναι 2-3, να δούμε τι μπορεί να γίνει. Και είμαι στη διαδικασία αυτή. Δηλαδή έκανα μια πρόταση, μου κάναν μια αντιπρόταση, είμαστε τώρα στη συζήτηση για να βρούμε μία φόρμουλα...».

Η ενίσχυση του εισοδήματος μέσω της απασχόλησης, παρόλο που δυνητικά περιλαμβάνεται στις εναλλακτικές στρατηγικές των νοικοκυριών, φαίνεται ότι δεν αποδίδει, δεδομένου ότι οι δυνατότητες στον τομέα αυτόν είναι πολύ περιορισμένες τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Πολύ περισσότερο δε για τους ανθρώπους μεγαλύτερης ηλικίας.

«Δώσε μου ένα παράδειγμα τι θα μπορούσα να κάνω. Πες μου εσύ τι θα μπορούσα να κάνω. Δεν υπήρχε περίπτωση να γίνει κάτι άλλο. Πώς να το κάνουμε. [...]. Στην ηλικία μου να μπω υπάλληλος δεν με παίρνει κανένας. Εδώ δεν παίρνουν τους καλούς, τους νέους, αυτή τη στιγμή....Τι θα μπορούσα να κάνω;»

«Προσπαθώ να βρω δεύτερη δουλειά. Βέβαια είναι ουτοπία, δεν το συζητάμε.... Δεν υπάρχει περίπτωση.... Αλλά την προσπάθειά μου την κάνω.... Δυστυχώς δεν υπάρχει τίποτα...γιατί έχω ελεύθερο χρόνο, τα απογεύματά μου είναι ελεύθερα...αλλά δυστυχώς δεν υπάρχει τίποτα».

«Προσπαθώ να βρω τρόπους να επιβιώσω, είτε κάνοντας part time δουλειές, είτε προσπαθώντας να βρω κάτι άλλο ...κάτι πιο μόνιμο, πράγμα που είναι, λόγω της κρίσης, αδύνατο».

Άλλωστε, προκειμένου να δημιουργηθούν οικονομίες κλίμακας, πολλά νοικοκυριά έχουν προβεί και σε ενέργειες συνδυαστικές, όπως είναι για παράδειγμα η συμβίωση δύο συγγενικών νοικοκυριών κάτω από την ίδια στέγη, με στόχο να δημιουργηθεί επιπλέον εισόδημα για την αντιμετώπιση των τακτικών και έκτακτων οικονομικών υποχρεώσεων.

«Με φιλοξενεί το παιδί μου και νοικιάζω το διαμέρισμα το δικό μου για να πληρώσω την τράπεζα. Με βοηθούν και φίλοι και εργάζεται ο σύζυγος, ίσα- ίσα για τα ένσημά του».

Άτυπα δίκτυα υποστήριξης – κοινωνικά δίκτυα

Στην Ελλάδα, όπως και στις υπόλοιπες χώρες της νότιας Ευρώπης, ο ρόλος της οικογένειας και γενικότερα των άτυπων δικτύων είναι πολύ σημαντικός στο σύστημα κοινωνικής προστασίας. Στην Ελλάδα, ειδικότερα, τα άτυπα δίκτυα υποστήριξης και φροντίδας έχουν ουσιαστικά αναλάβει το ρόλο που θα έπρεπε να παίζει το κοινωνικό κράτος.

Πράγματι, από τις συνεντεύξεις προκύπτει ότι η στήριξη, τόσο εντός της οικογένειας, όσο και στο ευρύτερο φιλικό περιβάλλον, εξακολουθεί να παρέχεται και αποτελεί μια σημαντική δικλείδα ασφαλείας, συμπληρώνοντας κατά κάποιο τρόπο τα κενά που υπάρχουν στο ελληνικό σύστημα κοινωνικής προστασίας. Είναι δε, ακόμα μεγαλύτερη η συμβολή των δικτύων αυτών σε περιό-

¹³ Ένωση Καταναλωτών για την Ποιότητα Ζωής, <http://www.ekpizo.gr>

δους οικονομικής και κοινωνικής δυσπραγίας, όταν το κοινωνικό κράτος περιορίζει τις ήδη ανεπαρκείς παροχές και τους δικαιούχους τους, υπό το βάρος του δημοσιονομικού κόστους. Έτσι λοιπόν, η οικογένεια και το στενό περιβάλλον επωμίζονται το κύριο βάρος των οικονομικών και κοινωνικών προβλημάτων, δρώντας προστατευτικά προς τα άτομα.

«Είσαι αναγκασμένος από αυτό το λίγο που έχεις να δώσεις και στον άλλο, γιατί αν δεν δώσεις θα πεινάσει».

«Ο γιός μου με βοήθησε όσο μπορούσε. Υλικά και 100% ηθικά και πνευματικά. Δηλαδή με στήριξε».

«Ναι, έχει χρειαστεί και με έχουν βοηθήσει. Δηλαδή, αν δεν υπήρχε και η στήριξη από τρίτους, εεε δεν ξέρω...θα ήταν πολύ πιο χειρότερα τα πράγματα».

«Αναγκάστηκα να εγκαταλείψω το σπίτι μου, αναγκάστηκα να φιλοξενηθώ από φίλους για αρκετό καιρό, μέχρι που δεν μπορούσα διαφορετικά παρά να βγω στο δρόμο κάποια στιγμή, και αυτό έγινε πέρσι το καλοκαίρι...».

Ωστόσο, η οικογένεια και το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον δεν είναι πάντα σε θέση να ανταπεξέλθουν στις ιδιαίτερες συνθήκες που επικρατούν την εκάστοτε χρονική στιγμή, ενώ φαίνεται ότι και οι δυνατότητες οικονομικής στήριξης δεν είναι απεριόριστες.

«Βοηθάνε και οι άλλοι, αλλά κάποια στιγμή θα σταματήσουν να βοηθάνε. Ο άλλος θα βοηθήσει μια και δύο φορές, δεν μπορεί συνέχεια».

«Δεν έχω καμία βοήθεια από κανέναν, αλλά βοηθάω όποτε μπορώ το παιδί μου και τα αδέρφια μου».

Η ελληνική οικογένεια εξακολουθεί, λοιπόν, να παρέχει στήριξη στα μέλη της, παρόλο που τα τελευταία χρόνια εμφανίζεται περισσότερο αποδυναμωμένη.

«Αν δεν έχεις οικογένεια να σε στηρίζει με κάποιο τρόπο, είσαι χαμένος έτσι κι αλλιώς. Κι ακόμα και οικογένεια να έχεις, τα άλλα μέλη της οικογένειας σε τι κατάσταση βρίσκονται; Δηλαδή, μας έχουν καταστρέψει και τον θεσμό της ελληνικής οικογένειας. Μας τον έχουν καταστρέψει, τον έχουν ψαλιδίσει. Υπάρχουν άνθρωποι που δε μιλιούνται με την οικογένειά τους όχι γιατί έχουνε κόντρα, αλλά γιατί έχουνε τόσα προβλήματα όλα τα μέλη της οικογένειας, που δεν αντέχει ο ένας τον άλλο ... Υπάρχει μεγάλο πρόβλημα».

Παρόλα αυτά, σε περιπτώσεις που το άτομο δεν διαθέτει ισχυρό κοινωνικό δίκτυο, οι πιθανότητες να βρεθεί στον δρόμο αυξάνονται δραματικά, καθώς μέχρι σήμερα δεν έχει υπάρξει στην Ελλάδα πρόβλεψη για κάποιο επίσημο δίκτυο κοινωνικής προστασίας, με σκοπό την εξασφάλιση ενός ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος διαβίωσης για όσους το έχουν ανάγκη.

«Είναι πολύ εύκολο να βρεθείς σήμερα στο δρόμο. Πράγμα που πριν από μερικά χρόνια μας ήταν αδιανόητο. Έλεγες: έχω το σπίτι μου, τουλάχιστον έχω μία στέγη, τα υπόλοιπα θα τα βρούμε. Χρωστάς, όμως, κάποιες δόσεις από το σπίτι και χάνεις τη δουλειά σου ή σου κόβουν τη σύνταξη και τελικά χάνεις και το σπίτι... και βρίσκεσαι στο δρόμο. Τόσο απλά. Πάρα πολύ απλά».

Το κοινωνικό κράτος

Όσον αφορά τη γενικότερη αντίληψη για το κράτος, είναι γεγονός ότι η πλειοψηφία των ομιλητών μας εκφράζεται για αυτό με οργή και πικρία, κυρίως σε συνάρτηση με τον κοινωνικό του ρόλο, πεδίο όπου η γενική εντύπωση είναι ότι αυτό έχει αποτύχει. Πράγματι, ο χειρισμός από το κράτος των ευαίσθητων θεμάτων που αφορούν στην κοινωνική ασφάλιση, στην κοινωνική προστασία και στην υγεία συγκεντρώνει τα περισσότερα αρνητικά σχόλια. Κυρίως πρόκειται για προϋπάρχουσες παθογένειες του συστήματος, οι οποίες επιδεινώθηκαν με τα νέα μέτρα που πάρθηκαν ως αποτέλεσμα της κρίσης, μέτρα για τα οποία δεν υπήρξε σχεδιασμός, αλλά ούτε και κοινωνική συναίνεση.

Έτσι λοιπόν, τα μέτρα που προωθούνται για τις συντάξεις, καθώς και οι πρόσφατες αλλαγές στο επίδομα ανεργίας, εντείνουν την ανασφάλεια των πολιτών, όσον αφορά τη μελλοντική τους εξασφάλιση, διαταράσσοντας τις σχέσεις εμπιστοσύνης πολίτη - κράτους.

«Εγώ δεν πήγα να δανειστώ από κάποιον για να του φάω τα λεφτά. [...] Δούλεψα και δε μπορείς να έρθεις να μου πεις εσύ (το κράτος) ότι 'Ξέρεις κάτι; Σου έχω κρατήσει ένα σκασιμό λεφτά αλλά δεν θα πάρεις σύνταξη...' ή 'Δουλεύω 30 χρόνια σερτί, έχω μπει 6 μήνες στο ταμείο ανεργίας κι αν μου προκύψει τώρα δεν θα μπορώ να μπω ταμείο ανεργίας μέχρι που να δω τι θα κάνω...»

Και στο πεδίο της κοινωνικής ασφάλισης, η αβεβαιότητα που υπάρχει σε σχέση, όχι μόνο με το μακρινό, αλλά ακόμα και με το άμεσο μέλλον, είναι ενδεικτική της κατάστασης που επικρατεί.

«Θα μπορούσα να πάρω μειωμένη σύνταξη στα 60 μου, αλλά εφόσον η κρίση με βρήκε στα 63 θα ήταν χαζό να μην αντέξω 2 χρόνια να την πάρω πλήρη παρά να την πάρω μειωμένη. Εγώ έχω που να ακουμπήσω, αλλά με τα πράγματα όπως είναι τώρα...εγώ ήλπιζα σε μία σύνταξη ας πούμε 10, όπως έγιναν τα πράγματα θα πάρω 6,5. Δεν ξέρω τι σύνταξη θα πάρω...».

Ο τομέας της δημόσιας υγείας επίσης δοκιμάζεται. Το εθνικό σύστημα υγείας φαίνεται να υποβαθμίζεται συνεχώς, τόσο σε σχέση με την ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών υγείας, όσο και με τη δυνατότητα πρόσβασης σ' αυτές. Επιπλέον, πολλά νοικοκυριά δεν έχουν πλέον την οικονομική δυνατότητα για ιδιωτική περίθαλψη, με αποτέλεσμα να αυξάνεται η ζήτηση των δημόσιων υπηρεσιών υγείας. Και όλα αυτά σε μια χρονική στιγμή που οι δημόσιες δαπάνες για την υγεία έχουν περικοπεί και αναμένεται να περικοπούν περαιτέρω.

«Θέλω να κάνω μια εξέταση και δεν έχω τη δυνατότητα...Παλιά δε με πείραζε, έλεγα εντάξει, θα πάω σ' ένα διαγνωστικό κέντρο ...θα πω γειά σας ήρθα ...πόσο θέλετε; ...τόσο...χαίρετε!...Τώρα δε μπορώ. Δεν μπορεί να πηγαίνω στο ΙΚΑ και να μου λέει ότι δε μπορώ να στα γράψω, θα τα πληρώσεις και θα' ρθεις να τα πάρεις κι εγώ σ' αυτό το διάστημα θα έχω πεθάνει, γιατί είναι άμεσο το πρόβλημά μου και πρέπει να εξεταστώ. Αυτά όλα σε εξοργίζουν».

Ως αποτέλεσμα του περιορισμού των δημοσίων δαπανών, οι αλλαγές που έχουν πραγματοποιηθεί στο πλαίσιο των νέων μέτρων (πχ. αύξηση της συμμετοχής των ασφαλισμένων στα φάρμακα από 10% σε 25%), επιβαρύνουν ιδιαι-

τέρως τα άτομα με χρόνια προβλήματα υγείας.

«Μείωσαν τις συντάξεις, δίνω 25% συμμετοχή στα φάρμακα και πληρώνω και τις ιατρικές εξετάσεις που πρέπει να κάνω...».

Όσον αφορά την προστασία από την φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό των πιο ευάλωτων ομάδων του πληθυσμού, ιδιαίτερα στην παρούσα περίοδο της κρίσης, δεν φαίνεται να έχουν προβλεφθεί ή να υλοποιούνται από το κράτος πολιτικές και μέτρα με στόχο την ανακούφισή τους.

Ενδεικτική είναι η παρακάτω αναφορά για το πώς αντιμετωπίζει το κράτος τους άστεγους.

«Οι άστεγοι δεν είναι αμιγής πληθυσμός. Υπάρχουν άνθρωποι που έχουν ψυχολογικά προβλήματα, άνθρωποι που έχουν προβλήματα εξαρτήσεων, υπάρχουν οι νέο-άστεγοι που είναι σαν και μένα, που κάποια στιγμή έπεσαν θύματα της κρίσης.[...]. Αυτές οι ομάδες είναι βασικά ο καθρέφτης όλης της υπόλοιπης κοινωνίας. Είναι ένας μικρόκοσμος, ο οποίος αποτελείται από χιλιάδες κόσμο πλέον. Το κράτος είναι ανύπαρκτο γι αυτούς, όπως και ο άστεγος είναι ανύπαρκτος για το κράτος. Είναι αμοιβαία. Το κράτος τον αγνοεί πλήρως. Όχι μόνο τον αγνοεί, αλλά προσπαθεί να τον έχει και στο περιθώριο. Αυτό το περιθώριο όμως μεγάλωσε...».

Μπροστά στην εκρηκτική αύξηση του αριθμού, όχι μόνο των αστέγων, αλλά και άλλων ευπαθών ομάδων τα αντανάκλαστικά του κράτους μοιάζουν εξασθενημένα. Πράγματι, καμία πρωτοβουλία δεν έχει ληφθεί μέχρι σήμερα για τη συνολική αντιμετώπιση του φαινομένου, ενώ οι άνθρωποι που βιώνουν τις κατα-

στάσεις αυτές, βρίσκονται στο περιθώριο, χωρίς δυνατότητα πολιτικής φωνής, χωρίς διαπραγματευτική δύναμη.

«Να σκεφτεί κανείς ότι αν αυτή τη στιγμή υπάρχουν πάνω από 20.000 άστεγοι στην Ελλάδα [...] Αυτά τα 20.000 άτομα, αν μπορούσαν να έχουν μια συνεργασία μεταξύ τους, [...] θα ήταν κόμμα μέσα στη Βουλή αυτή τη στιγμή. Θα ήταν το κόμμα των αστέγων. Θα έμπαινε στη Βουλή. Θα έπαιρνε το 3% ή λίγο παραπάνω. Αυτό πρέπει να το σκεφτούν οι ψηφοθήρες. Οι ψηφοθήρες της πολιτικής. Κάποια στιγμή θα αντιμετωπίσουν και αυτό. Θα γίνουν και οι φτωχοί κόμμα...».

Μελλοντικές προοπτικές

Η άποψη των συνομιλητών μας για το προσωπικό τους μέλλον επηρεάζεται, όπως είναι φυσικό, από μία σειρά παραγόντων, όπως είναι, μεταξύ άλλων: οι προσωπικές φιλοδοξίες, η οικονομική προοπτική, η στήριξη από το περιβάλλον κ.λπ. Έτσι λοιπόν, η προσωπική θέληση, η ατομική προσπάθεια και οι προσωπικές αντοχές φαίνεται να παίζουν σημαντικό ρόλο για το μέλλον.

«Εγώ για το δικό μου μέλλον ούτε αισιόδοξος είμαι, ούτε απαισιόδοξος είμαι, και θα σου πω τι εννοώ μ' αυτό. Εγώ θα προσπαθήσω. Εγώ προσπαθώ. Εγώ έχω θέληση, έχω πυγμή, εγώ αντέχω. Όπως και όλοι μπορούμε να αντέξουμε, αλλά πρέπει να μάθουμε να αντέχουμε. Κατάλαβες τι σου λέω; Οι αντοχές μου είναι μεγάλες! Θα αντέξω.... Αν σπάσω κάποια στιγμή... αυτή είναι η απαισιοδοξία μου. Αλλά η αντοχή που πιστεύω ότι έχω... είναι η αισιόδοξία μου».

Για κάποιους άλλους, το προσωπικό μέλλον συνδέεται με την πορεία και τις εξελίξεις στο εσωτερικό της χώρας, αλλά

και με τη διατήρηση της επαγγελματικής τους θέσης και, κατά συνέπεια, και της οικονομικής στα σημερινά επίπεδα.

«Εάν δεν επέλθουν άλλα μέτρα, δηλαδή εάν δεν αυξηθεί τίποτα άλλο θεωρώ ότι μπορώ να το παλέψω. Αλλά να μείνουν τα πράγματα έτσι όπως είναι και να έχω δουλειά, να έχω το εισόδημα που έχω τώρα με τον τρόπο που το έχω. Αλλά να έχω αυτό το εισόδημα».

Τέλος, υπάρχουν και οι αισιόδοξοι που ελπίζουν ότι στο μέλλον τα πράγματα θα είναι καλύτερα γι αυτούς.

«Προσωπικά είμαι αισιόδοξος. Γιατί βλέπω ότι υπάρχουν άνθρωποι που με αγαπάνε, υπάρχουν άνθρωποι που με φροντίζουνε και υπάρχει μία αμοιβαία σχέση πάνω σ' αυτό και πιστεύω ότι δεν θα χαθώ, ακόμα κι αν δεν υπάρχει σύνταξη να πάρω μετά από 4-5 χρόνια. Εγώ το βλέπω αισιόδοξα.... [...] Τι χειρότερο να μου παρουσιαστεί στη ζωή μου πέρα από το ότι έχασα κάποια στιγμή...πήγα στον πάτο, κι από κει και πέρα το μόνο που έχω να κάνω είναι τη διαδρομή προς τα πάνω; Κι αυτό προσπαθώ να κάνω...».

4.3. Απόψεις για την κρίση

Η επόμενη ενότητα παρουσιάζει τις απόψεις των ανθρώπων που βιώνουν τη φτώχεια λόγω της κρίσης και αφορούν: α) τους παράγοντες που οδήγησαν στην κρίση, β) τους χειρισμούς που έγιναν για την αντιμετώπισή της, γ) τις επιπτώσεις που έχουν για την Ελλάδα και για την ΕΕ και, τέλος, τις προϋποθέσεις που απαιτούνται για την ανάκαμψη της χώρας.

Οι παράγοντες που οδήγησαν στην κρίση

Όσον αφορά τους παράγοντες που μας οδήγησαν στη σημερινή οικονομική κρίση, η πλειοψηφία των ερωτηθέντων θεωρεί ότι οι πολιτικοί παράγοντες ήταν εκείνοι που έπαιξαν τον σημαντικότερο ρόλο στην εκδήλωση της κρίσης, μεταξύ των οποίων την κυριότερη ευθύνη φέρουν τα πολιτικά πρόσωπα που βρίσκονται στην εξουσία τα τελευταία 30 χρόνια.

«Αυτοί που μας κυβερνάνε μας οδήγησαν (στην κρίση). Ο χορτάτος τον νηστικό δεν τον καταλαβαίνει. Δεν πήραν σωστές αποφάσεις και ούτε πρόκειται να πάρουν, αν δεν καταλάβουν τους ανθρώπους της βιοπάλης».

Έτσι λοιπόν, οι πολιτικοί εκλαμβάνονται ως «χορτάτοι» άνθρωποι, που δεν αντιλαμβάνονται τα προβλήματα της χώρας και του λαού, που είναι «νηστικός» και αποτελείται από ανθρώπους της βιοπάλης. Η συνομιλήτριά μας, διαχωρίζει τον «νηστικό» λαό από τους «χορτάτους» πολιτικούς, στους οποίους αποδίδει την ευθύνη για τη σημερινή οικονομική κατάσταση.

Στην ίδια περίπου λογική κινούνται και οι απόψεις των υπολοίπων. Οι πολιτικοί υποδεικνύονται ως οι καταχραστές του δημόσιου χρήματος και ως υπαίτιοι για την σημερινή κρίση, αλλά και για το γεγονός ότι επέτρεψαν να αποφασίζουν «ξένοι» για την «τύχη» της χώρας.

«Οι κλεψιές που έχουν κάνει οι πολιτικοί».

«Από το κλέψιμο το μεγάλο που έκαναν οι πολιτικοί μας. Μας κάνουν κουμάντο οι ξένοι».

Στην πολιτική ηγεσία αποδίδεται επίσης η ευθύνη, τόσο για τη διόγκωση του δημόσιου χρέους, όσο και για την αποτυχία προώθησης, όλα αυτά τα χρόνια, μιας σειράς αναγκαίων διαρθρωτικών παρεμβάσεων προς την κατεύθυνση της εξυγίανσης της οικονομίας.

«Με την ευκολία την οποία όλες οι κυβερνήσεις δανειζόντανε χρήματα, όταν τα είχανε ανάγκη, χωρίς να σκεφτούνε πώς θα πληρώσουν. Θα μου πεις 'τα είχανε ανάγκη'; Όχι. Δανείστηκαν πάρα, πάρα πολλά που δεν είχανε ανάγκη. Αν κάναν ορισμένες τροποποιήσεις στη φορολογία και αν φρόντιζαν οι κύριοι υπουργοί των οικονομικών να εισπράξουν τους φόρους, τον διαφεύγοντα ΦΠΑ κ.τ.λπ. τα τελευταία 20-25 χρόνια ή τους φόρους 25 χρόνια, δε θα ήμασταν εδώ σήμερα. Με άλλα λόγια, όλοι αυτοί που περάσαν 25 χρόνια από τη Βουλή φταίνε. Εγώ είμαι θυμωμένος μαζί τους. Δε θέλω να τους δω να ξαναμπαίνουν στη Βουλή. Κι έχουν το θράσος αυτή τη στιγμή και εμφανίζονται... ».

Η συντήρηση ενός στρεβλού πολιτικού συστήματος, το οποίο χαρακτηρίζεται, χρόνια τώρα, από πελατειακές σχέσεις και οικογενειοκρατία, δεν έγινε ωστόσο χωρίς την ανοχή της ελληνικής κοινωνίας.

«Βεβαίως δεν μπορώ να ξέρω ακριβώς τι έφταιξε, είναι καθαρά υποκειμενική η άποψη, αλλά νομίζω ότι η ανοχή του ελληνικού λαού σ' αυτά που έβλεπε εδώ και 50 χρόνια να συμβαίνουν οδήγησε σ' αυτήν την κατάσταση.... Η ανοχή του λαού. Το αποτέλεσμα είναι ότι βάλαμε στο κοινοβούλιο τα τελευταία 50 χρόνια

ανθρώπους που δεν ενδιαφερόντουσαν για το λαό τους, ενδιαφερόντουσαν μόνο για το προσωπικό τους συμφέρον, το συμφέρον της οικογένειας και των φίλων τους –όποιοι κι αν είναι αυτοί- εννοώντας βέβαια πολλά πράγματα! Αυτό είναι! Φτάσαμε σε ένα σημείο να έχουν φάει τόσα λεφτά, να έχουν χαθεί τόσα λεφτά, είτε από χαζομάρα των πολιτικών, είτε από ανικανότητα, είτε από συμφέρον, ώστε να έχουν φτάσει στο δραματικό σημείο να κατηγορούν τον ελληνικό λαό για αυτά τα πράγματα. Κι αυτό είναι απαράδεκτο».

Οι έννοιες της δημοκρατίας και της δικαιοσύνης καταλύονται από τους ίδιους τους εκπροσώπους του λαού που είναι υπεύθυνοι για τη διαφύλαξή τους, ενώ ο ελληνικός λαός, παρ' ό,τι φέρει μέρος της ευθύνης για τη σημερινή κατάσταση, εντούτοις, σύμφωνα με τον συνομιλητή μας, δεν φαίνεται να διαθέτει αρκετή δύναμη για να αλλάξει τον τρόπο λειτουργίας του συστήματος με αποτέλεσμα, όταν υπάρχει ανάγκη, να υποκύπτει κι αυτός σε αντίστοιχες πρακτικές.

«Δες στο λαό σου 'θα κάνω αυτό, θα κάνω εκείνο, θα βάλω μέσα αυτούς που φάγαν τα λεφτά'...προσωρινά είναι αυτά. Δηλαδή αντιλαμβάνεται κι ο λαός, νομίζω, ότι είναι γελοία η κατάσταση. Δε μπορείς να εμπιστευθείς ανθρώπους οι οποίοι σε κοροϊδεύουν εδώ και 50 χρόνια. Και οι παππούδες τους και οι εγγονοί τους, εννοώντας τις οικογένειες. Είμαστε από τις σπάνιες περιπτώσεις χώρας που έχει ένα πολιτικό σκηνικό που αποτελείται από οικογένειες. Δεν είναι δυνατόν. Είναι, δηλαδή, απαράδεκτο. Θα έπρεπε να απαγορεύεται δια νόμου. Μετά, η βουλευτική ασυλία. Χάρη στη βουλευτική ασυλία και σε ένα Σύνταγμα που φτιάχθηκε στα μέτρα τους, όλοι αυτοί θα ξεφύγουν. Κανένας δε θα πάθει τίποτα. Φτάνουμε στον Αύγου-

στο, κλείνει η Βουλή, παραγράφονται όλα. Δεν είναι έτσι. Γιατί δεν μιλάμε για το δίκιο του εργάτη, όπως [...] μιλάμε δηλαδή -γιατί αυτό έχει καταντήσει κλισέ και δεν έχει κανένα νόημα στη σημερινή εποχή- για το δίκιο σαν δίκιο. Δεν υπάρχει δίκιο σ' αυτήν τη χώρα. Κι αυτό οφείλεται στους πολιτικούς κι όχι σε μας. Κι αν εμείς αναγκαστήκαμε να δώσουμε κι ένα φακελάκι κάποια στιγμή σ' έναν υπάλληλο, σ' έναν γιατρό, το κάναμε γιατί αλλιώς θα πεθαίναμε. Δε μπορεί κανένας να κατηγορεί ένα λαό ολόκληρο για τα σφάλματα των εκάστοτε 300».

Σε μικρο-επίπεδο τώρα, μεταξύ των παραγόντων που ευθύνονται για τη σημερινή οικονομική κατάσταση των νοικοκυριών λόγω της δημοσιονομικής κρίσης της χώρας, συγκαταλέγεται και ο τρόπος ζωής των τελευταίων χρόνων, καθώς και τα καταναλωτικά πρότυπα, τα οποία οδήγησαν μεγάλο μέρος του πληθυσμού σε λήψη δανείων που δεν ανταποκρίνονταν στην αγοραστική τους δύναμη, με αποτέλεσμα την υπερχρέωσή τους.

«Εγώ πιστεύω ότι πήραμε ένα μεγάλο μάθημα. Δηλαδή, είχαμε γίνει νεόπλουτοι, που τα θέλαμε όλα, που δεν μας ενδιέφερε τίποτα, ζούσαμε με δανεικά. Κι εγώ! Δηλαδή κι εγώ! [...] Είχα την πιστωτική μου, είχα το δάνειό μου, είχα το ο,τιδήποτε ... Όλα τα πάντα! [...] υπερκατανάλωση και νεοπλουτισμός που δεν βλέπαμε τι μας γίνεται. Παρασύρθηκα... βέβαια παρασύρθηκα.....».

Οι τράπεζες θεωρείται ότι έχουν παίξει κι αυτές τον ρόλο τους στην επιδείνωση της οικονομικής κατάστασης των νοικοκυριών με τις πολιτικές που ακολουθούσαν όλα αυτά τα χρόνια, χωρίς ωστόσο να είναι άμοιροι ευθυνών και οι ίδιοι οι πολίτες.

«Κάτσε ρε παιδί μου! Πας σε ένα παιδί που είναι 19 χρονών, δεν έχει τίποτα στο όνομά του. Δεκαεννέα χρονών όλα τα παιδιά – καλώς ή κακώς- το μισό μυαλό είναι εδώ και το άλλο μισό ταξιδεύει... και πας και του λες: έλα να σου δανείσω... έλα να σου δώσω... Πώς θα τα πάρεις (πίσω); Δηλαδή φταίει το παιδί; Για μένα είναι ηθικοί αυτουργοί όλοι αυτοί. Που σήμερα το παιδί μου ας πούμε χρωστάει [...]. Θα μου πεις 'και συ πού ήσουν;' Ε, εντάξει! Έλα πες μου έναν που του λένε πάρε και δεν τα παίρνει! [...] Έτσι παρασυρθήκαμε όλοι. Γι αυτό, κι εγώ, είμαι έξαλλη με τις τράπεζες... ».

Η αντιμετώπιση της κρίσης

Σε σχέση με τους χειρισμούς που έχουν γίνει προκειμένου να αντιμετωπιστεί η κρίση σε ελληνικό κι ευρωπαϊκό επίπεδο, τα σχόλια είναι αρνητικά και επικεντρώνονται κυρίως στη μη διαπραγμάτευση των όρων δανεισμού, αλλά και στην περιγραφή των οδυνηρών επιπτώσεων αυτών των χειρισμών στο επίπεδο διαβίωσής τους.

Έτσι λοιπόν, κάποιοι θεωρούν πως δεν λήφθηκαν σωστές αποφάσεις από την πολιτική ηγεσία για την αντιμετώπιση της κρίσης.

«Ήτανε μία καταστροφή. Καταστροφή. Γιατί είχανε πανικοβληθεί, δεν ξέρανε πώς να πληρώσουνε τα τοκοχρεολύσια των δανείων ή τα δάνεια που λήγανε».

«Δεν αρνούμαι [...] σαν Ελλάδα ότι χρωστάμε. Θεωρώ δηλαδή, αυτό είναι το έντιμο κι αυτό είναι το σωστό, από τη στιγμή που τα πήρες πρέπει να τα επιστρέψεις. Αλλά με ένα λογικό επιτόκιο και μια διάρκεια αποπληρωμής που να μπορούμε και να ζούμε, έτσι;».

Ενώ κάποιοι υποστηρίζουν ότι υπάρχουν οικονομικά συμφέροντα που κρύβονται πίσω από τους χειρισμούς αυτούς, και τα οποία δεν αφορούν τη χώρα και τον λαό.

«Καθόλου καλοί, δεν κοιτάνε το συμφέρον της Ελλάδας, κοιτάνε τι θα βάλουν στην τσέπη».

«Δεν τη σχολιάζω καθόλου. Όλοι για την τσέπη τους είναι. Το λαό δεν τον κοιτάει κανένας».

Τέλος, κρίνοντας τον τρόπο διαχείρισης της κρίσης εκ του αποτελέσματος, έμφαση δίνεται στις αρνητικές πτυχές των χειρισμών, που έχουν ως αποτέλεσμα να αντιμετωπίζουν πολλοί άνθρωποι καταστάσεις φτώχειας, χωρίς να υπάρχει μηχανισμός υποστήριξής τους.

«Φαινομενικά κάνουν κάποια πράγματα. Η ουσία ποια είναι όμως;.... Υπάρχουν άνθρωποι που πεινάνε και ντρέπονται να πουν ότι πεινάνε, προτιμάνε να πεθάνουν. Υπάρχουν άνθρωποι σε μεγάλη ανάγκη που δεν λαμβάνουν βοήθεια».

«Πήρανε τις συντάξεις, πήρανε τα επιδόματα, θα πάρουνε τους μισθούς, τα αυτοκίνητα...Τι θα τα κάνουνε;;»

Οι επιπτώσεις για την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση

Όσον αφορά τις κυριότερες επιπτώσεις της κρίσης στο παρόν και στο μέλλον της χώρας και της Ευρώπης γενικότερα, οι απαντήσεις δεν αφήνουν περιθώρια για αισιοδοξία. Ειδικότερα για την Ελλάδα, οι συνομιλητές μας φοβούνται ότι η σημερινή κρίση θα οδηγήσει τον λαό σε ένα επίπεδο διαβίωσης αντίστοιχο με εκείνο που επικρατούσε στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια του δεύτερου παγκόσμιου πολέμου, θα οδηγήσει δηλαδή

στην εξαθλίωση και την πείνα. Ενώ δεν διαφαίνεται για το άμεσο μέλλον κάποια διέξοδος από τη σημερινή κρίση.

«Χειρότερες από το '40».

«Εάν βγει η Ελλάδα από το ευρώ θα έχει πολλές επιπτώσεις στην οικονομία της ΕΕ. Οι επιπτώσεις της κρίσης στην Ελλάδα θα είναι η πείνα».

«Μια χαμένη γενιά που θα υποφέρει. Ένας λαός που θα υποφέρει. Και δεν εννοώ που θα υποφέρει ένα μήνα, 2 χρόνια, 3 χρόνια. Όχι ! Θα πάρει χρόνο να φτιάξει η Ελλάδα. Αρκετό χρόνο. Αλλά, αν είμαστε εμείς οι Έλληνες έξυπνοι, θα πρέπει να ξεκινήσουμε πάλι να παράγουμε. Είχαμε σταματήσει την παραγωγή. Δεν ξέρω αν το αντιλαμβάνεσαι τι εννοώ;».

Όσο για τις άμεσες επιπτώσεις της κρίσης, εκφράζεται ο φόβος για την εκδήλωση βίαιων κοινωνικών αναταραχών, αλλά και η ελπίδα ότι μέσα από αυτή την κρίση θα διαμορφωθεί μακροπρόσθεμα ένα νέο πολιτικό σκηνικό.

«Δε μπορώ να κάνω προβλέψεις, αλλά το θέμα είναι ότι οι ισορροπίες χάνονται. Μεταξύ του Κράτους και του πολίτη, η ισορροπία έχει χαθεί. Τώρα το θέμα είναι ν' αποδειχθεί ποιος είναι δυνατότερος σ' αυτόν τον αγώνα. Το Κράτος ή ο πολίτης; Αν το πάρουμε πληθυσμιακά, σαφώς ο πολίτης είναι πιο δυνατός, αρκεί να βρει τρόπους να λειτουργήσει ενωμένα προς κάποια κατεύθυνση, δηλαδή να αντιδράσει. Με ποιο τρόπο; Δε θέλω καν να το βλέπω μπροστά μου, γιατί αν θα είναι η βία, τότε δεν πάμε καλά. Αλλά θα πρέπει να εδραιωθούν κάποιες δημοκρατικές διαδικασίες, ώστε τελικά ο άνθρωπος που βάζουμε στη Βουλή να κάνει αυτό που θέλει ο λαός κι όχι αυτό που θέλει το ΔΝΤ».

Οι προϋποθέσεις εξόδου από την κρίση

Η δημιουργία ενός νέου πολιτικού σκηνικού αναδεικνύεται ως μία από τις βασικές προϋποθέσεις για την έξοδο της χώρας μας από την κρίση. Υπό αυτή την έννοια, από τους περισσότερους συνομιλητές μας επισημαίνεται η ανάγκη για δραστηκές αλλαγές στο πολιτικό σύστημα, τόσο σε επίπεδο ανθρώπινου δυναμικού, με την είσοδο νέων αξιόλογων προσώπων στο πολιτικό γίγνεσθαι, όσο και σε επίπεδο διαρθρωτικών αλλαγών.

«Να αλλάξουν οι πολιτικοί και να μουν στη θέση τους επιστήμονες».

«Να είναι σωστός αυτός που θα μας κυβερνήσει και εμείς οι πολίτες να μην κοιτάμε να βολευτούμε, αλλά να έχουμε συνείδηση και να είμαστε χριστιανοί».

«Πρέπει να εξαφανιστούν όλοι αυτοί και πρέπει επιτέλους να βρούμε έναν ηγέτη που θα μας πάρει από το χέρι και σιγά-σιγά θα μας ανεβάσει κάπου. Εγώ πιστεύω ότι η γενιά που είναι ώριμη για να παράγει, αυτή τη στιγμή, είναι μία χαμένη γενιά. Δυστυχώς. Δεν υπάρχει ο ηγέτης. Φροντίσανε όλοι αυτοί οι κύριοι να έχουνε οικογενειοκρατίες μέσα στη Βουλή [...] και δε βρέθηκε ένας ηγέτης που θα μπορούσε να είχε αναδυθεί τα τελευταία χρόνια. Δεν υπήρξε».

Η αλλαγή του τρόπου διαβίωσης, αποτελεί κι αυτή μια επιλογή για την έξοδο από την κρίση.

«Καταρχήν πρέπει να σταθεροποιήσουμε το επίπεδο, τη στάθμη που ζούμε τώρα. Να μη χειροτερέψει. Να καλύτερέψει δεν μπορεί άμεσα. Και σιγά-σιγά να κάνουμε βήμα μπροστά. Αλλά θέλει προσπάθεια,

θέλει ενθάρρυνση από την κυβέρνηση και θέλει θέληση από τον κόσμο, από το λαό».

«Θεωρώ ότι αν γυρίσουμε... πίσω τα χρόνια... δηλαδή ήδη βλέπω έναν τρόπο ζωής που μου τον περιέγραφε η μάνα μου, ας πούμε. [...] δηλαδή πιο φιλικά, πιο οικογενειακά, [με] πιο αλληλεγγύη».

5. Επίλογος

Στη σημερινή οικονομική συγκυρία, τα μέτρα λιτότητας που προωθούνται από τις κυβερνήσεις των τελευταίων 2 ετών, μέσα από τα Μνημόνια, για τον περιορισμό του δημοσιονομικού χρέους, έχουν οδηγήσει σε σημαντική υποβάθμιση του βιοτικού επιπέδου για το μεγαλύτερο μέρος του ελληνικού πληθυσμού. Επιπλέον, ένα ολοένα αυξανόμενο κομμάτι του πληθυσμού αυτού βρίσκεται ήδη σε καθεστώς φτώχειας ή/και κοινωνικού αποκλεισμού χωρίς να έχει δυνατότητα πρόσβασης στην αγορά εργασίας ή σε υπηρεσίες κοινωνικής προστασίας.

Στο παρόν άρθρο, επιχειρήθηκε, μέσα από τη διεξαγωγή ημι-δομημένων συνεντεύξεων, η παρουσίαση και ανάδειξη των εμπειριών και των απόψεων έξι ατόμων που βιώνουν διαφορετικές καταστάσεις φτώχειας, λόγω της οικονομικής ύφεσης που επικρατεί στη χώρα. Πρόκειται για άτομα – αρχηγούς νοικοκυριών, ηλικίας 45 ετών και άνω, που δεν ανήκουν αποκλειστικά στις λεγόμενες ευπαθείς ομάδες του πληθυσμού, δηλαδή, άτομα που μέχρι πρόσφατα δεν είχαν συνδιαλλαγές με το κοινωνικό κράτος πρόνοιας. Με άλλα λόγια, υπάρχει αυτή τη στιγμή μία ομάδα πληθυσμού με ετερόκλητα χαρακτηριστικά, η οποία πληθαίνει μέρα με τη μέρα, και η οποία δεν συγκαταλέγεται στις ‘παραδοσιακές’ ευπαθείς ομάδες.

Η ομάδα αυτή δεν δικαιούται καμία υποστήριξη από το κοινωνικό κράτος, ενώ μέχρι στιγμής δεν έχουν υλοποιηθεί μέτρα, ούτε και έχουν προβλεφθεί ειδικές κοινωνικές πολιτικές με σκοπό την εξασφάλιση γι αυτούς ενός στοιχειώδους επιπέδου διαβίωσης. Έτσι λοιπόν, σε περιπτώσεις όπου δεν υπάρχουν άλλες ‘δικλείδες ασφαλείας’, η απώλεια του εισοδήματος από την εργασία σε περίοδο παρατεταμένης οικονομικής ύφεσης, αναπόφευκτα οδηγεί άτομα και νοικοκυριά, ανεξαρτήτως λοιπών κοινωνικο-δημογραφικών χαρακτηριστικών, σε ακραίες καταστάσεις φτώχειας, ακόμα και στην απώλεια στέγης.

Γενικότερα, από την ανάλυση των συνεντεύξεων προκύπτουν τα εξής συμπεράσματα:

- η οικονομική ύφεση έχει οδηγήσει σε μεγάλες ανατροπές στην αγορά εργασίας, που έχουν επηρεάσει ποικιλοτρόπως τα νοικοκυριά, κυρίως δε με την απώλεια της θέσης απασχόλησης
- η απώλεια της εργασίας σε μονοπρόσωπα νοικοκυριά και νοικοκυριά με εξαρτημένα μέλη, όταν δεν υπάρχει άλλη πηγή εισοδήματος, οδηγεί σε ακραίες μορφές φτώχειας, δεδομένου ότι το επίδομα ανεργίας δεν καλύπτει όλους τους απασχολούμενους, ενώ η χορήγησή του έχει περιοριστεί δραστικά
- τα νοικοκυριά εφαρμόζουν διάφορες στρατηγικές επιβίωσης προκειμένου να ανταπεξέλθουν στις οικονομικές τους υποχρεώσεις
- είναι διάχυτη στους συνεντευξιαζόμενους μία αίσθηση κοινωνικής αδικίας για τον τρόπο με τον οποίο αναιρούνται από το κράτος θεσμικά κατοχυρωμένα κοινωνικά δικαιώματα και κεκτημένα
- ο ρόλος του κοινωνικού κράτους σε αυτή τη δύσκολη οικονομική συγκυρία είναι αμελητέος και αντιστρόφως ανά-

λογος από αυτόν που απαιτούν οι περιστάσεις

- τα άτυπα κοινωνικά δίκτυα και οι Μ.Κ.Ο. λειτουργούν ως αντίβαρο στην ελλειπή κρατική κοινωνική προστασία, παρόλο που οι δυνατότητές τους είναι όλο και πιο περιορισμένες, λόγω συρρίκνωσης των οικονομικών και ανθρωπίνων πόρων τους
- κανένα μέτρο και καμία πολιτική δεν έχει εφαρμοσθεί για την αντιμετώπιση των πιο ακραίων μορφών φτώχειας και για την παροχή οικονομικής στήριξης
- η ξαφνική μετάβαση σε καταστάσεις απόλυτης ανέχειας και η απώλεια στέγης αποτελούν σήμερα συνηθισμένη πρακτική
- αισθήματα όπως ανασφάλεια, άγχος και κατάθλιψη διακατέχουν το σύνολο σχεδόν των φτωχών νοικοκυριών.

Όσον αφορά τις απόψεις των συνομιλητών μας για την κρίση, συνοπτικά θα αναφερθούμε στα εξής:

- η πολιτική της λιτότητας που ακολουθείται τα τελευταία δύο χρόνια από τις κυβερνήσεις κρίνεται εντελώς ακατάλληλη για την αντιμετώπιση της κρίσης
- ως κύριοι υπαίτιοι της κρίσης αναδεικνύονται, από την πλειονότητα των συνεντευξέων, οι πολιτικοί παράγοντες
- η εμπιστοσύνη στο υπάρχον πολιτικό σύστημα έχει κλονιστεί ανεπανόρθωτα
- υπάρχει η αίσθηση ότι έχει καταλυθεί κάθε έννοια κοινωνικής δικαιοσύνης και ηθικής
- ο λαός, παρ’ ό,τι δεν είναι άμοιρος ευθυνών, έχει υποστεί δυσανάλογα το βάρος από την κρίση
- το ίδιο το πολιτικό σύστημα που χρόνια συντηρούσε τις παθογένειες, δεν μπορεί να προχωρήσει σε τολμηρές και ουσιαστικές διαρθρωτικές αλλαγές

- η ανάγκη μιας εκ βάθρων αλλαγής του πολιτικού συστήματος και του πολιτικού προσωπικού είναι επιτακτική και αποτελεί προϋπόθεση για την έξοδο από την κρίση.

Θα ολοκληρώσουμε το άρθρο με την παράθεση ενός αποσπάσματος από συνέντευξη με άστεγο, για το πώς βιώνει τη σημερινή του κατάσταση.

«Δεν ντρέπομαι. Και ξέρεις γιατί δεν ντρέπομαι; Γιατί δε φταίω εγώ. Εγώ είχα όλη την καλή πρόθεση να εργαστώ, πλήρωνα φόρους, ΙΚΑ, ταμείο εμπόρων και τα λοιπά, όλη μου τη ζωή ήμουν καθόλα εντάξει σε όλα και κάποια στιγμή πλήρωνα τους κλέφτες. Εντάξει, ας είναι.... Δεν είμαι μόνος, είναι πάρα πάρα πολλοί τέτοιοι. Και θα γίνουν πάρα, πάρα πολλοί τον Σεπτέμβριο–Οκτώβριο–Νοέμβριο...».

Βιβλιογραφία

Bird M., Hammersley M., Gomm R., & Woods P., 1999, *Εκπαιδευτική Έρευνα στην Πράξη, Εγχειρίδιο Μελέτης*, (μτφ. Ε. Φράγκου), Πάτρα, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Gordon D. et al., 2000, *Poverty and Social Exclusion in Britain*, York, Joseph Rowntree Foundation.

Κεδράκα Κ., 2010, Η μεθοδολογία της λήψης συνέντευξης. Διαθέσιμο στον παρακάτω σύνδεσμο:

<http://edu4adults.wordpress.com/page/73/>

Κυριαζή Ν., 2002, *Η Κοινωνιολογική Έρευνα, Κριτική Επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.

Morse MJ, Field AP, 1996, *Nursing research: The application of qualitative approach*, London, Chapman & Hall.

Μπαλούρδος Δ., 2012, *Η φτώχεια στην Ελλάδα: Τάσεις, προκλήσεις και πολιτικές*, Εκδόσεις Βουλής (υπό δημοσίευση).

Ringen S., 1988, “Direct and indirect measures of poverty”, *Journal of Social Policy*, 17(3), pp. 351- 365.

Townsend P., 1979, *Poverty in the United Kingdom*, London, Allen Lane and Penguin Books.

Ηλεκτρονικές διευθύνσεις

<http://www.polity.co.uk/keyconcepts/samples/lister-chapter.pdf>.

http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/income_social_inclusion_living_conditions/introduction

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

Κρατίνου 9 & Αθηνάς, 105 52 Αθήνα

Τηλ. 210 7491 705, <http://www.ekke.gr>

ISSN 1109-5989